

2024 / 2

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Eszmék a politikában

A politikai vallás

A népközösség

A „nagy kormánypart”

Népmozgások

Londoni cseh emigráns tervek a kisebbségek felszámolására

A magyarországi németek evakuálása, 1944

Karabah menekültjei

Visszatértek 1938–1944

A bánáti magyar azonosságtudat

Utcanév-változtatások

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu
32. évf. (2024) 2. szám

GONDOLAT ÖRÖKÖSÍTÉS

TAKÁTS JÓZSEF A politikai vallásról: 19. századi magyar példák	3
EILER FERENC Népközösség vs. államközösség. Gratz Gusztáv és a német Volksgemeinschaft teóriája	11
CSIZMADIA ERVIN A „nagy kormánypárt” paradigma. Rudai Rezső pártszociológiája és mai tanulságai	31

NÉPMOZGÁSOK

ANGYAL BÉLA A londoni Beneš vezette emigráció tervei a csehszlovákiai német és magyar kisebbség fölszámolására (1940–1945) I.	50
OROSZ LÁSZLÓ Az SS 1944 végi kísérlete a „német vér” evakuálására	72
KRÁNITZ PÉTER PÁL A karabahi örmény menekültek és a multilateralizmus válsága	93

VISSZATÉRÉS UTÁN

MOLNÁR CSONGOR A bánati magyar közösségi azonosságtudat 1941–1944	110
LÁSZLÓ ANDOR „Kolozsvár magyarsága 22 éven át őrizte szívében az utcák magyar elnevezését.” Utcanevek a Magyarországhoz visszatért területeken	140

MŰHELY

SUSÁN ESZTER

A magyarországi vidéki zsidók társadalmi emlékezete
az ezredforduló óta 165

KRITIKA

ORDASI ÁGNES

„Pars pro toto” – rész az egész helyett 192

Egidio Ivetić: *Povijest Jadrana: more i njegova civilizacija.*
Zágráb: Srednja Europa, 2022.

SCHILLER ERZSÉBET

Oroszokról, magyarokról, mindannyiunkról. 200

Hammerstein Judit: *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország/
Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években.*
Budapest: Örökség Kulturpolitikai Intézet, 2022.

VÉGSŐ ISTVÁN

Hová tűnt a sok internált? A Kamenyec-Podolszkijba hurcoltak
hosszú útján 211

Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz.*
Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet 2023.

KISS ÁGNES

A szamizdat arcai 220

Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom
Magyarországon 1956–1989.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2023.

KORHECZ TAMÁS

Multidiszciplináris megközelítéssel a személyi elvű autonómiáról
Alapos alapozás. Egy hiánypótló kötet vázlatos ismertetése 232

Aneva, Marina; Dobos Balázs; Djordjević, Ljubica; Kuzmany, Börries;
Malloy, Tove H. (szerk.): *Non-Territorial Autonomy: An Introduction* Cham:
Springer Nature Switzerland, 2023.

Contents 238

GONDOLAT ÖRÖKÖSÍTÉS

TAKÁTS JÓZSEF*

A politikai vallásról: 19. századi magyar példák**

On political religion: 19th century Hungarian examples

ABSTRACT: This paper examines, starting from the conceptual history paragraphs of Emilio Gentile's *Le religioni della politica*, whether the phenomenon of the sacralization of politics was really only discovered by political writers after 1920, or whether this process had already been described earlier, albeit without the help of the concept of 'political religion'. The writings of three 19th century Hungarian authors – József Eötvös, Zsigmond Kemény and János Erdélyi – show that they were aware of this phenomenon, as was the Western European literature on it, and some of them gave a description of it that is consistent with Gentile's definition of political religion.

KEYWORDS: history of political ideas, political religion, the sacralisation of politics, 19th century

A politikai eszmetörténeti, vagy általában a humán tudományi rendezőfogalmak, legyenek bár divatosak, s ezért sokat ígérők, vagy tartósak, s ezért biztonságos használatúak, mindig csak részleges érvényűek, mert perspektivikusak: egyfajta látószöveget bocsátanak a rendelkezésünkre, amelynek segítségével másként pillant-hatunk valamely témára, mint ahogy nélkülük pillantanánk, ám le is árnyékolják a téma egyes részeit vagy viszonyait. A rendezőfogalmak nélkülözhetetlenek a kutató számára, ha érthető, tagolt beszámolót kíván nyújtani kutatása tárgyáról, de félrevezetők is, mert a téma végleges leírásával kecsesgetnek, s a kutatói szerszám-láda eszközeinek mutatják magukat, noha egyben a téma létrehozói is. A rendezőfogalmak többfélék: némelyiket heurisztikus ereje miatt érdemes használni,

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem irodalom- és politikai eszmetörténésze, kritikus. E-mail: takatsj@gmail.com

** E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el Szijártó M. István felkérésére az ELTE *Parlamentarizmus, liberalizmus, demokrácia. A magyar parlamenti kultúra hagyományai* című sorozatában, 2023. május 5-én.

némelyik arra való, hogy szilárdságot biztosítson az állításainknak. Élettartamuk alatt változhat a jelentésük, s a használatukhoz fűződő remények is. A modernizáció mint rendezőfogalom – hogy csak egyetlen példát hozzak – egykor rendkívüli magyarázó erővel rendelkezett a társadalomtudományokban; ma, ha alkalmazzák, inkább az érvelések stabil, szürke hátterét képezi. Akik nem használják, részben azért kerülnek el, mert ideologikus értékelőfogalomnak tekintik – szemben egykori használói többségével, akik éppen ideológiamentessége miatt voksoltak rá.

A politikai vallás olyan – főként a politika- és történettudományban, politikai elemzésben használatos – rendezőfogalom, amely azon emberi viselkedésformára, viszonyulásmódra irányítja rá a figyelmet, amely ugyan politikai, ám a politikait meghaladó módon kíván politikaivá lenni. Ugyanis e viszonyulásmód nem pusztán világi intézmények segítségét, létrehozását, átalakítását vagy megszüntetését várja a politikától, hanem az emberi élet értelmének felmutatását és egészének szabályozását is. A politikai vallás egyrészt heurisztikus fogalom, mert éles fénybe képes állítani e sajátos emberi magatartást, másrészt összehasonlítást lehetővé tevő kifejezés, amely alkalmas távoli történeti téridők hasonló jelenségeinek együttes, párhuzamos magyarázatára. A fogalom egyik kiváló alkalmazója, Emilio Gentile – az ő *Le religioni della politica* című könyve lesz gondolatmenetem kiindulópontja – modern jelenségnek tekinti a politikai vallások feltűntét, a 18. század végén kezdi a történetét, hogy döntően, noha nem kizárólag, 20. századi jelenségeket magyarázzon a segítségével. Ekként határozza meg, mit ért a kifejezésen:

„Modern jelenségről van szó, amely a kereszténység hegemoniájának és az egyháznak mint az állam, a társadalom és a kultúra alapelve és értékei egyetlen forrásának a hanyatlásával kezdődött, mely hanyatlás meghozta a politika autonómiáját az intézményes vallástól. A politika szakralizációja azt jelenti, hogy egy világi létezőnek – mint a nemzet, az állam, a faj, a párt, a vezér – szent jelleget tulajdonítanak. Bizonyos helyzetekben a politika vallássá válik, mert meghatározni törekszik az egyéni és közösségi létezés értelmét és végső célját, hitek együttesen keresztül, mítoszok, rítusok és szimbólumok eszközeivel kifejezve. Így jönnek létre a politikai vallások, benépesítve a jelenkori történelem nagy részét. A politikai vallások a 18. század végéről származnak, az amerikai és a francia forradalomból; a 19. század folyamán bontakoztak ki a romantikán, nacionalizmuson, szocializmuson, marxizmuson, pozitívizmuson keresztül, s a 20. században érték célba a fasiszta és kommunista totalitárius rezsimekben. A II. világháború után a politikai vallások meghonosodtak Ázsiában és Afrikában a nacionalista forradalmak révén, amelyek elhozták a gyarmatosítás végét és új államok és új nemzetek születését, sok esetben saját politikai vallást intézményesítve.”¹

¹ Gentile, Emilio: *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*. Roma – Bari: Laterza, 2007. VII.

Könyve bevezető részében Gentile vázlatosan áttekinti négy rokon (olykor azonos jelentésű) kifejezés, a polgári vallás, a világi vallás, a laikus vallás és a politikai vallás fogalomtörténetét. Noha némelyiket már a 18. században használták (az elsőként említett kifejezés például Rousseau nyomán terjedt el), kezdeti elemző alkalmazásukra döntően 1920 utáni, 1945 előtti példákat hoz. A világi vallás fogalmának az apaságát például Raymond Aronnak tulajdonítja, noha elismeri, hogy már az ő 1944-es cikke előtt is feltűnt e jelzős szerkezet más szerzők szövegeiben. Ugyanez a helyzet a politikai vallás Eric Voegelinre visszamenő fogalmával: az ő 1938-as könyvét (*Die politischen Religionen*) megelőző években másoknál is felbukkant a kifejezés (többek közt a Gentile által osztrák történészként említett Karl Polanyinál). „Mindazonáltal – írja az olasz történész – még ha ezeknek a fogalmaknak az eredete visszanyúl is az időben, csak a 20. század hatvanas éveinek közepén váltak a politikai vallások a rendszeres kutatások és némelykor nagyon élénk viták tárgyává.”² A kifejezés történet- és politikatudományi karrierje ekkoriban kezdődött.

Valójában korábbi, 19. századi példákat is hozhatunk a vallási analógia társadalomelemző alkalmazására. Három szövegrészt idézek igazolásul klasszikus szerzők jól ismert műveiből. Thomas Carlyle 1840-es *Hősökről* című előadássorozata V., A hős mint író címet viselő részében így fogalmazott, érzékeltetve, hogy az egykori klerikusok szerepkörébe világi értelmiségiek léptek az újkorban: „Gyakran mondom, hogy a hírlapírók, a pamfletisták, a költők, a könyvírók együttvéve alkotják a valódi, munkás, voltaképpen egyházat egy modern országban. S nemcsak prédikálásunk, hanem egész istentiszteletünk nem nyomtatott könyvek útján megye végbe?”³ A társadalmi tapasztalatot, amelyet utóbb a világi vallás kifejezéssel ragadtak meg, úgy tűnik, már azt megelőzően leírták, hogy magát a jelzős szerkezetet feltalálták volna. Jacob Burckhardt 1868-as *Világtörténelmi elmékedéseiben* az aufklärista filozófiát nevezte „egyfajta vallásnak”, hozzátéve, hogy ez az ókor egyik-másik filozófiai iskolájáról is elmondható. Ugyanis „puszta gondolkodásmódok” is „felölthetik egy vallás vagy szekta jelentőségét”.⁴ James Fitzjames Stephen *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség* című 1873-as Mill-vitairata pedig így fogalmazott a címébe foglalt hármas jelszóról szólva: „Ez egy vallás krédója, amely kevésbé meghatározott, mint a kereszténység bármely formája, amelyek részben vetélytársai, részben ellenfelei, részben segítői” ennek az „emberiségvallásnak”.⁵

² Uo. 5.

³ Carlyle Tamás [Thomas]: *Hősökről*. Ford.: Végh Arthur. [Az előszót írta: Zsadányi Henrik.] Budapest: Athenaeum, 1923. 230.

⁴ Burckhardt, Jacob: *Világtörténelmi elmékedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Ford.: Báthori Csaba – Hidas Zoltán. A fordítást az eredetivel egybevetette, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz, [2001]. 76.

⁵ Stephen, James Fitzjames: *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség*. Ford.: Pető Zoltán. [A bevezető tanulmányt írta: Molnár Attila Károly – Pető Zoltán.] Budapest: Századvég, 2019. 27.

Tanulmányomban további három példát hozok, részletesebben tárgyalva, 19. századi magyar szerzőktől, akik vallási analógia segítségével értelmeztek – vagy értelmezhettek volna – politikai jelenségeket egyes írásaikban.

(1) Eötvös József 1857-ben a *Budapesti Szemlében* nagyszabású tanulmányt tett közzé Alexis de Tocqueville *A régi rend és a forradalom* című könyvéről. A francia szerző műve elején, főként az Első könyv III. fejezetében fejtette ki azon tézisét, hogy a francia forradalom „olyan politikai forradalom volt, amely a vallási forradalmak módjára zajlott le, s ezek jellegzetességeit öltötte magára”.⁶ Ugyanis nem egyszerűen az ország megreformálására, hanem az emberi nem megújítására vállalkozott, s ezáltal „maga is afféle új vallássá vált”, igaz, tökéletlen, mert isten nélküli vallássá, „azonban az iszlámhoz hasonlóan az egész földet elárasztotta katonáival, apostolaival és mártírjaival”.⁷ Eötvös nagyszerű, *A francia forradalom okai* című tanulmánya hosszan ismertette, elemezte és tovább fűzte Tocqueville számos gondolatmenetét – például az állami központosítás folytonosságát az *ancien regime*, illetve a forradalom abszolutizmusában; az irodalom, az elmélet, a filozófia rendkívüli befolyását a forradalom kirobbanására és folyamatára; a főváros túlzott befolyásának szerepét a francia életben és a forradalomban –, ám az említett tételre nem tért ki.

Eötvös évekkel korábban, 1850-ben hozzáfogott a francia forradalom történetének megírásához, ám munkája töredékes és befejezetlen maradt, voltaképpen csak néhány fejezete készült el – ezt a szöveget 1990-ben tette közzé Gángó Gábor.⁸ A hét évvel későbbi Tocqueville-ismertetés, nekem úgy tűnik, főként azokat az állításokat emelte és fejtette ki a francia műből, amely állítások már Eötvös 1850-es kéziratában is megtalálhatók voltak, rövidebben vagy hosszabban taglalva. Az imént általam felsorolt három állítás – a központosításról, az irodalom befolyásáról és a főváros szerepéről – kevésbé kidolgozottan, mint az 1857-es tanulmányban, de ott volt már az 1850-es töredékben is. Nem azt akarom állítani, hogy Eötvös csupán saját korábbi nézetei megerősítéseit vette észre *A régi rend és a forradalom* című könyvben. Amint Gángó már felhívta rá a figyelmet, az 1857-es Eötvös felülbírált a Tocqueville műve alapján azon 1850-es meglátását, miszerint a forradalom egyik legfőbb oka Franciaország gazdasági válsága, szegénysége volt.⁹ Tanult tehát a francia politikai író könyvéből, de a ’francia forradalom mint új vallás’ tézisét nem vette figyelembe, nem tért ki rá.

Noha akár ki is térhetett volna. Ugyanis a forradalom történelmileg példátlan keresztényességellenessége okainak taglalásakor elvileg számításba vehette volna ezt

⁶ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Ford., az előszót írta, a magyarázó jegyzeteket és a bibliográfiát készítette: Hahner Péter. Budapest: Atlantisz, 1994. 52.

⁷ Uo. 54.

⁸ Eötvös József: *A francia forradalom története*. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta: Gángó Gábor. [Budapest]: Szépirodalmi, 1990.

⁹ Uo. 19.

a tézist is (hisz tanulmánya mégiscsak könyvismertetés volt), gyakorlatilag pedig el is jutott gondolatmenete a tézis előszobájába, amikor kimutatta, hogy Rousseau *A társadalmi szerződésről* írásakor helyesen látta, hogy az általa javasolt állameszmény és a kereszténység nem fér össze, s éppen ezért ő maga is, követői is tisztában voltak vele, hogy „vallás és állam tökéletes egysége” csak a kereszténységet negligálva, azaz „csak úgy létesíthető, ha az állam maga alkotja vallását, s annak elfogadására kényszeríti polgárait”.¹⁰ Innen már csak egy lépés Tocqueville említett tézise – de Eötvös ezt a lépést nem tette meg. Talán mert hívő katolikusként nem szerette volna a kereszténység alternatívájának látni a francia forradalom eszméit.

(2) Kemény Zsigmond 1850-es röpirata, a *Forradalom után* nem az 1789-ben kezdődő francia eseménysort, hanem az 1848-ban szintén Párizsban kezdődött újabb forradalmi ciklust tekintette „vallási jellegzetességeket magára öltő” fejleménynek.

„Az európai forradalmak egy ciklusa bevégeztetett.

Fegyverszünet van.

De az eszmeharc kezdetén vagyunk még.

A bösz elemek kifáradtak, de nincsenek lefegyvereztetve.

Nagy készülétek tételnek új táborozásokra.

S mik a szélső párt jelszavai?

A szocializmus és köztársaság.

Az első külön létesíthetőnek, a második külön célravezetőnek nem tartatik.

A kettőnek egyesítése végzi be, mint hiszik, a szegények harcát a gazdagok ellen, s kezdi meg az új civilizációt.

Hogy a Korán olvastassék, Omar elégette az alexandriai könyvtárt, a régi ismeretek, a régi bölcsesség rakhelyét. Hogy az új doktrína kelendő legyen, a szocialista köztársaság hitterjesztői hamuvá akarják tenni egész Európában a mostani polgárosodást.

A valószínűség törekvéseiknek sikere ellen szól, de azért e törekvések léteznek és terjednek.

S ha a rend és józan szabadság emberei szilárd eltökélést nem mutatnak, a ki-törés hamar következni fog.

Eredményei föl nem számolhatók.

Csak a temérdek áldozat vérben és boldogságban, ez kétségtelen.

Miután látható, hogy az európai forradalmaknak állandó anyaga leend a *szocializmus alapjára épült köztársaság* – fődolog mindenütt tudni a hajlamot, a vonzerőt ezen eszme felé.”¹¹

¹⁰ Eötvös József: *A francia forradalom okai*. In: Uő: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1978. II. 624.

¹¹ Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: Uő: *Változatok a történelemre. Korteskedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szerkesztette, az utószót és

Kemény tehát, 1848 párizsi eseményeiből következtetve, az európai forradalmak várható új ciklusát szocialistának, köztársaságpártinak jósolta. A röpirat egészének a gondolatmenete szempontjából fontos volt a szerző számára, hogy mindkét elemet hangsúlyozza, hiszen nemzetközi összevetésével azt kívánta bizonyítani – szövege legfontosabb odaértett olvasóinak, a birodalom vezetésének –, hogy a magyar népnek sem szocialisztikus, sem antimonarchikus késztetési nincsenek, amint a magyar forradalom történetéből látható. Ugyanakkor az idézett szövegrész az európai forradalmi ciklus két összetevője közül a szocializmust mutatja fontosabbnak,¹² e mondattal: „A kettőnek egyesítése végzi be, mint hiszik, a szegények harcát a gazdagok ellen, s kezdi meg az új civilizációt.” A szegények harca a gazdagok ellen és az új civilizáció alapítása szocialista és nem köztársaságpárti cél. Köztársaságot egy országban be lehet vezetni a szegények gazdagok elleni győzelme és új civilizáció alapítása nélkül is. A várható forradalmi ciklus tehát voltaképpen szocialista lesz.

Kemény olyan eszmeként mutatja fel a szocializmust, amely több mint egyszerű politikai eszme: nem politikai változásokat akar elérni, hanem el akar kezdeni egy új civilizációt a régi eltörlését követően. A Korán- és iszlám-párhuzam vallási jellegű törekvésnek mutatja a szocializmust, mint amelynek éppúgy doktrínája van, hitelesítői vannak, mint a muszlim vallásnak, s ugyanarra törek: Új Kezdetre. A párhuzam harcos, fegyveres vallásként állítja olvasói elé a szocializmust, amely törekvés, ha megvalósulna, „hamuvá tenné egész Európában a mostani polgárosodást” (értsd: civilizálódási folyamatot). Nem rendes, hanem rendkívüli törekvés tehát a szocializmusé Kemény beállításában: vele a politikában vallási jellegű elköteleződés jelent meg, amellyel nem lehet vitázni, egyezkedni, kompromisszumot kötni, amely oly módon biztos a maga igazságában, ahogyan a vallásos hit.

(3) Eötvös Tocqueville-tanulmányánál és Kemény röpiratánál jóval kevésbé ismert szöveg még az eszmetörténettel foglalkozók körében is Erdélyi János 1864-es búcsúztató beszéde Kazinczy Gábor sirjánál, amely meglepő módon elméleti fejtegetéseket tartalmaz, kanyargó gondolatvezetéssel. Bekezdéseinek legfontosabb állítása talán az, hogy a kereszténység – az ókorhoz képest – átalakította, vallásivá tette a politika fogalmát, tartalmát és jellegét: „A politikai gondolatok ily módon egyesültek vagy legalább rokonultak a vallás eszméjével, minek következtése lett, hogy az evangéliumot nem elégték valamely szent könyvben olvasni csak, hanem fel is akarták lelteni az életben, megvalósítani a társadalomban. Itt tűnik fel már az a tetőpont, mely határt von az ó és új idő közé, midőn megváltozván az eszmék értéke, a haza, mely mint a római bölcs mondja, mindnyájunknak mindenét befoglalja, kevés lesz a gondolkodásnak, az emberboldogítás magas eszméjének,

a jegyzeteket írta: Tóth Gyula. Budapest: Szépirodalmi, 1982. 202–203.

¹² Érdekesképpen: ugyanez volt a nézete Tocqueville-nak is. Lásd: Tocqueville, Alexis de: *Emlékképek 1848-ról*. John Lukacs bevezetőjével. Ford., a jegyzeteket és a névmutatót írta: Ádám Péter. Budapest: Európa, 2011. 117.

és a világpolgárság roppant ideája tolatik előtérbe, s a hazai érdek vagy teljesen alárendeltetik a világ népei érdekének, vagy egészen elmerül abban mint másodrendűség, időszerű mellékesség, szóval a politika teljesen felölti magára a vallás fenségét oly különös tekintéllyel, hogy korunkban nem ennek, azaz a vallásnak lehetnek vértanúi, hanem amannak, azaz a politikának...¹³

Erdélyi nemcsak a kozmopolitizmust, a világ népeit „egységesítő politikát” tekintette a kereszténység folyományának, hanem az emberi jogok tanát is, sőt a tudományos politika gondolatát is, melynek a szemében a politika többé „nem mesterség vagy eszélyesség, hanem igenis oly bizonyos elvekre fektetett rendszeresség, melynek semmi függése az élettől, hanem az életnek van függése tőle mindenestül”.¹⁴ Az alapelv-megvalósító politika ugyanis részben görög filozófiai, részben keresztény eredetű: Püthagorasz iskolájának közösségi alapú mintaállam-törekvéseiig nyúlik vissza, amelyhez „később a keresztény vallás alapítójának néhány szava” társult a vagyon elvetéséről. A kereszténység következményeképp mindenesetre megváltoztak az emberek politika iránti elvárásai: „Ily szédítő, egyszerűsmind kockával járó magasba emeltetvén ki a politika, mint az emberiségnek nem a hit általi megnyitója, mely az egekre függeszti tekintetét, hanem még a síron innen valósulandó jólét, földi boldogság alkotója országos vagy világraszóló intézkedések által, melyek a morált nyilvánossá, a szívből az életbe teszik át: alább kellett maradni szükségképp a hazaiság és hazafiság, a patriotizmus eszméjének, azaz tulajdonkép ellentétbe jöni a hazaiság és világpolgárság gondolatainak egymással, mi azonban csak fogalomzavarból eredhetett...”¹⁵

A szerző gondolatmenete inentől kezdve elkanyarodik ezen ellentét feloldása felé, bizonyítani igyekeztve, hogy hazafiság és világpolgárság egymással nem ellentétesek. Ide már nem követem a beszéd elágazásait. A politikai vallás jelzős szerkezete nem fordul elő Erdélyi szövegében, de fejtegetései nyilvánvalóan a politika újkori vallási jellegűvé válását elemzik. Emilio Gentile a kereszténység normadó, szabályozó ereje hanyatlásából eredeztette a politikai vallások 18. századtól kezdődő felemelkedését – Erdélyi ellenkezőleg: a kereszténység folyományának látta e folyamatot, számot vetve átváltozásával: „egekre függesztett” tekintetének „földi boldogság” felé fordulásával. A két megokolás talán nem is áll olyan távol egymástól.

A három nyugat-európai és három magyar 19. századi példa kitágítja az olasz történész fogalom- és témátörténeti áttekintését, rámutatva, hogy politikai folyamatok vallási analógiára támaszkodó magyarázatai már évtizedekkel azelőtt forgalomban voltak, hogy közhasználatúvá vált volna a világi vallás vagy politikai vallás kifejezés.

¹³ Erdélyi János: [Kazinczy Gábor búcsúztatása.] In: Uő.: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*. Sajtó alá rend., bevezette és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona. Budapest: Mundus, 2003. 525.

¹⁴ Uo. 524.

¹⁵ Uo. 525–526.

A példák igazolhatják, hogy nem történetietlen e fogalmak alkalmazása 19. századi jelenségek értelmezéseiben: e témáról szólva kicsi a nyelvi távolság 1850-es évekbe-
li, 1920-as és mai interpretációk között. Erdélyi János beszéde, a kifejezés említése
nélkül, olyan leírását adta a politikai vallás jelenségének, amely többé-kevésbé össz-
hangban van Gentile meghatározásával. Eötvös Tocqueville-tanulmányának esete azt
mutatja, hogy a 19. század közepén ismerői közül nem mindenki kívánta használni
ezt az értelmező keretet. A Kemény röpiratában feltűnő szocializmus–iszlám párhuzam
ellenben jelentős 20. századi pályafutás elé nézett, az olasz történész könyvének
A bolsevizmus mint iszlám című alfejezetével bezárólag.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Burckhardt, Jacob: *Világtörténelmi elmékedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Ford.: Báthori Csaba, Hidas Zoltán. A fordítást az eredetivel egybevetette, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz, [2001].
- Carlyle Tamás [Thomas]: *Hősökről*. Ford.: Végh Arthur. [Az előszót írta: Zsadányi Henrik.] Budapest: Athenaeum, 1923.
- Gentile, Emilio: *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*. Roma – Bari: Laterza, 2007.
- Eötvös József: *A francia forradalom okai*. In: Uő: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Fenyő István. Budapest: Magyar Helikon, 1978. II. 581–636.
- Eötvös József: *A francia forradalom története*. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta: Gángó Gábor. Budapest: Szépirodalmi, 1990.
- Erdélyi János: [Kazinczy Gábor búcsúztatása.] In: Uő: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*. Sajtó alá rend., bevezette és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona. Budapest: Mundus, 2003. 522–531.
- Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: Uő: *Változatok a történelemre. Korteskedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Tóth Gyula. Budapest: Szépirodalmi, 1982. [181–373.]
- Stephen, James Fitzjames: *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség*. Ford.: Pető Zoltán. [A bevezető tanulmányt írta: Molnár Attila Károly – Pető Zoltán.] Budapest: Századvég, 2019. 27.
- Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Ford., az előszót írta, a magyarázó jegyzeteket és a bibliográfiát készítette: Hahner Péter. Budapest: Atlantisz, 1994.
- Tocqueville, Alexis de: *Emlékképek 1848-ról*. John Lukacs bevezetőjével. Ford., a jegyzeteket és a névmutatót írta: Ádám Péter. Budapest: Európa, 2011.

EILER FERENC*

Népközösség vs. államközösség

Gratz Gusztáv és a német Volksgemeinschaft teóriája

Community of the People Versus Commonwealth. Gustav Gratz and the German Volksgemeinschaft Theory

ABSTRACT: In addition to unraveling the layers of the concept of Volksgemeinschaft, the study aims to show, through the publicistic activities of Gusztáv Gratz, the president of the Hungarian German Folk Culture Association (MNNE), how Gratz interpreted the idea of the German Volksgemeinschaft, how he related to it, and what consequences this had for the conflicts that developed within the MNNE organisation.

KEYWORDS: ethnic community, Germans in Hungary, nationality policy, German-Hungarian relations, kin-state policy

A két világháború közötti nemzeti kisebbségekkel foglalkozó tudományos és politikai diskurzusokban a húszas évek közepén vált széles körben ismertté a német Volksgemeinschaft (népközösség) fogalma, amelynek értelmezése megosztotta és állásfoglalásra készítette a kisebbségi és többségi társadalmaknak a kérdés iránt érdeklődést mutató, politikailag fogékony – jellemzően aktív értelmiségi – részét. A fogalom természetesen nem ekkor keletkezett, Európában használták már a 19. században is,¹ de az I. világháború, majd annak következményei tették általánosan ismertté a német lakosság körében, majd a német kisebbségek és a berlini kormányzatok külpolitikai aktivitása révén az európai államok jelentős részében, így Magyarországon is. A tanulmány a fogalom rétegeinek kibontása mellett arra törekszik, hogy Gratz Gusztáv, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnökének publicisztikai tevékenységén keresztül bemutassa,

* A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: eiler.ferenc@tk.hun-ren.hu

¹ Götz, Norbert: Volksgemeinschaft. In: Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Pinwinkler, Alexander (eds.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin: Walter de Gruyter, 2017. 1268.

hogyan értelmezte a német népközösség gondolatát Gratz, miként viszonyult ahhoz, s ennek milyen következményei lettek az MNNE szervezetén belül kialakult ellentétekre.

A Volksgemeinschaft „diadalútja”

A népközösség fogalmának használata a politika szintjén a vizsgált időszakban alapvetően két kontextusban merült fel: a német politikai aktorok (pártok, közírók, média, tudományos műhelyek) társadalmi összetartozás-tudatot hangsúlyozni kívánó, elsősorban belpolitikai használatra szánt megnyilatkozásaiban, valamint (főleg külpolitikai síkon) a német állam és a német kisebbségek „nemzetegyesítő” törekvései kapcsán.² Utóbbi az „államok feletti népközösség” fogalmilag is pontosított distinkciója révén választható le az előbbiről, bár a kisebbségekre vonatkoztatott jelentésréteg csak mesterségesen (és csak az elemzés erejéig) határolható el a népközösség fogalmának komplex jelentésétől, mivel annak valójában maga is szerves, meghatározó része volt.

A népközösség gondolatának belpolitikai vonatkozásai

A népközösség fogalmát ugyan sokan egyértelműen a nemzetiszocialista Németországhoz kötik, de „diadalútja” valójában már a nagy háború kirobbanásakor elkezdődött, amikor a császár, alattvalóit lelkesítendő, egy nagygyűlésen a következőket mondta az előtte megjelent tömegnek: „Az előttünk álló harcban nem ismerek többé pártokat népem körében. Csak németek vannak közöttünk.”³ A háborús propaganda és az értelmiségi közbeszéd egyaránt a nemzeti egység és az összetartozás-tudat fontosságát visszhangozta, s valóban sokak számára átélhető élménnyé vált a népközösséghez való tartozás. Ők úgy érezték, hogy a nép jólétének, az összes németet magában foglaló közösség érdekeinek minden egyéni vagy különérdeket alá kell rendelni a társadalmi szolidaritás jegyében.⁴

² A fogalom használata nem volt kiforrott, amit az is jól mutat, hogy a német kisebbségek politikai szerveződéseiket (egyesület, párt) a húszas és harmincas években nemritkán népközösségnek nevezték. Lásd pl. Romániában a Deutsch-Schwäbische Volksgemeinschaft és a Volksgemeinschaft der Deutschen in Rumänien, valamint Lettországbán a Deutsch-baltische Volksgemeinschaft in Lettland és a Deutsche Volksgemeinschaft in Lettland.

³ Wildt, Michael: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mbH, 2007. 27–28.

⁴ Uo. 29.; Bruendel, Steffen: *Die Geburt der „Volksgemeinschaft” aus dem „Geist von 1914”. Entstehung und Wandel eines „sozialistischen” Gesellschaftsentwurfs*. <https://zeitgeschichte-online.de/themen/die-geburt-der-volksgemeinschaft-aus-dem-geist-von-1914> 5. (Letöltés ideje: 2023. május 12.)

A háborús vereség után a népközösség politikai fogalma nem került a süllyesz-tőbe, hanem továbbra is a belpolitikai életben általánosan használt, dinamizáló funkciót betölteni hivatott kifejezés maradt. Lényege a társadalmi egység,⁵ az osztályok, társadalmi csoportok feletti összetartozás megjelenítése maradt. Ebben a konnotációban a közösség megtestesítője a nép (*Volk*) volt. Az, hogy ez így történhetett, nemcsak annak volt a következménye, hogy a német társadalomban még élénken élt a háborús szolidaritás emléke, hanem annak is, hogy a háború utáni társadalmi, gazdasági és identitásválság is erősítette a fogadókészséget a magát kiszolgáltatottnak érző, s ezért valódi közösség után vágyó német lakosságban.⁶ Ennek egyik eleme, a társadalom széttöredezettsége, a nagyvárosi környezetben megjelenő, az iparosodáshoz és városiasodáshoz kapcsolódó atomizáltság élménye már a 19. század vége felé sokak számára élő tapasztalat volt. A háborús vereség, a jelentős terület- és népességvesztés, valamint a háborús felelősségnek a győztesek által kizárólag a vesztesekre való testálása még inkább felerősítette ezt a negatív élményt.⁷ Az 1918 utáni (csak részben a békefeltételekből származó) egzisztenciális kiszolgáltatottság is milliók alapélménye lett. Mindezekon felül pedig sokak számára hétköznapi (negatív) tapasztalatot jelentett, hogy a korábbi „összetartást” követően a Weimari Köztársaságban a társadalmi összefogás helyére a „széthúzás”, a pártpolitikai „megosztottság” lépett.⁸

A két világháború között minden párt fogalomkészletében jelen volt a Volksgemeinschaft.⁹ A politikusok természetesen nem egyforma mértékben és nem is mindig konzekvensen használták a kifejezést. A szociáldemokraták, a jobboldali és liberális pártok szóhasználatában a népközösség inkluzív tartalma volt a meghatározó, még akkor is, ha egyeseknél megjelent a fogalomhoz kapcsolódó exkluzió is, mint például a szociáldemokraták esetében a „néppel szemben álló kizsákmányoló nagytőkések” csoportjára vonatkozóan. E pártok esetében a népközösséghez való tartozás objektív adottság volt, amit csak megerősített az egyén szubjektív döntése. A fogalom számukra a demokratikus intézményrendszerekhez kötődött, ami élesen szembeállította őket a Nemzetiszocialista Német Munkáspárttal (NSDAP).¹⁰

A nemzetiszocialisták népközösség-értelmezésében első pillanattól kezdve az exkluzió volt a meghatározó: ők konkrét (idegennek tartott) társadalmi csoportok ellenségként való megbélyegzésével kívánták a társadalmi kohéziót megteremteni.

⁵ A társadalom (Gesellschaft) fogalma is diszkreditálódott, mivel a széttöredezettséget sugallta. Helyette sokkal inkább a közösség (Gemeinschaft) szót használták.

⁶ Mindezeket eredményesen használta ki később Hitler mozgalma is. Thamer, Hans-Ulrich: *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin: Siedler Verlag, 1986. 158.

⁷ Schulze, Hagen: *Weimar. Deutschland 1917–1933*. Berlin: Siedler Verlag, 1982. 206.

⁸ Kershaw, Ian: „Volksgemeinschaft”. *Potenzial und Grenzen eines neuen Forschungskonzepts. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2011/1. 5.

⁹ Wildt, 2007. 54–58.; Uő: „Volksgemeinschaft”. *Eine Antwort auf Ian Kershaw. Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 2011/1. 104.

¹⁰ Wildt, 2007. 56–64.

A zsidóságot és a kommunistákat például eleve kirekesztették a népközösség kerekei közül.¹¹ A nyelv, a kultúra és a vér mellett szubjektív elemként náluk is megjelent a népközösséghez való tartozás megvallása és akarása, de valójában ezt is az exkluzió szolgálatába állították, mivel azt hirdették, hogy például a zsidók nemcsak eltérő származásuk miatt nem tartozhatnak a népközösséghez, hanem azért sem, mert egy részük magát nemzeti kisebbségként, tehát „nem németként” határozta meg.¹² Az NSDAP számára a demokratikus intézményrendszer, a pártok uralma felszámolandó akadályt jelentett, ezért a náci propaganda azt sulykolta, hogy az egyszer volt és ismét megteremtendő harmonikus népi együttélést valójában a különböző társadalmi csoportok érdekeit megjelenítő pártok számolták fel.¹³ Bár kétségtelen tény, hogy a nemzetiszocialista népközösség eszméje (is) inkább az egyenlőség és a közösség utáni vágyat fejezte ki, mintsem a társadalmi realitást,¹⁴ miután az NSDAP hatalomra került, valóban hozott olyan intézkedéseket, amelyek kapcsán sokak számára tűnhetett úgy, hogy a népközösség elvont gondolata konkrét alakot ölt. Például a nőket és a fiatalságot is megszervezte, mozgósította, programokat, kirándulásokat rendezve nekik,¹⁵ igyekezett a nélkülöző családokat támogatni, a bevonuló katonák földjét a helyi közösségek együttesen művelték meg, a fogyasztás demokratizálásának jegyében rendszeresen tartottak egytálétel-rendezvényeket, amelyeken együtt étkeztek a közösségek jómódú és nincstelen tagjai,¹⁶ a háborúban pedig rendszeresen gyűjtést rendeztek a rászoruló szegényeknek, valamint a fronton szolgáló katonáknak.¹⁷ Az, hogy ez mindenekelőtt eszköz volt a hatalom megszerzésére, koncentrálására, majd megtartására s az expanzív külpolitika szolgálatába állítására, sokak számára még a háborús években sem vált világossá.

Az „államok feletti” népközösség mint nemzetpótlék

A német értelmiség a 18–19. században folyamatosan birkózott a nemzet problematikájával. Mivel a nyelvterület politikai megosztottsága sokáig lehetetlenné tette az egység s ezzel a nemzetállam megteremtését, a művelt polgárság hosszú ideig

¹¹ Wildt, 2011. 105.; Wildt, 2007. 68.

¹² Wildt, 2007. 64.

¹³ Thamer, 1986. 154.

¹⁴ Kershaw, 2011. 11.

¹⁵ Uo. 3. Jennifer E. Walcoff hívta fel a figyelmet arra, hogy bár a nemzetiszocialista rendszerben valóban igyekeztek megszervezni a nőket mint „néppolgárokat”, de az NSDAP álláspontja a nőkérdésben kezdettől fogva világos volt: a nők feladata a család összetartása, az otthon melegének megteremtése és a gyermekszülés. A politikában és a közszférában szerepüket a minimálisra szorították. Walcoff, Jennifer E.: Von der Staatsbürgerin zur Volksbürgerin. Der Disput um die Rechtstellung der Frauen. In: Steinbacher, Sybille (Hg.): *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. 56–59.

¹⁶ Kershaw, 2011. 7.

¹⁷ Uo.

jobb híján a kulturális nemzet koncepciójával vigasztalódhatott.¹⁸ Eszerint a német nemzet egy közös nyelven és kultúrán alapuló etnokulturális adottság, amely az állami hovatartozástól függetlenül létezik Közép-Európában.¹⁹ A 19. század második felében azonban Poroszországnak mégiscsak sikerült megteremtenie a nemzetállamot, igaz, ebből kimaradt Ausztria és Svájc németek lakta része, valamint természetesen a Délkelet- és Kelet-Európában élők is. Tehát egyszerre (minimum) két nemzetfogalom is forgalomban volt a császárság idején a lakosság e kérdés iránt érzékeny része körében. Az etnokulturális közösség mindenekelőtt való voltát háttérbe szorító, a kisméret egységre támaszkodó és a politikai elit körében teljesen elfogadott német nemzetállam koncepciójával azonban sokan elégedetlenek voltak már a század végén is.²⁰ Ezekben a körökben átpolitizálódott és radikalizálódott a kultúrnemzet ideája, s létrejött a nemzeti összetartozást megjelenítő népre hivatkozó társadalomkritikus, antimodernista *völkisch* ideológia.²¹ (A Volk nem egyszerűen leíró kategória volt, hanem a romantika ideje óta pozitív érzelmekkel telített fogalom is.²²) De a kisméret nemzetállam talpatát kezdte ki az *allddeutsch* törekvés is, amely összekapcsolódva a német imperialista célkitűzésekkel hirdette a rendelkezésre álló állami keretek elfogadhatatlan szűkösségét.²³ A világháború után tehát már sokak számára értelmezhetetlenné, a német helyzet leírására alkalmatlanná vált a nemzet (értsd az államnemzet) idejétmúltnak, ráadásul a területi adottságok miatt érvénytelennek is tartott fogalma.²⁴ A népközösség-gondolat ekkor lényegében úgy nyúlt vissza a kulturális nemzet s az arra támaszkodó *völkisch* gondolat koncepciójához, némileg áthangszerelve azt, hogy megpróbált ideológiai és szervezeti kereteket is teremteni neki.

A német társadalom új megközelítés iránti nyitottságának fontos mozgatórugója volt, hogy az ország nagy területekről volt kénytelen lemondani a háború végén, többek között a német nemzetállamot létrehozó Poroszország keleti vidékeiről is. Egymillió német került így egyik pillanatról a másikra idegen állami főhatalom alá,

¹⁸ Beyme, Klaus v.: Deutsche Identität zwischen Nationalismus und Verfassungspatriotismus. In: Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 82.

¹⁹ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006. 117.

²⁰ Sheehan, James J.: Nation und Staat. Deutschland als „imaginierte Gemeinschaft”. In: Hettling, – Nolte, 1996. 42.

²¹ Beyme, 1996. 82–83.

²² A fogalomról és értelmezésének történelmi változásáról lásd Koselleck, Reinhart: Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 7. Stuttgart: Klett-Cotta, 1992. 141–431.

²³ A *völkisch* gondolat összetettségéről, „történelmi dinamikájáról”, valamint a német politikai törekvések elméleti hátteréről lásd Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest: ÚMK, 2010. 38–47.

²⁴ Brubaker, 2006. 121.

számára addig ismeretlen kisebbségi sorba, a lengyel állam első intézkedései pedig sejtetni engedték, hogy az új helyzet jelentős jogsérelmekkel jár majd a jövőben. Nem is beszélve arról, hogy sokan elhagyták szülőföldjüket, áttelepültek Németországba, s egy pillanatra sem felejtették el az őket ért sérelmeket.²⁵ A közhangulatot felkorbácsolta, s ezzel egyszersmind hozzájárult a téma iránti érzékenyítéshez az a társadalmi mozgósítás is, amelyet a német állam egy szervezetet (*Schutzbund*) maga elé tolvá hajtott végre a felső-sziléziai területek megőrzése érdekében megtartott népszavazás kapcsán.²⁶ Természetesen a társadalom gondolatainak, érzelmeinek irányításában már a húszas években is kulcsszerepet kapott a sajtó, amelynek legkülönbözőbb orgánumai folyamatosan napirenden tartották a német kisebbségek sorsa iránt újonnan ébredt érdeklődést – nemritkán állami megrendelésre. A német kormányzatok ugyanis – nem függetlenül a társadalmi igénytől – a békeszerződés után (politikai színezettől függetlenül) érzékennyé váltak a német kisebbségek helyzetének kérdésére, s ebben az értelemben is új korszak kezdődött a német külpolitikában. Stresemann külügyminiszter nyilvánvalóvá is tette a nemzetközi politikai élet szereplői számára, hogy Németország kiemelt fontosságú kérdésként kezeli a német kisebbségek ügyét, ami lényegében egyet jelentett egy (egyelőre még gyenge, sőt inkább jelképes) védhatalmi státuszra való igény bejelentésével.²⁷ Több komoly befolyással rendelkező társadalmi szervezet is alakult (vagy egyes, már meglévő organizációk még erőteljesebben folytatták működésüket), amelyek legfőbb célkitűzése a kisebbségi sorban élő németek adományokkal való támogatása lett.²⁸ Ezek mögött természetesen valódi civil részvétel is volt, de vezetőik általában szoros kapcsolatot tartottak fenn az őket nemritkán anyagilag is támogató tartományokkal, vagy magával a berlini kormány Bel- és Külügyminisztériumával.

Az államok feletti népközösség fogalmát már a húszas évek közepén használták, ráadásul nem is kizárólag a németországi teoretikusok és a német kisebbségek szervezetei, hanem az általuk alapított és (sokáig még csak részben) irányított Európai Nemzetiségi Kongresszusra való befolyásuk révén a kontinens más nemzeti kisebbségeinek (szlovén, zsidó, magyar, ukrán) vezető politikusai is.²⁹ A fogalmat

²⁵ Uo. 123.

²⁶ Witt, Peter-Christian: Zur Finanzierung des Abstimmungskampfes und der Selbstschutzorganisationen in Oberschlesien 1920–1922. *Militär-geschichtliche Zeitschrift*, 1973/1. 66.; Schot, Bastiaan: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn: Herder Institut, 1988. 111–112.

²⁷ Bleyer Jakob: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929/Február, 117. Németország a téma iránti megváltozott érzékenységét az is jól mutatja, hogy a Népszövetségben is fellépett a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer reformja mellett. Lásd Fink, Carole: Stresemann Minderheitenpolitik 1924–1929. In: Michalka, Wolfgang – Lee, Marshall M. (Hgg.): *Gustav Stresemann*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982. 375–399.

²⁸ Lásd Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012. 253–256.

²⁹ Lásd lentebb.

vélhetően már csak azért is adaptálhatónak tartották a szervezetben, mert a kulturális nemzet koncepciója a háború utáni helyzetben több kisebbség számára is alkalmasnak tűnt saját helyzetének leírására, s a népközösség gondolata rokonítható volt ezzel. Amíg azonban a német kisebbségek (követve a németországi trendet) a nemzet fogalmát lényegében lecsérték a népközösségére, a többiek számára a népközösség minden teoretikus alapvetés ellenére valójában mindvégig a kulturális nemzet szinonimája maradt.

A német népközösség koncepciójában a hangsúly a húszas években a „magnép” (*Kernvolk*) és a „népcsoportok” (*Volksgruppen*) kulturális összetartozás-tudatán volt.³⁰ A magnép a Németországban élő németek közösségét jelölte. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy a német kisebbségek áttértek a „nemzeti kisebbség” helyett a „népcsoport” kifejezés használatára, hisz ez hangsúlyosabban fejezte ki az egy néphez való tartozás igényét és élményét.³¹ Az államok feletti népközösségnek hivatalosan csak kulturális törekvései voltak, és teoretikusai szerint az anyaállam és a népcsoportok nem tarthattak (s állításuk szerint a gyakorlatban nem is tartottak) fenn politikai jellegű kapcsolatokat.³² Az államok feletti népközösség egyik fő törekvése „össznemzeti” szinten a népcsoportokhoz tartozók asszimilációjának megakadályozása volt, szükség esetén az öntudatra ébresztés, sőt – ha kellett – a disszimiláció irányába tett radikális erőfeszítések révén.³³ De – legalábbis deklaráltnak – a népcsoportok a befogadó államok (államközösségek) iránt feltétlen lojalitással tartoztak.³⁴ Voltak olyan német kisebbségi vezetők, akik valóban hittek az államok feletti népközösség win-win játszma szerinti megvalósíthatóságában, természetesen a nemzetközi adottságok megfelelő alakulása esetén. Így például a balti (lettországi) Paul Schiemann is, aki az anacionális állam elméletében egy országon belül szigorúan elválasztotta volna az állami és a kulturális feladatokat, utóbbiakat

³⁰ Gröber, Angela: A kisebbségtől a népcsoportig: fogalmak és elképzelések. *Pro Minoritate*, 2003/Tél, 38.

³¹ Uo. 42. A fogalomhasználat sajátosságairól (nép vs. nemzet, nemzetiség és kisebbség vs. népcsoport) lásd Swanson, John C.: Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe: Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2006/4. 526–547.

³² Josip Wilfan előadása az Európai Nemzetiségi Kongresszus 1931-es konferenciáján. *Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1932. 124., valamint az Európai Nemzetiségi Kongresszus határozata a népközösségek megszervezéséről. Uo. 154.

³³ Lásd Josip Wilfan előadását az Európai Nemzetiségi Kongresszus 1933-as konferenciáján, valamint a Kongresszus határozatát a nemzeti disszimilációról és a nemzetiségi jogokról. *Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1934. 66–67., 98.

³⁴ Lásd Eiler Ferenc: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötelességek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 209–213.

a népközösség hatáskörébe utalva, amelynek legfőbb eszköze helyi szinten a kiépítendő kulturális autonómia intézményrendszere lett volna. Ebben a felfogásban államközi konfliktusok esetén a népcsoportnak elsődleges kötelessége lett volna az állampolgári lojalitás.³⁵ A többség számára azonban a hangsúly valójában a völkisch és allddeutsch tradíciókból is levezethetően a hatalmi viszonyok „helyrebillentésén” és a németiség minél nagyobb részének egyazon állami keretben való egyesítésén volt, még akkor is, ha nyilvánosan ők is a népközösség kizárólagos kulturális vonatkozásai mellett tettek hitet. Teoretikusaik közül Max Hildebert Boehm és az észti kulturális autonómia egyik megalkotója, az Európai Német Népcsoportok Szövetsége berlini irodavezetője, Werner Hasselblatt munkássága emelhető ki.³⁶ Arról azonban, hogy a népközösség szervezeti keretei hogyan is nézzenek ki, az Európai Nemzetiségi Kongresszus sem tudott receptet kiállítani, s valójában csupán ködös deklarációkra és normatív igények – semmire sem kötelező – megfogalmazására futotta erejéből.³⁷

Hatalomra kerülése után az NSDAP kíméletlenül instrumentalizálta a fogalmat céljai elérése érdekében.³⁸ A népközösséghez való tartozás „objektív” kritériumai közül a nyelv, a kultúra és a származás már a húszas években is meghatározó elemeknek számítottak, de ettől kezdve a vér, a rassz (és ezzel együtt a szociáldarwinizmus) is az exklúzió vagy éppen – nézőpont függvényében – az inklúzió kritériumai közé tartozott.³⁹ A nemzetiszocialista felfogásban is helyet kapott ugyan a népközösséghez tartozás megvállása: ezt azonban a népcsoportok megdolgozására, bedarálására, majd a kisebbségeken belüli elitcserék előmozdítására használták fel.⁴⁰ Ha valaki például nem lépett be a népcsoport Németországban is támogatott politikai vagy kulturális szervezetébe, akkor ezzel jó eséllyel kizárta magát a közösségből, s így a népközösségből is.⁴¹ De a fogalmat felhasználták más nemzeti kisebbségek ellen folytatott küzdelmekben is. Ennek talán legjobb példája

³⁵ Hiden, John: Der „Verband der deutschen Minderheiten in Europa” 1922–1936. Von der Verteidigung der deutschen Minderheiten zum Werkzeug des Nationalsozialismus. In: Mathias Beer – Stefan Dyroff (Hgg.): *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. München: Oldenbourg Verlag, 2013. 302–303.; Rimscha, Hans von: Paul Schiemann als Minderheitenpolitiker. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1956/1. 55–57.

³⁶ Gröber, 2003. 43–44.; Hiden, 2013. 304.

³⁷ Lásd az Európai Nemzetiségi Kongresszus határozatát a népközösségek megszervezéséről. *Sitzungsbericht*, 1932. 154–155.

³⁸ Spiegel-Schmidt, Friedrich: Zu den Geistesströmungen in der deutschen Minderheit Ungarns zwischen den beiden Weltkriegen. In: *Ungarn-Jahrbuch 1995–1996*. München: Verlag Ungarisches Institut, 1996. 270.

³⁹ Götz, 2017. 1270.; Spannenberger Norbert: „Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyelmezés, megtisztítás és támogatás”. A nemzetiszocialista népcsoportpolitika egy ismeretlen forrása. *Aetas*, 2005/1–2. 231.

⁴⁰ Az NSDAP német kisebbségekkel szemben követett céljairól lásd Spannenberger, *Aetas* 2005/1–2. 233–234.

⁴¹ Gröber, 2003. 45.

a romániai Szatmár megyei németiség kérdése volt, ahol a bánáti németiség kulturális szervezetei az évszázadok során a magyarsághoz fokozatosan asszimilálódtak németek disszimilációja érdekében nagy erőfeszítést fejtettek ki Németország (és Románia) támogatásával.⁴² Végül pedig Berlin a fogalmat az expanzív külpolitika szolgálatába állította, s a II. világháború kitörése előtt szembefordította a népcsoportok politikai elitjeit (s a német kisebbségek egy részét is) az államközösségekkel. A népközösség és az államközösség konfliktusában ekkor már egyértelműen az előbbi élvezett prioritást. Már szó sem volt a kulturális kapcsolatok megóvásáról vagy a kisebbségi érdekvédelemről, csupán nyers hatalmi érdekekről, amelyekben az érintett német kisebbségek valódi igényei (például a szülőföldön való maradás lehetősége) csupán alárendelt szerepet játszottak. Fő feladatuk a Harmadik Birodalom szemében a pótlólagos erőforrások mozgósítása volt.⁴³

Gratz Gusztáv és az államok feletti népközösség fogalma

Gratz az MNNE elnökeként a magyarországi németek két világháború közötti történetének egyik meghatározó alakja volt, hisz 1924 és 1938 között kis megszakítással a kulturális egyesület élén állt. Azonban egy másodpercig sem tartotta magát a kisebbségi szerveződés hivatott vezetőjének, s motivációi inkább a szervezet tényleges vezetői és a kormányzat közötti közvetítés szándéka, valamint az utolsó öt évben az általa túl radikálisnak tartott fiatalabb generáció előretörése miatt szükségesnek érzett „kármentés” voltak.⁴⁴ Gratzot Jakob Bleyer (az egyesület későbbi tényleges vezetője) javasolta Bethlen István miniszterelnöknek, miután nyilvánvalóvá vált, hogy az nem lesz hajlandó engedélyezni a szervezet bejegyzését az ő vezetése alatt.⁴⁵ Ezzel a kompromisszummal (és a vezetőség egy részének miniszterelnökségi jelölésével) elhárult a legfontosabb akadály az MNNE szervezése előtt. A maga is német származású (de nem népi német) Gratz kezdetben nem is akarta elfogadni a felkínált tisztséget, mivel azonban mind a miniszterelnök, mind Bleyer erősen kapacitálta, végül mégis kötélnék állt. Bár az egyesület napi szervezési munkáiból nem vette ki a részét, s tevékenysége jórészt az adminisztratív

⁴² Paál Árpád: Magyar–német ellentétek a népegységi mozgalmakban. *Magyar Kisebbség*, 1933/15–16. 440., 444. A kérdéstről részletesen lásd Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között, 1918–1940*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.

⁴³ Gröber, 2003. 47.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 382.

⁴⁴ Vö. Paál Vince: Gratz Gusztáv alternatívája a nemzetiségi politikában. *Limes*, 2002/1. 130.; Gratz, Gustav: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers, 1875–1945*. Hgg. Vince Paál–Gerhard Seewann. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009. 501.

⁴⁵ Vö. Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018. 329–330.

ügyekre és az országos rendezvényekre korlátozódott, a kormánnyal folytatott tárgyalások minden fordulóján részt vett. Maga is Bleyert tartotta a német kisebbség tényleges vezetőjének, s az oktatással és nyelvhasználatl kapcsolatos törekvéseit (a középfokú német nemzetiségi oktatás megteremtésén kívül) mindvégig határozottan támogatta mind a miniszterelnökségi egyeztetéseken, mind az országgyűlés alsóházában tartott felszólalásaiban, mind pedig meglehetősen élénk publicisztikai tevékenységében.⁴⁶ Gratz számára a vörös vonalat a szervezet aktivitásával kapcsolatban a kulturális egyesület politikai párttá alakulásának lehetősége, valamint a német kormánnyal való (titkos) egyeztetés jelentette.⁴⁷ Ezek voltak azok a kérdések, amelyek miatt Bleyerrel való együttműködése (a kölcsönös tisztelet fennmaradása mellett) bizalmi válságba fordult át 1929 után, majd pedig annak 1933-as halálát követően 1935-ben úgy döntött, hogy a kormánnyal egyeztetve elkezdje a fiatalabb, az MNNE kezdeti irányvonalához képest mindenképpen radikálisabb Huss–Basch csoport kiszorítását a szervezetből.⁴⁸

Gratznak a magyarországi német kisebbséggel és a népközösség kérdésével kapcsolatos alapállása nem vizsgálható önmagában, Magyarország és a régió helyzetéről kialakított, és lényegében az egész időszakban konzekvensen képviselt politikai nézetei nélkül. Magát konzervatív liberális magyar hazafinak tartotta, olyan hazafinak azonban, aki nem tagadja meg német származását s a német nyelvhez és kultúrához való erős kötődését.⁴⁹ Politikai gondolkodásának alappillérei közé tartozott, hogy nem hitt a nemzetállami törekvések mindenekfelett való erőltetésének célravezető voltában, s bár maga is kiállt a területi revízió szükségessége mellett, meg volt győződve arról, hogy a kevert nemzetiségű régió (és benne Magyarország) békés gazdasági és politikai fejlődését csakis szupranacionális keretek között lehet előmozdítani.⁵⁰ Erre legalkalmasabbnak egy a Habsburgok által vezetett nemzetek feletti államképződményt tartott, mivel ezzel véleménye szerint kikerülhető lett volna a legfőbb vezetés kiválasztásának meglehetősen problematikus kérdése. Legalább ennyire ösztönző tényezőnek tartotta azonban, hogy ezzel útját lehetett volna állni a jövőbeni német expanziós törekvéseknek, amelyek ismételt feltámadását csak idő kérdésének tartotta. Nem hitt ugyanis abban, hogy Németország megerősödve csupán elvesztett területeit fogja visszakövetelni magának, sőt, biztos volt benne, hogy ha egyszer elrendelik a mozgósítást, akkor a cél a területszerzés lesz, ennek egyik fő iránya pedig a mindig is német érdekszférának tartott délkelet-európai régió.⁵¹ A fenti okokból tartotta támogatandónak a régió kisállamainak

⁴⁶ Lásd például Gratz Gusztáv: Bleyer Jakab. *Magyar Szemle*, 1934/Január, 12–16.; Gratz, 2009. 490.

⁴⁷ Gratz, 2009. 491.

⁴⁸ Uo. 501.

⁴⁹ Vö. Schödl, 1986. 40.

⁵⁰ Vö. Uo. 42–45.

⁵¹ Vö. Uo. 48.

gazdasági szanálására irányuló és az együttműködést a németek kizárásával megvalósítani kívánó Tardieu-tervet is.⁵² Valójában azonban sem Bethlen, sem pedig a szomszéd államok vezető politikusai (akik közül többekhez is bejárása volt⁵³) nem hittek a régió nemzetek feletti megszervezésének lehetőségében, illetve annak aktualitásában.

A népközösség problematikája 1930-at követően fel-felbukkant Gratz munkáiban, miután az Európai Német Népcsoportok Szövetségének lapja, a *Nation und Staat* 1927-ben egy cikket szentelt a kérdésnek, s 1928-ban az Európai Nemzetiségi Kongresszus is napirendre tűzte a megtárgyalását.⁵⁴ A szervezet ráadásul hivatalos célkitűzései közé is beemelte az államok feletti népközösségek megvalósításának igényét.⁵⁵ Ettől kezdve a magyarországi és európai németiség helyzetét vizsgáló publikációkban rendre előkerült a fogalom Magyarországon is, mindenekelőtt a politikai kérdésekkel foglalkozó, a Bethlen-érában kormányközeli *Magyar Szemle* hasábjain.⁵⁶ Gratz írásaiiban, beszédeiben is csak ritkán volt a fogalom maga az elemzés tulajdonképpeni tárgya,⁵⁷ de többször kitért rá a német külpolitikával, a magyar nemzetiségpolitikával és a magyarországi német kisebbség törekvéseivel, mozgásterével és lojalitáskényszerével kapcsolatos elemzéseiben mint a vizsgált probléma egyik fontos elemére. Valójában három kérdéskör foglalkoztatta:

⁵² Gratz Gusztáv felszólalása a képviselőházban. 1933. február 16. Képviselőházi napló, 1931. XIII. köt. 232–237. Vö. Schödl, 1986. 48.

⁵³ Erről lásd Gratz, 2009. 443–488. Vö. Schödl, 1986. 50.

⁵⁴ Schiemann, Paul: „Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft”. *Nation und Staat*, 1927/Szeptember, 21–42. Az Európai Nemzetiségi Kongresszus „A nemzetiségek kulturális munkája és kulturális kapcsolatai a magnépekhez, ill. nemzetük egészéhez” napirendi pont alatt foglalkozott 1928-ban a kérdéssel, ekkor még a nemzetiségek kulturális igényeire és az anyanemzeteik kapcsolataira helyezte a hangsúlyt, nem a népközösség fogalmára s annak megvalósíthatóságára. Sőt, a nagyszabedű Richard Csáky Schiemann elméletét (az állam- és népközösség szétválasztásáról) nem is tartotta aktuálisnak. *Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1928. 73.

⁵⁵ *Sitzungsbericht*, 1932. 154.

⁵⁶ A tárgyat legalább részben érintő legfontosabb, egymással nemritkán polemizáló cikkek: Gündisch Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németésnél. *Magyar Szemle*, 1928/Március, 253–260.; Bleyer, 1929. 114–124.; Isbert, Otto Albrecht: A magyarországi németiség birodalmi német szempontból. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 231–240.; Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 241–253.; Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/Augusztus, 297–307.; Szász Zsombor: Államközösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/December, 309–316.; Török Árpád: A népközösségi eszme problematikája. *Magyar Szemle*, 1936/Március, 201–210.; Török Árpád: A hazai németiség belső válsága. *Magyar Szemle*, 1936/Augusztus, 345–354.; Gogolák Lajos: Történetünk német népi szemléletben. *Magyar Szemle*, 1936/November, 217–228. A lap hasábjain 1932-ben kibontakozó vitát összefoglalja Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932–1933-ban. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 483–487.

⁵⁷ Gratz, Gustav: Staatsgemeinschaft und Volksgemeinschaft. *Pester Lloyd*, 1930. november 16. 3–4.; Gratz, 1932. 297–307.

1. a megvalósíthatóság általános kérdései; 2. a magyar adaptáció lehetősége; és 3. a német népközösség gondolatának hatása a magyarországi németsegre.

A népközösség gyakorlati megvalósíthatósága

Gratz leíró kategóriaként, a kulturális nemzet szinonimájaként ugyan elfogadhatónak tartotta volna a népközösséget,⁵⁸ de úgy gondolta, hogy a valóságban ennél jóval többet jelentett a német kisebbségi vezetők körében ekkorra már általánosan elterjedt fogalom: a 19. századi alldeutsch törekvések finomított, aktuális valósághoz igazított változatát sejtette benne.⁵⁹ A magyarországi német aktivisták többségével (Bleyerrel és bizalmasaival, a fiatalabb nemzedék tagjaival) ellentétben nemcsak hogy nem volt a híve, de a gyakorlatba való békés átültethetőségét sem tartotta valószínűnek.⁶⁰

Az eszme alapvetését, a népközösséghez való tartozásnak a német szakirodalomban evidenciaként kezelt kritériumait eleve megkérdőjelezte. Meggyőződése szerint ugyanis (összhangban a magyar politikai nemzet koncepciójával) a legfontosabb épp a szubjektív tényező, az egyén szabad választása lett volna. A német teoretikusok által hangsúlyozott „objektív kritériumok”, a közös nyelv, kultúra és származás közül pedig csupán az anyanyelvet tartotta történelmileg is alátámasztható „nemzetépítő” elemnek. A kultúrát már csak fenntartásokkal, s csupán annyira, amennyire az a közös nyelvből szükségszerűen következett. A származás meghatározó jelentőségét pedig határozottan elutasította, arra hivatkozva, hogy Európában, de különösen a kontinens középső és keleti részén a nemzettagok közös leszármazása az évszázadok alatt bekövetkezett keveredések miatt már csak mítosz (vagy ha úgy tetszik, vágyálom) lehet, nem pedig valóság. Nem is beszélve arról, hogy a koncepció koherenciája érdekében szándékosan figyelmen kívül hagyták az olyan, eltérő származású embercsoportokból közösséget teremteni képes tényezőket, mint amilyen a táj vagy a közösen átélt élmények.⁶¹

A teória valódi gyenge pontjának azonban azt az ellentétet tartotta, amely megvalósulása esetén a népközösség és az érintett államközösségek elvárásai között feszült volna. Bár a népszövetségi kisebbségvédelem elméletileg megszabta a kisebbségek és a befogadó államok mozgásterét is, valójában az állampolgári lojalitás kérdése mindvégig a rendszer ténylegesen szabályozhatatlan, így szükségképpen sebezhető pontja maradt. A lojalitás kötelezettsége ugyan a kisebbségvédelmi szerződések alapja volt, s a népközösség teoretikusai is axiómaként hivatkoztak rá,

⁵⁸ Gratz, 1932. 302.

⁵⁹ Uo. 298.; Gratz Gusztáv (szerk.): *A mai világ képe II. – Politikai élet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. 296. Vö. Paál, 2002. 133. A német teoretikusok és publicisták ezzel szemben kifejezetten hangsúlyozták, hogy a népközösségi eszme nem az alldeutsch törekvésekből nőtt ki, hanem egy közös népi élményből. Isbert, 1932. 232.

⁶⁰ Gratz, 1932. 304.

⁶¹ Gratz, 1930. 4.; Gratz, 1932. 299–301. Vö. Paál, 2018. 357.

a tömegek (és az őket reprezentáló szervezetek) érzéseit, vágyait a törvények és elméletek mégsem tudták szabályozni, aminthogy azt sem, hogy az anyaállamok és a befogadó államok miként közelítsenek a problémához. A fogalom értelmezése erősen függött az érintettek elváráshorizontjától.⁶² A kisebbségi politikusok jellemzően az adófizetést, a hadkötelezettség teljesítését, az állami életbe való bekapcsolódást értették rajta, miközben sokan, ha a nemzetközi helyzet úgy adódott volna, gondolkodás nélkül csatlakoznak anyaállamukhoz. A másik oldalon, a többségi társadalmak politikai tényezői számára pedig a kisebbségek mindig is gyanúsak (értsd: megbízhatatlanok) maradtak, ezért igyekeztek társadalmi és gazdasági pozícióik meggyengítésével azok erejét csökkenteni, esetleg asszimilációjukat siettetni, valamint a kisebbségek és az anyaállamok közötti – különböző szinteken, de általában létező – kapcsolattartást megnehezíteni. A régió valamennyi államára jellemző volt a nemzetiesítő törekvés.⁶³

A népközösségek elméletileg csak a kulturális mezőben fejthettek volna ki aktivitást, s eszerint a magnép és a népcsoportok kapcsolattartásából a politikai jellegű kérdéseket eleve kizárták volna. Gratz szerint azonban ez a törekvés – már amennyiben az aktorok egyáltalán komolyan szándékoztak azt venni – csak nehezen vagy egyáltalán nem volt megvalósítható az adott nemzetközi helyzetben, hiszen a kulturális kérdésekből fakadó ellentétek egyik pillanatról a másikra politikai ügyekké válhattak, s gyakran váltak is.⁶⁴ Ebben az esetben pedig a népközösség legitimitása megkérdőjeleződik, ami együtt járt volna az érintett népcsoportok helyzetének romlásával. Gratz valójában teoretikusnak tartotta a népközösségről folytatott vitát, hiszen a harmincas évek elejéig senkinek sem sikerült kiépítenie a szervezeti kereteit – még a németeknek sem.⁶⁵ Azok a kezdemények, amelyek addig létrejöttek, csupán jelképes, az összetartozás-tudatot megjeleníteni hivatott, tényleges hatás- és hatókörrel nem rendelkező szerveződések voltak, vagy olyan, szervezeti kereteket már felmutató alakulatok, amelyekre csak nehezen lehetett volna rámondani, hogy nincs mögöttük politikai szándék.⁶⁶

Gratz valójában úgy gondolta, hogy a német nyomásgyakorlás ellenére a kérdést felesleges túlbonyolítani. Szerinte ugyanis csupán kétféle nemzeti kisebbség létezett: az egyik meg akarta szüntetni saját kisebbségi helyzetét, tehát területi revíziót akart, s ezért tett is, a másik pedig az anyaországtól való távolság korlátozó körülményét belátva (általában) csak nyelvi és kulturális értékeit kívánta megőrizni

⁶² A lojalitás kérdéséről lásd Lemberg, Hans: Die Frage der Gruppenloyalität als historisches Konfliktpotenzial. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim (Hgg.): *Staat, Lojalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2007. 237–245.

⁶³ Gratz, 1932. 305.

⁶⁴ Uo.; Gratz, 1930. 4.

⁶⁵ Gratz, 1932. 305.

⁶⁶ Lásd a német állam anyagi támogatását élvező Európai Német Népcsoportok Szövetségének aktivitását.

és átadni a következő generációknak.⁶⁷ Az előbbi lojalitására csak kevésbé lehetett építeni, míg az utóbbiéra inkább, hiszen a hosszú távú együttélés adottsága garantáltan nem változott. Írásaiban Gratz mindvégig amellet foglalt állást, hogy a kisebbségek helyzetén csak az adott kisebbség vezetősége és a befogadó állam illetékes szervei közti (mégoly hosszas) tárgyalások eredményeként lehet és kell javítani.⁶⁸ Egyértelműen kizárta ebből az egyeztetésből az anyaállamot, a kisebbségeknek nyújtott titkos anyagi támogatásokról nem is beszélve. Opportunista álláspontja nyilvánvalóan Németországra és a magyarországi német kisebbségre volt kihegyezve, hisz természetesen tudatában volt annak, hogy Németország általa kifogásolt aktivitása semmiben nem különbözött a magyar kormányzatok magyar kisebbségeket támogató titkos fellépéseitől.⁶⁹ Ő azonban az egész törekvés mögött valójában (nemzetközi köntösbe öltöztetett) alldeutsch szándékokat sejtett, s emiatt nem is hitt abban, hogy a népközösség szervezeti kereteinek megteremtése csupán a német kisebbségek nyelvi, kulturális igényeinek képviselőjére és kiszolgálására lenne hivatott. Magyarország a területi revízióhoz szükséges politikai és társadalmi stabilitását féltette a német törekvésektől.

Magyarország és a népközösség

A népközösség gondolatának magyar viszonyokra való adaptálhatóságát Gratz egyértelműen elutasította.⁷⁰ A fő problémát abban látta, hogy a magyar nemzeti törekvések megvalósítását és a nemzethez tartozók körének esetleges leszűkítését egymással összeegyeztethetetlen feladatnak tartotta, még akkor is, ha a politikai közvélemény a területi változások után már jórészt csak az etnokulturális magyar közösségek sérelmeire fókuszált, az egyéb nemzetiségek sorsa iránti érdeklődés jelentősen alábbhagyott.⁷¹ 19. századi nemzeti liberálisokként, a Szent István-i gondolat és a politikai (állam)nemzet híveként azonban elutasította a kulturális nemzetből, illetve a völkisch gondolatból levezethető exkluziót.

Egy esetleges magyar népközösség megteremtése szerinte egyet jelentett volna a „kismagyar” megoldás elfogadásával, hiszen ebben az esetben a határokon

⁶⁷ Gratz, 1932. 303. Vö. Paál, 2018. 358.

⁶⁸ Gratz, 1932. 306.

⁶⁹ A magyar kormányzatok a húszas évek elejétől anyagilag is támogatták a magyar kisebbségeket, s azok rendszerint összehangolták politikai aktivitásukat Budapest elvárásaival. A magyar politikai elit kisebbségi kérdéshez való hozzáállását jól összefoglalja Teleki Pál koncepciója a kisebbségek kategorizációjáról. Graf Teleki, Paul: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1–2.; Eiler Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931) *Regio*, 2017/1. 56–64.

⁷⁰ Gratz, 1932. 299. Hasonlóan vélekedett a Magyar Szemle szerkesztője, Szekfű Gyula is. Szekfű, Julius: Volkstum, Nation und Staat. In: Farkas, Julius von (Hg.): *Ungarische Jahrbücher*. 14. Band. Leipzig–Berlin: Walter de Gruyter, 1934. 351–352.

⁷¹ Ezt a tendenciát reálisan érzékelt Bleyer is. Bleyer, 1929. 114.

túlra került nem magyar nemzetiségű lakosságnak nem állt volna többé érdekében visszatérni a magyar államközösség keretei közé, mivel megszűnt volna az a vonzerő, amit a magyar nemzethez való tartozás korábban több nemzetiség számára is jelentett. Ugyanebből az okból bírálta rendszeresen a nacionalista belpolitikának a kisebbségek jogait korlátozó alapállását is: meg volt győződve arról, hogy a „nagy magyar” (értsd: az elcsatolt területek számára vonzerőt mutató) politika egyenlő a magyarországi nemzeti kisebbségek jogait garantáló belpolitikával. Ezt a tézisést többször is kifejtette, jellemzően a német kisebbség jogsérelmei kapcsán.⁷²

Az érem másik oldalaként még problematikusabbnak látta azt a húszas évek végére, a harmincas évek elejére egyre inkább konkrét formát öltő németországi törekvést, amelynek célja a német kisebbségek „népi öntudatra” ébresztése volt. Ezt a magyarországi németek szempontjából is veszélyes tendenciának tartotta. A kérdéssel kapcsolatos alapállása ugyanis az volt, hogy a magyarság és a németiség között évszázadokon keresztül harmonikus együttélés uralkodott, annyira, hogy a német lakosság magát „német-magyarként” a magyar nemzet részének tekintette.⁷³ A húszas-harmincas évek berlini próbálkozásait a harmónia megbontására alkalmasnak tartotta. Meg volt győződve arról, hogy amennyiben létrejön a német népközösség, egy államok feletti szervezetet működtetve, a magyarországi németiség, előbb-utóbb leválva a magyar politikai nemzetről, elkerülhetetlenül lojalitáskonfliktusba kerülne, s választania kellene az államközösség és a népközösség között. Ez pedig szerinte egyet jelentett volna azzal, hogy „rossz válasz” esetén a magyar állam szükségképpen megtorolná az általa illojálisnak tartott magatartást.⁷⁴ Nem mellesleg ez egyértelműen kihatótt volna a magyar–német államközi kapcsolatokra is.

A magyarországi németek e kérdésben megnyilatkozó vezetői általában igyekeztek megmagyarázni az olvasóknak, hogy miért változott meg Berlin viszonya a világháború után külső kisebbségeihez.⁷⁵ Természetes folyamatnak nevezték ezt, s a népközösségi eszme ismertetésekor a hangsúlyt kivétel nélkül arra helyezték, hogy a magnép és a népcsoportok csupán kulturális kapcsolatokat tartanak fenn egymással, valamint hogy az állampolgári lojalitás megkérdőjelezhetetlen parancs a kisebbségek számára. Otto Albrecht Isbert, a Humboldt Egyetem Magyar Intézetének asszisztense a *Magyar Szemlé*ben publikált cikkében ugyanígy foglalt állást, de nem árult zsákbamacskát, s felhívta a figyelmet arra, hogy Berlinben úgy látják, Magyarország a népi németiség legnagyobb ellensége, mert a német kisebbségek

⁷² Már 1928-ban is ezt az álláspontot képviselte bonyhádi választói előtt tartott beszédében. Gustav, Gratz: Revision und Minderheitenpolitik. In: Gratz, Gustav (Hg.): *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, é. n. 66–67. Tézisést a Sonntagsblattban részletesen is kifejtette: Gratz, Gustav: „Kleinungarische” und „großungarische” Politik. *Sonntagsblatt*, Budapest, Mai 19. 1–3. De hasonlóképpen érvelt az MNNE 1930-as éves közgyűlése előtt is. Gustav, Gratz: Falsche Götzen. In: Gratz, é. n. 132–133.

⁷³ Gratz, 1932. 304., 306.

⁷⁴ Uo. 306.

⁷⁵ Gündisch, 1928. 253–260.; Bleyer, 1929. 114–124.

asszimilációs vesztesége mindenkor itt volt a legnagyobb.⁷⁶ Éppen ezért egyes politikai körök szívesen is látnák a német–magyar „népi ellentétek” kiéleződését, mert akkor a fiatalabb generáció radikalizálódásával a népcsoport idővel eltávolodna a magyar nemzet gondolatától.⁷⁷ Ez tökéletesen beleillett a német népközösség radikális hirdetőinek törekvéseibe. Gratz 1932-es cikkét valójában Isbertre reagálva írta meg,⁷⁸ s a berlini szándékokkal kapcsolatban az volt az álláspontja, hogy egy valódi ellentét kifejlődése a kisebbségnek lenne a legkevésbé érdeke.⁷⁹

* * *

Paul Schiemann és hivatalosan a Nemzetiségi Kongresszus is azt az álláspontot képviselte, hogy a népközösségek megszervezése csak abban az esetben lehet sikeres, ha a gondolatot az európai államok is elfogadják, és nagyjából egyazon időben ültetik át a gyakorlatba.⁸⁰ Erre azonban nem volt reális esély, ezért a népközösség megszervezése egyfelől maradt a szervezett európai nemzeti kisebbségek határozatokban rögzített célkitűzése, másrészt (és mindenekelőtt) Németország népcsoport-politikájának egyik hatékony ideológiai eszköze. Gratz valójában a német külpolitika egyik fegyverének tartotta. Miután 1938-ban lemondott az MNNE elnöki tisztségéről, távol tartotta magát a német kisebbség ügyeitől.⁸¹ A Népinémet Bajtársak, majd később a Volksbund vezetősége azonban mindvégig ragaszkodott a népközösség eszméjéhez, miközben minden lehetséges alkalommal kinyilvánította az államközösséghez való lojalitását is, a hangsúlyt a hazához (*Heimat*), értelmezésében a németek által lakott területekhez, tájakhoz való kötődésre helyezve.⁸² Ez azonban 1940 után már csak pusztá szólam maradt, hisz senki nem gondolta komolyan, hogy Berlin és a népcsoport kapcsolatai csupán a kulturális térre korlátozódnának. Az új világpolitikai helyzetben a német (államok feletti) népközösség eredeti értelme érvényét veszítette: Berlin diktált, és a népcsoportok vezetőségei – ha akarták, ha nem – alávették magukat a központi akaratnak.

⁷⁶ Isbert németországi tudománypolitikai beágyazottságáról és tájékozottságáról Magyarországot illetően lásd Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest: Ráció Kiadó, 2014. 182–183. és Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történet-tudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest: Ráció Kiadó, 2010. 249.

⁷⁷ Isbert, 1932. 239.

⁷⁸ Vö. Paál, 2018. 356.

⁷⁹ Gratz, 1932. 306.

⁸⁰ Hiden, 2013. 305.; Sitzungsbericht, 1932. 126.

⁸¹ Gratz, 2009. 507. Vö. Paál, 2018. 424.

⁸² Sz. n.: Die volksdeutsche Bewegung in Ungarn. *Volksdeutsche Hefte*, 1937/1. 4.; Sz. n.: Dr. Basch nyilatkozata a „Völkischer Beobachter”-ben a magyarországi „népcsoport” kívánságairól. *Magyar Kisebbség*, 1938/24. 597. Vö. Spiegel-Schmidt, 1996. 268–269. és Vitári Zsolt: A magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei. Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll. *Századok*, 2021/1. 137.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között, 1918–1940*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.
- Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932–1933-ban. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 602–620.
- Beyme, Klaus v.: Deutsche Identität zwischen Nationalismus und Verfassungspatriotismus. In: Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 80–99.
- Bleyer Jakab: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929/Február, 114–124.
- Bleyer Jakab: A hazai német kisebbség kérdéséről. *Magyar Szemle*, 1933/Szeptember, 72–77.
- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.
- Bruendel, Steffen: Die Geburt der „Volksgemeinschaft“ aus dem „Geist von 1914“. Entstehung und Wandel eines „sozialistischen“ Gesellschaftsentwurfs. <https://zeitgeschichte-online.de/themen/die-geburt-der-volksgemeinschaft-aus-dem-geist-von-1914> (letöltés ideje: 2023. május 12.)
- Eiler Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931) *Regio*, 2017/1. 56–64.
- Eiler Ferenc: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 204–222.
- Fink, Carole: Stresemanns Minderheitenpolitik 1924–1929. In: Michalka, Wolfgang – Lee, Marshall M. (Hgg.): *Gustav Stresemann*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982. 375–399.
- Gogolák Lajos: Történetünk német népi szemléletben. *Magyar Szemle*, 1936/November, 217–228.
- Götz, Norbert: Volksgemeinschaft. In: Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Pinwinkler, Alexander (eds.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin: Walter de Gruyter, 2017. 1268–1277.
- Gratz Gusztáv (szerk.): *A mai világ képe II. – Politikai élet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n.
- Gratz, Gustav (Hg.): *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, é. n.
- Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. *Magyar Szemle*, 1928/Október, 185–198.
- Gratz, Gustav: „Kleinungarische“ und „großungarische“ Politik. *Sonntagsblatt*, Budapest, Mai 19. 1–3.

- Gratz, Gustav: Staatsgemeinschaft und Volksgemeinschaft. *Pester Lloyd*, 1930. november 16. 3–4.
- Gratz Gusztáv felszólalása a képviselőházban. 1933. február 16. Képviselőházi napló, 1931. XIII. köt. 232–237.
- Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/Augusztus, 297–307.
- Gratz Gusztáv: Bleyer Jakab. *Magyar Szemle*, 1934/Január, 12–16.
- Gratz Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*, 1938/Április, 357–367.
- Gratz, Gustav: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers, 1875–1945*. Hgg. Vince Paál – Gerhard Seewann. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009.
- Gröber, Angela: A kisebbségtől a népcsoportig: fogalmak és elképzelések. *Pro Minoritate*, 2003/Tél, 35–50.
- Gündisch Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németiségnél. *Magyar Szemle*, 1928/Március, 253–260.
- Hiden, John: Der „Verband der deutschen Minderheiten in Europa” 1922–1936. Von der Verteidigung der deutschen Minderheiten zum Werkzeug des Nationalsozialismus. In: Mathias Beer – Stefan Dyroff (Hgg.): *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. München: Oldenbourg Verlag, 2013, 297–308.
- Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 33–45.
- Isbert, Otto Albrecht: A magyarországi németiség birodalmi német szempontból. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 231–240.
- Kershaw, Ian: „Volksgemeinschaft” Potenzial und Grenzen eines neuen Forschungskonzepts. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2011/1. 1–17.
- Koselleck, Reinhart: Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Bd. 7*. Stuttgart: Klett–Cotta, 1992. 141–431.
- Lemberg, Hans: Die Frage der Gruppenloyalität als historisches Konfliktpotenzial. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim (Hgg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2007. 237–245.
- Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 241–253.
- Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest: Ráció Kiadó, 2014.

- Paál Árpád: Magyar–német ellentétek a népegységi mozgalmakban. *Magyar Kisebbség*, 1933/15–16. 437–453.
- Paál Vince: Gratz Gusztáv alternatívája a nemzetiségi politikában. *Limes*, 2002/1. 127–135.
- Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018.
- Rimscha, Hans von: Paul Schiemann als Minderheitenpolitiker. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1956/1. 43–61.
- Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest: ÚMK, 2010.
- Schiemann, Paul: „Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft.” *Nation und Staat*, 1927. September, 21–42.
- Schot, Bastiaan: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn: Herder Institut, 1988. 111–112.
- Schödl, Günter: Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946). *Történelmi Szemle*, 1986/1. 36–57.
- Schulze, Hagen: *Weimar: Deutschland 1917–1933*. Berlin: Siedler Verlag, 1982.
- Sheehan, James J.: Nation und Staat. Deutschland als „imaginierte Gemeinschaft”. In: Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 33–45.
- Schneider, Michael: Kontroversen um die ›Volksgemeinschaft‹ Zu neueren Arbeiten über die Gesellschaft des ›Dritten Reichs‹ *Archiv für Sozialgeschichte*, 60. Band, 2020. 381–434.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012.
- Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1928.
- Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1932.
- Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1934.
- Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Spannenberger Norbert: „Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyelmezés, megtisztítás és támogatás.” A nemzetiszocialista népcsoportpolitika egy ismeretlen forrása. *Aetas*, 2005/1–2. 231–242.
- Spiegel-Schmidt, Friedrich: Zu den Geistesströmungen in der deutschen Minderheit Ungarns zwischen den beiden Weltkriegen. In: Ungarn-Jahrbuch 1995–1996. München: Verlag Ungarisches Institut, 1996. 261–271.

- Swanson, John C.: Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe: Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2006/4. 526–547.
- Sz. n.: Die volksdeutsche Bewegung in Ungarn. *Volksdeutsche Hefte*, 1937/1. 1–11.
- Sz. n.: Dr. Basch nyilatkozata a „Völkischer Beobachter”-ben a magyarországi „népcsoport” kívánságairól. *Magyar Kisebbség*, 1938/24. 596–598.
- Szász Zsombor: Államközösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/December, 309–316.
- Szekfü, Julius: Volkstum, Nation und Staat. In: Farkas, Julius von (Hg.): *Ungarische Jahrbücher*. 14. Band. Leipzig–Berlin: Walter de Gruyter, 1934. 341–352.
- Teleki, Paul Graf: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1–2.
- Thamer, Hans-Ulrich: *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin: Siedler Verlag, 1986.
- Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetéhez. *Századok*, 2006/1. 161–198.
- Török Árpád: A népközösségi eszme problematikája. *Magyar Szemle*, 1936/Március, 201–210.
- Török Árpád: A hazai németiség belső válsága. *Magyar Szemle*, 1936/Augusztus, 345–354.
- Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest: Ráció Kiadó, 2010.
- Vitári Zsolt: A magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei. Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll. *Századok*, 2021/1. 135–175.
- Walcroff, Jennifer E.: Von der Staatsbürgerin zur Volksbürgerin. Der Disput um die Rechtstellung der Frauen. In: Steinbacher, Sybille (Hg.): *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. 48–68.
- Wildt, Michael: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mbH, 2007.
- Wildt, Michael: „Volksgemeinschaft” Eine Antwort auf Ian Kershaw. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 2011/1. 102–109.
- Wildt, Michael: „Volksgemeinschaft”, Version: 1.0, In: Docupedia-Zeitgeschichte, 3.6.2014. :<http://docupedia.de/zg/> (letöltés ideje: 2023. június 10.)
- Witt, Peter-Christian: Zur Finanzierung des Abstimmungskampfes und der Selbstschutzorganisationen in Oberschlesien 1920–1922. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 1973/1. 59–76.

CSIZMADIA ERVIN*

A „nagy kormánypárt” paradigma

Rudai Rezső pártszociológiája és mai tanulságai

The „large governing party” paradigm. Rudai Rezső’s party-sociology and its contemporary lessons

ABSTRACT: Rezső Rudai is one of the important, albeit forgotten figures of Hungarian social science. The first part of the essay provides a brief introduction to the author’s work between the two world wars, followed by an analysis of those essays of Rudai which give a historical explanation based on large datasets to why large governing parties remained in power for a long time. Rezső Rudai comes to the conclusion that between 1867 and 1935 there were always large governing parties because they were seen as the effective representatives of the public interest, as opposed to the opposition parties which represented sectional interests. In the final part of the essay I highlight the contemporary lessons that can be drawn from Rudai’s work, especially in light of the fact that between 2010 and 2024 a large governing party once again dominates Hungarian politics. The conclusion of the essay is that while naturally we do not have to accept all aspects of Rudai’s trail of thought, it is enough if we recognize *one* of his possible explanations.

KEYWORDS: historical approach, comparative logic, theoretical tradition, large party, opposition.

Bevezetés

A két háború közötti magyar politikatudományi, politikai szociológiai szerzők között előkelő szerepet játszik Rudai Rezső. Manapság a nevét kevesen ismerik; oly sokakéhoz hasonlóan feledésbe merült. Nyilván ennek köze van ahhoz, hogy a két háború közötti korszak tudományát – főként ideológiai okokból – túlságosan

* A szerző politológus, a HUN-REN TK Politikatudományi Intézet külső munkatársa.
E-mail: csizmadia.ervin@tk.hu

távolinak és egy demokratikus politikai kultúra szempontjából idegennek tartjuk, és nem nagyon érzékeljük benne a mai időkhöz való esetleges kapcsolódást. S akkor még ott van egy megkerülhetetlennek látszó aspektus is: Rudai a két háború között regnáló keresztény-nemzeti rendszer beágyazott (erősen jobboldali) társadalomtudósa volt, aki nemcsak tudományos felfedezéseivel vétette észre magát, hanem sok rendszerhű (sőt, olykor radikális jobboldalinak tűnő) publicisztikájával is.¹

Mai szemmel nézve kétségkívül ellentmondásos szerző Rudai, de a *politikai szociológia* meghonosítása iránti elkötelezettsége felülírja a vele kapcsolatos esetleges kételyeinket. Talán ezért is jelent meg róla tanulmány a *Parlamenti Szemle* című folyóiratban², és nyilván ezért közölte a folyóirat ugyanabban a számában Rudai Rezső *Adalékok a magyar képviselőház szociológiájához* című alapvető munkáját is. Ha szabad megemlítenem: Rudai munkásságának megismertetése volt nekem is a célom, amikor a talán legismertebb írását (*A politikai ideológia és a pártszerkezet szerepe a magyar kormánypartok életében (1861–1935)*) beválogattam az 1900–1945 közötti korszak politikai gondolkodóiról szóló szöveggyűjteményembe.³

Az először említendő ok tehát, ami miatt nagyon is érdemes foglalkoznunk vele: ő volt az első szerző itthon, aki meghonosította és alkalmazni próbálta a politikai *szociológia* (ma úgy mondhatnánk: empirikus) szemléletét. A másik ok, hogy ezt az empirikus politikai szociológiai nézőpontot nemcsak saját korára, de hosszabb időtávra – a magyar politikatörténetre is – vonatkoztatta. Saját korát tehát nem önmagában, hanem egy hosszabb történelmi folyamat részeként értelmezte, s abban pártokra vonatkozó hosszú trendeket azonosított. A harmadik – és legfőbb – ok, ami miatt beszélünk kell róla, az az, hogy a szerzőnek nemcsak pártszociológiája, de *pártelmélete* is van. Ennek a pártelméletnek (mint majd bővebben is kifejtésre kerül) az a lényege, hogy a magyar politikában *nem véletlenül* (hanem bizonyos szükségszerűséggel) fejlődnek ki úgynevezett nagy kormánypartok. Ez pedig azért is tartogathat hozadékot számunkra, mert 2010 óta a mai Magyarországon is egy nagy kormánypart uralja a közéletet. Az elmúlt évtizedek szakirodalma (amiről, ha csak nagyon röviden is, de szintén lesz szó) erre a jelenségre a *domináns* (vagy *predomináns*) párt fogalmát használja, amit Rudai még nem ismert vagy nem alkalmazott. Mindenesetre az ő kérdése is ugyanaz, mint a miénk ma: hogyan jöhetnek létre a nagy/domináns kormánypartok, és mi tartja állandóan hatalmon őket?

¹ Külön is kiemelhetjük a Prohászka Ottokárról írott négy részes cikksorozatát, amelyben Prohászka egyértelműen és egyoldalúan pozitív történelmi-politikai szereplőnek állítja be. Lásd: Rudai Rezső: Prohászka Ottokár keresztény-nemzeti politikája. *Magyar Kultúra*, 1938/1–4.

² Villám Judit: Rudai Rezső, a magyar politikai szociológia úttörője. *Parlamenti Szemle*, 2023/1. 131–134.

³ Csizmadia Ervin (szerk.): *Milyen Magyarország? Milyen Európa? Magyar politikai gondolkodók 1900–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2020. A szöveggyűjteményről – és benne röviden Rudai szerepéről – lásd Paár Ádám recenzióját: Paár Ádám: Elfeledett gondolkodók, aktuális gondolatok. *Valóság*, 2020/6. 114–116.

A tanulmány első részében röviden szólok a szerzőről, akiről egyébként rendkívül keveset tudunk.⁴ Utána összefoglalom a már említett tanulmányát,⁵ a nagy pártoknak a magyar politikában betöltött szerepéről és helyéről, és kiemelem, miben látja ő ezek belpolitikai és geopolitikai szerepét. A harmadik egységben bevonom az elemzésbe egy másik tanulmányát is,⁶ amelyben a nagy pártok generációs összetételéről, ideológiájáról, valamint e pártok és a társadalom viszonyrendszeréről szól. A negyedik fejezetben igyekszem kapcsolatot teremteni Rudai politikai szociológiája és elmélete, valamint a mai korszak között. Elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy Rudai adhat-e támpontokat nekünk a 2010–2024 közötti domináns párti korszak kialakulásának és fennmaradásának megértéséhez. Végül rövid összefoglalóját adom annak, mire jutottam.

Rudai Rezső mint elfeledett gondolkodó

Rudai a Horthy-korszak hivatalos establishmentjének képviselője volt, az 1930-as évek elejéig nem is a Rudai, hanem a Rusznák vezetéknevet használta. Nagyon kevés megbízható információnk van róla. Sokáig még a születési és a halálozási adatait sem ismertük. Villám Judit említett dolgozatából tudjuk, hogy 1897-ben született. De Rudai halálának idejéről ő sem tud biztosat mondani, csak annyit, hogy az utolsó hivatalos hír 1945-ben jelent meg róla. Nagy valószínűséggel ez azért lehet így, mert a szerző politikai múltja 1945 után rendkívül kedvezőtlen megítélés alá került.

E kedvezőtlen megítéléshez nagyban hozzájárulhatott viszonylag gazdag publicisztikai munkássága, amit főképpen Bangha Béla páter *Magyar Kultúra* című hetilapjában, illetve a *Katolikus Szemlé*ben fejtett ki. Az I. lábjegyzetben már említett Prohászka-cikksorozatban például eléggé megengedő módon viszonyul Prohászka Ottokár antiszemizmushoz – ez sem válhatott előnyére. De kedvezőtlen megítéléséhez hozzájárulhattak még a korabeli diktatúrák kapcsán kifejtett – ugyancsak megengedő – nézetei, mint például az olasz korporatív állam eszméjének elfogadása és akár példaként történő említése.⁷

⁴ A közéleti tevékenységéről fellelhető nyilvános információk rendkívül csekélyek, s mivel külön levéltári kutatást nem folytattam, így az olvasónak nem tudok egy megközelítőleg sem teljes képet adni pályafutásáról.

⁵ Rudai Rezső: A politikai ideológia és a pártrendszer szerepe a magyar kormánypartok életében (1861–1935). In: *A politikai ideológia, a pártrendszer, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat Kiadása, 1936. 7–28.

⁶ Rudai Rezső: *A hivatás és az életkor szerepe a magyar képviselőház életében (1867–1931)*. Uo. 29–45.

⁷ Rudai Rezső: Mi időszzerű a korporatív államban? *Magyar Kultúra*, 1938/1. 43–45.

Áttérve Rudai hosszabb szociológiai írásaira, az első tudományos szándékú dolgozattal 1928-ban jelentkezett (még Rusznák néven) *A kormányformák értelme és tartalma* címmel.⁸ 1940-ben kétrészes tanulmányt írt a korszak világhatalmi erőiről, 1941-ben pedig *A parlamentáris államok társadalmainak politikai irányai* címmel írt értekezést.⁹ Munkásságának ez a tudományos oldala az 1930-as években intézményes beágyazódást biztosított számára: megszerezte az államtudományok doktora címet, és tagja lett a Magyar Társadalomtudományi Társulat választmányának is.

Az 1930-as évek közepétől foglalkozik igazán a minket most érdeklő témával, s ez a történeti pártszociológia. 1935-ben megírja *A kereszténypárt életciklusainak változásai (1892–1935)* című munkáját.¹⁰ 1937-ben pedig nagyon hasonló feladatra vállalkozik, mikor is megírja *A Centrum-párt életciklusainak változásai (1871–1933)* című dolgozatát,¹¹ amelyben a német pártpolitikába kalauzolja el az olvasót.¹² Már ezekből a címekből is látszik, hogy szisztematikus pártkutatóként igyekszik pozícionálni magát, és valóban azzá is vált, hiszen addig a magyar tudományban a pártok szociológiai szempontú, az aktualitásokon túlmutató kutatása egyáltalán nem számított bevált kutatási területnek.¹³

A pártokat illető tudományos érdeklődését egyébként a korszak vezető akadémiai folyóiratában, a *Társadalomtudományban* bizonyította. Itt jelent meg az *Adalék a magyar képviselőház szociológiájához* című dolgozata.¹⁴ Ez az írás – kicsit más címmel – része annak a kis brosrának is, amelyre alább kitérek. Először *A politikai ideológia és a pártszerkezet szerepe a magyar kormánypártok életében* című munka kerül elő, hogy utána *A hivatás és az életkor szerepe a magyar képviselőház életében (1887–1931)* című munkára térjek át.

⁸ Rusznák Rezső: *A kormányformák értelme és tartalma*. Budapest: Stádium, 1928.

⁹ Rudai Rezső: *A parlamentáris államok társadalmainak politikai irányai*. *Magyar Kultúra*, 1941/3. 70–73.

¹⁰ Rudai Rezső: *A kereszténypárt életciklusainak változásai (1892–1935)*. *Magyar Kultúra*, 1935/6. 481–485.

¹¹ Rudai Rezső: *A Centrum-párt életciklusainak változásai (1871–1933)*. *Magyar Kultúra*, 1937/7. 14–17.

¹² A Centrumpárt a német politika hagyományosan legerősebb keresztény pártja volt.

¹³ Nem tartozik szorosabban vett tárgyunkhoz, ezért csak megemlítjük, hogy a dualizmus végén és a Horthy-korszakban számos, pártokról szóló munka jelent meg, de ezek nem kis részben emlékiratok: Lásd: Nadányi Emil: *Parlamentari küzdelmeink 1904–1913*. Budapest: Benkő Gyula Könyvkereskedése, 1914.; Szatmári Mór: *20 esztendő parlamenti viharai*. Budapest: Amicus kiadás, 1928.; Beck Lajos: *A régi Magyarország*. Budapest: Universitas Könyvkiadó Társaság, 1944. Ezekben rengeteg tényszerű adat található a kormány- és az ellenzéki pártok küzdelmeiről, de e könyvek szerzői nemigen vállalkoznak a pártok és a pártrendszer tipizálására, elméleti következtetések levonására. Ebből a szempontból kivétel Vértes István: *A párt-abszolutizmus* című kötete, amely a Tisza István-féle Nemzeti Munkapártról szól. Ismereteim szerint Vértes használja először a párt-abszolutizmus fogalmát. Lásd: Vértes István: *A párt-abszolutizmus*. Budapest: Dick Manó Kiadása, 1917., különösen 25–34.

¹⁴ Rudai Rezső: *Adalék a magyar képviselőház szociológiájához (1887–1933)*. *Társadalomtudomány*, 1933/2. 215–230.

A nagy kormánypártok nemzetiségteremtő és geopolitikai funkciója

Először szeretném röviden összefoglalni Rudai értekezésének tartalmát és meghatározni irányát. Egy alig több mint húsz oldalas tanulmányról van szó, amelyben a szerző arra vállalkozik, hogy a magyar (legalább részleges) alkotmányosság visszatérésének évétől (1861) a saját jelenéig (1935) megvizsgálja a magyar pártok mezőnyét, a parlamenti képviselők foglalkozási összetételét, a pártok választási eredményeinek területi megoszlását, illetve magukat a választási eredményeket. Már e rövid felsorolásból is látszik, hogy itt korántsem spekulatív szociológiai vizsgálatról és elméletalkotásról van szó, hanem arról a szándékról, hogy a szerző tisztába jöjjön azokkal a törvényszerűségekkel, amelyek 74 év magyar pártfejlődését meghatározzák. Néhány fontos összefüggést kiemelek a tanulmányból.

Az első *kormánypártok száma* a vizsgált korszakban. Az 1861 és 1935 közötti időszakban hét kormánypárt irányította Magyarországot. Ezek: Deák Ferenc Felirati Pártja (1861–1875); Tisza Kámán Szabadelvű Pártja (1875–1906); a Függetlenségi Párt és koalíciós szövetségesei (1906–1910); Tisza István Munkapártja (1910–1918); A Keresztény Nemzeti Egyesülés koalíciója (1920–1922); Bethlen István Egységes Pártja (1922–1935); Gömbös Gyula Nemzeti Egység Pártja (1935-től).¹⁵ A kormánypártok számbavételéből az következik, hogy a 74 év során a kormányok működésének átlagos hossza több mint 10 év volt. Ha ezt az adatot ciklusokra bontjuk (és négy éves ciklusokkal számolunk), akkor azt látjuk, hogy egy átlagos kormánypárt két és fél ciklust töltött a hatalomban. Ez látszólag nem is tűnik soknak. Azonban, ha leszámítjuk a pártnévváltozásokat (amelyeket Rudai beszámít), akkor már jóval hosszabb kormányzati időtartamokat kapunk. Ez azt jelenti, hogy a dualizmus 51 évéből 38-ban ugyanaz a párt kormányzott, míg ez a szám a Horthy-korszakban (a rendszert 1919-től 1944-ig számítva) 25-ből 25 év.

Felmerülhet persze bennünk, hogy a pártnévváltozások komoly tartalmi változásokat is jelentenek, és vannak is erre mutató jelek, de valójában mégiscsak azt kell rögzítenünk, hogy a kormánypártok leválthatatlanok voltak, és ha bekövetkeztek is soraikban változások, azok odáig nem vezettek el, hogy az ellenzék tartósan hatalomra kerülhetett volna.

A kormánypártok száma után lássuk a *választási eredményeket*. A vizsgált korszakban 17 választás zajlott le Magyarországon, és ezek eredményeképpen (1906 és 1920 kivételével) mindig *parlamenti egypártrendszerű* kormányzás követte a választásokat. Érdekes azonban megnézni a választási eredményeket abból a szempontból is, hogy a kormányra kerülő pártnak *mekkora* parlamenti többsége volt. Az adatokat aszerint közlöm, hogy hány kétharmados vagy annál nagyobb, illetve sima többséget eredményező választás zajlott le. Ennek alapján

¹⁵ Rudai, 1936. 7–8.

azt mondhatjuk, hogy a legnagyobb felhatalmazást a kormánypárt 1875-ben kapta (82,8%). Ez jócskán meghaladja a kétharmadot, de a négyötödöt is. Ilyen kormányzati túlsúly soha többé nem mutatkozik, ugyanakkor számos választáson ér el az aktuális győztes kétharmadot vagy ahhoz közeli eredményt. Ilyen évek voltak: 1887, 1892, 1896, 1901, 1906, 1910, 1920, 1927, 1931, 1935.

Rudai statisztikáiból az derül ki, hogy a 17 választás túlnyomó részében a győztes kormánypárt a szavazatoknak olykor több mint kétharmadát, olykor valamivel kevesebb, mint kétharmadát birtokolta, és a győztes eredményei alig-alig voltak 50 és 60% között. Ez tehát nagyon erős kormányzati felhatalmazást mutat, még akkor is, ha tudjuk, hogy az ország mind a dualizmusban, mind a Horthy-korszakban távol volt az általános választójogtól, azaz az adatok nem egy demokratikus politikai rendszerről tájékoztatnak.

Ugyanakkor az empirikus adatokból nemcsak a nagy kormányzati túlsúly látszik, hanem a kormánypártok választási eredményeinek *fluktuációja* is. Szó sincs ugyanis arról, hogy a kormánypárt mondjuk az 1875-ben megszerzett négyötödnél is nagyobb többségét hosszú időn át birtokolni tudta volna. 1878-ban a kormánypárt mandátumaránya majdnem 30 százalékpontot esik vissza, és 59%-os. 1881-ben szinte ugyanennyi. 1884-ben, 1887-ben és 1892-ben emelkedés tapasztalható, de egyik választáson sincs meg a kétharmad, ami majd csak az 1896-os (az ellenzék által elcsaltnak minősített) választáson következik be ismét.

Tehát a kép kettős: miközben a kormánypárt állandó, a választási eredményekben időről időre nagymértékű *változások* következnek be. Ezek a változások pedig ráirányítják a figyelmünket arra, hogy a kormánypárt-ellenzék viszony alakulásának rendkívül fontos szerepe volt a választási eredmények alakulásában, mert az ellenzék olykor emelkedő népszerűsége gyengítette (de sosem buktatta meg) a kormánypártot.¹⁶

Ezt követően térhetünk át arra a kérdésre, hogy a szerző történeti szociológiája hogyan fejlődik tovább *elméletté*, azaz milyen következtetéseket von le az általa összegyűjtött adatokból. A kérdés nagyon egyszerűen szólva a következő: vajon *miért* jönnek létre a magyar fejlődés 1867 és 1944 közötti évtizedeiben választási fluktuációjuk ellenére is alapjában nagyméretű és örökösen kormányzó pártok? Rudai Rezső először is hivatkozik a korszak első számú politikatudományi etalonjára, Concha Győzöre, aki szerint a pártok legfőbb feladata a *nemzeti érdek* szolgálata.¹⁷ A nemzeti érdek azonban bizonytalan tartalmú fogalom. Mind Conchánál, mind Rudainál azt olvassuk, hogy minél több párt alkotja egy ország parlamentáris

¹⁶ A választási eredményekre vonatkozó adatokat lásd: Rudai, 1936. 18. Meglepő módon Rudai nem vesz tudomást az 1917-es kormányváltásról, amikor a Nemzeti Munkapárt ellenzékbe kerül. A többségi ellenzékéről lásd: Szász Károly: *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest: Atheneum, 1920. 50--57.

¹⁷ Lásd: Concha Győző: *A választójog reformja*. In: Uő: *Hatvan év tudományos mozgalmai között, II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1935. 435.; Rudai, 1936. 6.

rendszerét, annál nagyobb a veszélye annak, hogy az egyes pártok nem tudják képviselni a nemzeti érdeket, és sokkal inkább saját önérdekeiket kezdik képviselni. Ahhoz, hogy e kérdésben tisztábban lássunk, ki kell röviden térnünk az ellenzéki pártokra és az általuk képviselt ideológiára is.

Láttuk, hogy a Rudai által vizsgált időszakban mindössze hét kormánypart volt Magyarországon. Ezzel szemben az ellenzéki pártok száma lényegesen magasabb. Az 1861–1869-es időszakban a Deák-párt mellett még mindössze egy ellenzéki párt volt (plusz a pártonkívüliek). 1869 és 1872 között már három ellenzéki párt van; 1872 és 1875 között négy, és a továbbiakban az ellenzéki pártok száma minimálisan öt, de inkább hat vagy még több. Különösen az 1930-as évek közepén emelkedik meg az ellenzéki pártok száma, olykor elérve a nyolcat-kilencet.¹⁸ Egy ilyen nagy létszámú ellenzéket regisztrálva jut arra a szerző, hogy az egypárti kormányzás mintegy ellensúlya a sokpárti ellenzék túltengésének.

Ráadásul a nagy létszámú ellenzék *ideológiailag* szinte veszélyt jelent, hiszen a stabil kormányzáshoz egységes ideológiára van szükség, miközben a sok ellenzéki párt *széttartó* ideológiai platformokon áll. Az egypárti kormányzás tehát egy – a kormányzás szintjén – kezelhetetlen sokféleség és sokszínűség ellenszere, s ezért a mindenkori kormánypart e széttartó ideológiák *főlé* pozícionálja magát, és önmagát a nemzeti érdek *egyedüli* letéteményeseként állíthatja be.

De van még valami, ami Rudai Rezső szerint kivételezett helyzetet biztosít a nagy kormánypartoknak. Nem csak arról van szó, hogy a sok ellenzéki párt szétfejlődő ideológiái veszélyesek a nemzeti egységre, hanem arról is, hogy az ilyen pártok (esetlegesen kormányra kerülve) Magyarország *geopolitikai* pozícióit is veszélyeztetnék.¹⁹ A következőt olvassuk: „a háromnegyed évszázados magyar parlamenti egypártrendszer a nemzet geopolitikai helyzetének adottságaiból és a különböző (kül- és belpolitika, gazdasági és világnézeti) szerteágazó és széttartó irányú törekvések ellensúlyozásának szükségességéből is adódott és adódik”.²⁰ Elméletének talán ez a legérdekesebb, de egyben legkevésbé kifejtett pontja. Ugyanis itt a tágabb magyar politikátörténettel való folytonosság szempontja vetődik fel. Azé a politikátörténeté, amelyben a magyar nemzet folyamatos konfliktusban és

¹⁸ Az ide vonatkozó adatok: Uo. 19–21.

¹⁹ Itt a magyar politika régi (nemzeti versus nem nemzeti) törésvonalára kell gondolnunk, pontosabban arra, hogy szerinte csak a nagy kormánypart volt képes a nemzetközi közzel való harmonikus együttműködésre. A két háború között honosodott meg igazából a geopolitika elmélete. Magyar nyelven főképpen Teleki Pál foglalkozott ezzel. Valamivel később, mint ahogy Rudai írt erről, Palotás Zoltán adott átfogó irodalomáttekintést az adott témáról. Palotás arra is utal, hogy az 1940-es évek elején a geopolitika a hazai felsőoktatásba és elméleti irodalomba még nem nagyon hatolt be, de azért vannak kivételek, például Ottlik László, aki már használja a „geopolitikai nemzetfogalom” kifejezést. Lásd: Palotás Zoltán: A geopolitika mint államtudomány. *Hitel*, 1943/2. 109. A geopolitika mai értelmezéséről: Kagan, Robert: The Weight of Geopolitics. *Journal of Democracy*, 2015/1. 21–31.

²⁰ Rudai, 1936. 28.

(részben) védekezésben volt a Nyugattal (Európával) szemben, és a belpolitikai erőviszonyokat is mindig a külpolitikai közeghez való viszonyulás szabta meg. Rudai nem használja a *külpolitikai* párt fogalmát,²¹ de voltaképpen arról beszél, hogy a mindenkori magyar kormánypartok lényegüknél, funkciójuknál fogva *eltérnek* az ellenzéki partoktól. Ez utóbbiak döntően csak a belpolitikára fixáltak, és csekély figyelmet fordítanak arra, ami viszont a kormánypartok szempontjából elhanyagolhatatlan: a *nemzetközi* szintérhez való viszonyra. Arra a sokak által említett kritikára, hogy Magyarországon sem a dualizmusban, sem a Horthy-korszakban nem volt váltógazdálkodás, Rudai válasza az, hogy az csak akkor lehetséges, ha a kormánypart és az ellenzéki partok között létezik egy előzetes megegyezés arról, hogy egy kormányváltás nem vonja maga után az addig követett kül- és geopolitika megváltoztatását. Az, hogy nem történt kormányváltás e logika szerint, azt mutatja, hogy az ellenzéki partok ezt a feltételt nem tudták teljesíteni, kormányra kerülésükkel veszélyt jelentettek volna a status quo-ra, s azért kárhoztatták a kormánypartot, mert az az időben előre haladva egyre erőszakosabban tudta csak megakadályozni az ellenzéki partok hatalomra kerülését.²²

A nagy partok vezetése, ideológiája, társadalmi kapcsolatrendszere és a generációs kérdés

Térjünk át ezek után Rudai másik fontos írására, amely *A hivatás és az életkor szerepe a magyar képviselőház életében (1887–1931)* címet viseli. Ebben a dolgozatában a szerző négy terület (vezetés, ideológia, társadalom, generációs kérdés) kapcsán talál további összefüggéseket a nagy kormánypartok jellegzetességeiről.

Az első, amit megállapít, hogy erős kormánypart csak erős politikai egyéniség körül alakult ki.²³ Ez a megállapítás első olvasásra cáfolhatatlannak tűnik, hiszen ha Tisza Kálmánt, Tisza Istvánt vagy Bethlen Istvánt nézzük, ők valóban erős politikai vezetők voltak. De az állítást nem terjeszthetjük ki az általa kutatott teljes korszakra, hiszen az említett erős egyéniségek mellett éppen az jellemzi a kormánypartokat, hogy ilyen formátumú vezetők *permanens* jelenlétét nem tudják megoldani. Gondoljunk arra, hogy Tisza Kálmán bukása után az őt követő miniszterelnök (Szapáry) messze nem rendelkezik akkora tekintéllyel, mint Tisza, vagy

²¹ A fogalmat Dékány István alkalmazza: Dékány István: A politikai partok típusai (Fejezetek egy államszociológiához). *Társadalomtudomány*, 1925/2. 56–71.

²² Vértes Istvánnak a part-abszolutizmusról szóló könyvében egyenesen az a tétel szerepel, hogy az 1910-es években Magyarországon az igazi többség valójában az ellenzék oldalán volt, csak ezt a munkapárti erőszakkal megnyert 1910-es választástól kezdődően elfedték. Vö.: Vértes, 1917. [Szerk. megj.: az 1910-es magyarországi parlamenti választásokat a Szabadelvű partból alakult Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt nyerte meg.]

²³ Rudai, 1936. 30.

arra, hogy Bethlen után sem sikerült jó ideig vele egyenértékű tekintélyes vezetőt találni. Ráadásul Tisza István példája azt mutatja, hogy bár a kormánypárton belüli tekintélye megfellebezhetetlen, az ellenzéki tábor számára rendkívül elutasított politikus. Így tehát bár Tisza István 1910 után konszolidálja a kormánypártot, de ez a kormánypárt már messze nem rendelkezik olyan belső szilárdsággal, mint apjának, Tisza Kálmánnak a pártja 1875 és 1890 között.

Fontos azt is kiemelnünk, amit Rudai arról ír, hogy mekkora esélyei voltak a parlament korábbi pártjaiból alakuló új pártoknak, illetve új politikai vezetőknek. Az eredmény ebből a szempontból egyértelmű és negatív: „egészen új párt, egészen új vezetőkkel és tagokkal, az elmúlt hetven év alatt soha nem ért el átütő eredményt”.²⁴ Ez azt jelenti tehát, hogy bár a parlamenti nagy kormánypártból olykor kiváltak frakciók, illetve létrejöttek új pártok, ezekből viszont nem tudtak kialakulni élet- és kormányképes új frakciók, így inkább vezetett eredményre a kormánypártba való *be-*, mint az abból való *kilépés*.²⁵

Ami a pártok *ideológiai* karakterét illeti, a szerző azt mondja, hogy 1861-től 1884-ig döntően *közjogi* pártok léteztek; 1884-től 1918-ig a közjogi mellett megjelentek *világnézeti* pártok is; 1920-tól 1931-ig pedig döntően *nemzeti* profilú pártok kerültek be a Parlamentbe. Ebből az következik, hogy hosszú időtávra kormányzati szerepbe csak a korban kiemelkedő ideológiai áramlat nevében lehetett kerülni. Ezért a dualizmus első időszakának kormánypártja közjogi jellegű, és ezt a profilt – a világnézeti pártok megjelenése időszakában is – megőrzi, egészen a dualizmus végéig. A Horthy-korszakban pedig a nemzeti ideológia válik a kormánypártiság alapvető tényezőjévé.²⁶

Röviden érinti csak, de érdekessége miatt megemlítem azt a kérdéskört, hogy vajon az 1918–1920-as rendszerváltás idején a régi rendszer *mely* párttípusai mentették át magukat az új rendszerbe. Válasza az, hogy „a világháború előtti pártok közül csak az erősen világnézeti megalapozottságúak mentették át magukat pártjuk eredeti struktúrájával és formájával. A többi pártok majdhogynem mind eltűntek, a nemzeti gondolatra épülő pártok pedig új formában hatalmasan megerősödtek”.²⁷

Kifejezetten érdekes része a tanulmánynak az, amelyben azt vizsgálja, hogy a pártok képviselői milyen *társadalmi csoportokból* rekrutálódtak. Megállapítja, hogy a dualizmuskori parlamentben *két* nagy társadalmi csoport alkotta a parlamenti képviselők körét: a földbirtokosok és az ügyvédek. E két csoport aránya természetesen különböző volt oly módon, hogy a kormánypártokban nagyobb, az

²⁴ Uo.

²⁵ Tisza Kálmán Szabadelvű Pártjába sok ellenzéki politikus (mint például Szilágyi Dezső) lépett be az 1880-as évek végén. Széll Kálmán miniszterelnökségének elején pedig egy teljes ellenzéki párt (Nemzeti Párt) lépett be a Szabadelvű Pártba.

²⁶ Rudai, 1936. 29.

²⁷ Világnézeti pártokként Rudai a kereszténydemokrata, a demokrata és a szociáldemokrata pártokat érti. Vö. Rudai, 1936. 31.

ellenzéki pártokban kisebb volt a birtokosok aránya. Azt is kimutatja, hogy a kormánypártokban a „kötött hivatási csoportok” voltak felülreprezentálva (megyei és állami funkcionáriusok), míg az ellenzékben „a szabadabb hivatási csoportoknak jutott döntő szó”.²⁸ Nem megy azonban bele mélyebben abba a fontos összefüggésbe, hogy a magyar társadalomban a pártok vajon miképpen kötődtek nagy társadalmi csoportokhoz. Egyáltalán: érvényes-e Magyarországon az a politikatudományi tétel, hogy a pártok nagy társadalmi csoportok érdekeit jelenítik meg és aggregálják azokat a parlamentben. A szerző ezt a kérdést kissé nagyvonalúan kezeli, mert amikor megemlíti, hogy a földbirtokosok, illetve kötöttebb és szabadabb társadalmi csoportok alkotják a kormány, illetve az ellenzék bázisát, akkor ezt mélyebben és adatszerűen már nem tudja kimutatni. Rudai kortársa, a magyar politikai elitről kismonográfiát író Lakatos Ernő az, aki nála tovább menve arra a következtetésre jut, hogy a dualizmusban csak a Szabadelvű és a Függetlenségi Párt volt az, amelynek ilyen társadalmi kapcsolatrendszerei voltak. A többi párt csak nagyon szituatív módon kötődött kisebb csoportokhoz és ügyekhez, ezért értelemszerűen nem volt esélye arra, hogy hatékonyságát növelje.²⁹

Ki kell térnünk még a *generációs* kérdésre is, mivel Rudai történeti áttekin-tésében vizsgálja a pártok korosztály szerinti összetételét is. Arra jut, hogy 1887 és 1901 között a kormánypárt fogadja be nagyobb mértékben a fiatalabb (40 éven aluli) képviselőket, míg 1901 és 1905 között az ellenzéki pártoknál mutatkozott nagyobb igény a fiatalabb nemzedékek képviselésére. Érdekes adatsor, hogy 1887 és 1935 között hogyan alakul a parlament korösszetétele. Ebből megállapítható, hogy a 40 év alatti képviselők aránya 1887-ben volt a legmagasabb (36,6%) és 1931-ben (Bethlen bukásakor) a legalacsonyabb (9,8%). Ugyanebben az évben a 41–60 éves képviselők aránya a legmagasabb volt az egész korszakban (78%). Ha kormánypárti-ellenzéki bontásban nézzük, akkor azt látjuk, amikor Bethlen István elbukott, a kormánypártnak nagyon gyenge volt a fiatal szekciója (7,9%), s bár az ellenzéki oldalon sem volt magas (12,9%), de azért pár százalékponttal megelőzte a kormánypártét. Más kérdés, hogy mindez az ellenzékét ismét csak nem hozta kormányzati helyzetbe, s a kormánypárt 1935-ben, a Gömbös-korszak választása nyomán erősen feltöltődött 40 év alatti képviselőkkel, majdnem 20%-ot tettek ki.

Rudai – a generációs kérdés kapcsán – egyenesen „hullámmozgásról” beszél, s arra jut, hogy a kormánypártok hatalmi helyzetének szilárdságához az is kellett, hogy generációsan egyensúlyban tartsák képviselőiket, és amikor nagyon szükséges, alapvető frissítést hajtsanak végre. Ilyen frissítés – mint láttuk – 1931-ben történt, amikor a generációs hullám „még soha nem látott s már szinte abnormális mélységet ért el”.³⁰ Az ellenzéki pártok kormányképtelenségének egyik biztos mutatója volt, hogy soraikba az 1930-as évek válságának idején sem tudtak kellő

²⁸ Uo. 40.

²⁹ Lásd erről: Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg, 1848–1918*. Budapest, 1943.

³⁰ Rudai, 1936. 43.

számú fiatal politikust kooptálni, ezáltal a hatalmi párt nemcsak a fent említett okokból (a nemzeti egység képviselője, erős politikai vezető, egységes ideológia, erős társadalmi beágyazódás), hanem generációs megújulóképeség szempontjából is felülmúlta az ellenzékét.

Mindezekkel a megjegyzésekkel befejeztük Rudai Rezső írásainak vázlatos áttekintését. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen magyarázatot ad arra a jelenségre, hogy Magyarországon mindig egy-egy nagy kormánypárt jelenik meg, és veszi birtokba évtizedekre a kormánygépezetet. Összegzőképpen a következő pontokban foglalhatjuk össze a tartós kormányzáshoz szükséges kompetenciákat: 1. Vezető államférfi; 2. Politikai ideológia; 3. A társadalom kívánalmaival való érintkezés; 4. A különböző társadalmi csoportoknak a párton belüli egyensúlya; 5. Generációs hullámmás. Amennyiben – mondja – ezek a tényezők megvannak, nagy az esély arra, hogy a kormánypárt hosszú időn keresztül hatalomban maradjon. Logikája szerint az ellenzék azért nem tudott szinte soha kormányra kerülni (vagy ha netán oda került, tartósan hatalomban maradni), mert ezeket az ismérveket nem tudta felvonultatni.

A Rudai-tézisek értelmezése az 1960-as évek nemzetközi irodalma és a mai időszak tükrében

Rudai Rezső elmélete az 1990-es rendszerváltás idején azért is ismeretlen volt, mert az 1990-es demokratikus átmenetben a történelem (különösen a magyar párttörténelem) csekély érdeklődés tárgya volt, s a politikai cselekvések a jelenre, a kortárs nyugati intézmények átültetésére koncentráltak. E törekvés jegyében kiegyensúlyozott sokpártrendszer jött létre, és a folyamat kezdetén nem merült fel annak lehetősége, hogy egyik vagy másik párt kiemelkedik a többi közül, és nagy párttá válik. 1990 és 2010 között nyugati típusú váltógazdálkodás működött, amelynek lényege az volt, hogy az ellenzékben lévő pártok szinte automatikusan számíthatnak hatalomra kerülésükre a soron következő választáson. Ez pedig teljesen más képlet, mint amiről Rudai írt: ti. hogy minden választást ugyanaz a párt nyer meg, s ez a párt hosszú időn (olykor évtizedeken) keresztül hatalomban marad.³¹

De még 2010-ben, a Fidesz kétharmados győzelme után sem lehetett előre látni, hogy most egy újabb szokásszerű váltásról avagy másról van-e szó. Az, hogy Magyarországon újabb domináns rendszer jön létre, csak 2018-ban vált egyértelművé. A szakirodalomban pedig az az uralkodó megállapítás, hogy akkor beszélhetünk

³¹ Két tényezőre ugyanakkor már az első 20 évet elemezve érdemes felfigyelnünk. Az első: az MSZP nagy pártként való visszatérése 1994-ben. A második az MSZP-SZDSZ kormány kétciklusú kormánya 2002 és 2010 között. Lásd erről: Csizmadia Ervin: A kormányzati ciklusok mintázatának változásai 1990–2010. *Politikatudományi Szemle*, 2023/3. 55–77.

domináns rendszerről, ha egyetlen párt legalább három egymást követő ciklusban kormányoz.³²

2018-ban tehát – ha nem is előzmények nélkül, de a rendszerváltás logikája felől váratlanul – visszatért az a pártkonfiguráció, amelyről Rudai Rezső is írt. Létrejött egy újabb nagy- vagy dominánspárti rendszer Magyarországon. Így egyáltalán nem erőltetett kilépnünk a mai rendszer megszokott értelmezési keretei (populizmus, autokrácia, hibrid rendszer) közül, és felvetnünk azt a kérdést: használhatjuk-e a Fidesz rendszerének leírásában Rudai Rezső értelmezését. Állításunk határozottan az, hogy igen. Ráadásul Rudai megközelítése – egy bizonyos vonatkozásban – még nyugat-európai támogatást is kap. Igaz, nem a legújabb nyugati irodalomtól, hanem egy jóval korábbitól.

A domináns párt fogalmának felfedezése és a dominánspárti kormányzás kutatása az 1960-as években indult. Ebből az irodalomból kiemelkedik Alan Arian és Samuel Barnes tanulmánya.³³ Ebben a szerzők egyrészt megállapítják: az irodalom elhanyagolja a domináns pártok vizsgálatát, másrészt azt is világossá teszik, hogy számukra a domináns párt nem valamilyen defektus vagy túlkapás, hanem egy adott ország gyenge demokratikus állapotából vagy társadalmi és politikai hagyományából logikusan fakadó, tehát semmiképp sem elrendelten negatív jelenség.

Ez a megközelítés behelyezhető az adott korszak még tágabb politikatudományi mainstreamjébe, amely a nyugati demokráciát nem az *egyetlen* demokráciatípusnak tekintette. Lucien Pye számos írásban beszélt nyugatos és nem nyugatos demokráciákról.³⁴ Leegyszerűsítve: ha a nyugati demokráciák jellemzője a sokpártrendszer, a koalíciós kormányzás és a váltógazdaság, akkor a nem nyugatos demokráciákban jellemző lehet a domináns párt megjelenése, a ritka koalíciós kormányzás és az egypárti kormányzás hosszú időtávja. A lényeg az, hogy a domináns párt ebben a megközelítésben elfogadott párttípus, amely képes arra, hogy demokratikusan működve a gyengén fejlett országot átvezesse egy magasabb fokozatba.

Az 1980-as évek végén kialakuló tranzitológiai irodalom azonban felülírta ezt a megközelítést.³⁵ Anélkül, hogy az átmenet leírásába belemennénk, annyit kell csupán megjegyezni, hogy ebben az időszakban nem volt reális opció, hogy egy

³² Lásd a domináns pártokról szóló szakirodalom átfogó feldolgozást: Rajnai Gergely: A domináns pártok elmélete: Kiindulópontok. In: *Uralkodó párt. A Fidesz nemzetközi és hazai történeti összehasonlításban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021. 13–46.

³³ Arian, Alan – Barnes, Samuel, H.: The Dominant Party System: A Neglected Model of Democratic Stability. *Journal of Politics*, 1974/3. 592–614.

³⁴ Pye, Lucian W.: The Concept of Political Development. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1965/March, 1–13; Uő: The Non-Western Political Process. *The Journal of Politics*, 1958/ Augustus, 468–486.

³⁵ Lásd erről: Tőkés, Rudolf: „Transitology”: Global Dreams and Postcommunist Realities. *Budapest Review of Books*, 1989/1. 16–23.; Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan?* Budapest: Gondolat Kiadó, 2017. 62–68.

nagy párt hajtsa végre az átmenet feladatát. Sokkal inkább az volt a követelmény, hogy kiegyensúlyozott pártrendszer jöjjön létre, amelyben jelentős arányú ellenzék foglal helyet. S ez az ellenzék időről időre hatalomra is kerüljön. Ez a helyzet változott meg 2010, de még inkább 2014 és 2018 után.

Mindezen előzmények és alapfolyamatok rövid ismertetése után kérdésünk az, hogy segít-e nekünk Rudai Rezső több évtizeddel korábbi nagypártértékelése, ha a 2018 utáni Fideszt szeretnénk értelmezni. Fentebb azt mondtuk: Rudai belpolitikailag a nemzeti, külpolitikailag a geopolitikai érdek képviselőjeként írta le az 1861–1935 közötti nagy kormánypártokat. Első feladatunk az lesz, hogy e két szempont figyelembe vételével értékeljük a Fideszt. Utána pedig már kizárólag a belpolitikára koncentrálva megvizsgáljuk Rudai legerősebben azonosítható öt kategóriáját, amelyek alapján magyarázta a kormánypártok sikerét az ellenzékkel szemben. Ezek: pártvezetés, ideológia, a társadalommal való kapcsolatrendszer, a párton belüli erőegyensúly és a generációs hullámmás.

Kezdjük a belpolitikával és azon belül a *nemzeti* érdek képviselésével. Rudai állítása itt az volt, hogy a nagy kormánypártok fölényét ellenzékükkel szemben az biztosítja, hogy mivel az ellenzék széttagolt, képtelen a nemzeti érdek hathatós megfogalmazására. A rendszerváltás után a nemzeti érdek sokkal konszenzuálisabb fogalom volt, mint később. A magyarázat az, hogy a kelet-közép-európai demokratizálást segítő nyugati hatalmak az 1990-es évek elején természetes módon maguk is fontosnak tekintették, hogy a szovjet érdekszférából kikerülő volt szocialista országok helyreállítsák nemzeti identitásukat. Később viszont, a globalizációs tendenciák erősödésével a nyugati megítélés is változott, s a nemzeti érdek képviselését felülírta az „európai érdek”. Ez a változás pedig erősen tükröződik a magyar pártrendszerben is, hiszen a politikára figyelők számára ismert, hogy a fő törésvonal egyre inkább a szuverenisták és a föderalisták között húzódik. Ebben a megváltozott helyzetben a jelenlegi kormánypárt – hasonlóan elődeihez – *kizárólag* saját magát tartja a nemzeti érdek hiteles képviselőjének, míg ellenzékét gyakran „idegen érdekek” képviselőjének tekinti. Ily módon a mai kormányzat céljai, szándékai voltaképpen levezethetők a Rudai-elméletből: a hosszú „nemzeti” kormány az egyetlen lehetséges opció a nemzeti érdek permanens érvényesítésére.

Ami a *geopolitikát* illeti: fentebb Rudainál azt láttuk, hogy a kormánypárt ezen a területen is az *egyetlen* reális külpolitikai koncepciót viszi, azaz a nagy kormánypártok önmagukat mint az egyedül lehetséges instanciákat tételezik. Ez a dualizmusban a Monarchiával való együttélést, a két háború között pedig az Európába való visszailleszkedést, illetve a trianoni határok felülvizsgálatát jelentette. 1990 után a helyzet azért más, mert 1990 és 2010 között a különböző kormányok egyaránt *atlantista*, a Nyugat felé elkötelezett politikát folytattak. 2010 után ez az egyértelmű elkötelezettség megváltozik, és felváltja a nemzetközileg – nevezük így – „köztes” elkötelezettség. Ez azt jelenti, hogy a mai nagy kormánypárt önmagát és politikáját a Nyugat és a Kelet *közé* pozicionálja, s ilyen értelemben

kétségkívül egyedülálló a pártok mezőnyében, hiszen (a Mi hazánkat leszámítva) a többi a párt nyugatos orientációja egyértelmű. Ebben a tekintetben azt mondhatjuk, hogy a mai nagy kormánypárt geopolitikai orientációjának változása nem olvasható ki a Rudai-elméletből, ugyanis egyáltalán nem volt szükségszerű ez a változás. Ugyanakkor annyit mégis megjegyezzünk, hogy éppen azért következett be, mert a mai kormánypárt a nemzeti érdekek sérülését látja a mai Nyugattal való állandó konfrontációkban.

Tehát a Rudai-tézisek segítenek nekünk abban, hogy jobban értsük a mai kormánypárt cselekvéseinek hátterét. De ha már szóba hoztuk a nemzetközi szakirodalmat, akkor arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a mai domináns párt nem értelmezhető egyoldalúan az 1990 utáni tranzitológia felől, ám annál inkább az 1960-as évek irodalmából. Hipotézisünk az, hogy a mai magyar kormánynak nagyon is *van* Európa-képe, de az egy *korábbi* korszakkal, az 1960-as és 70-es évekkel adekvát, amikor: a) a domináns pártot kedvezőbben ítélték meg; b) a nyugatos demokráciák mellett elfogadták a nem nyugatos demokráciák létezését is. Az Orbán-rendszer nagy kormánypártja kvázi egy *nem teljesen nyugatos* demokrácia kormánypártja.

Mindezek után térjünk át arra a kérdésre, hogy történeti szociológiájában Rudai *milyen belső tényezőkben* látta a nagy kormánypárt állandó sikerét versus az ellenzék tartós kudarcát. Mint említettem: öt ilyen tényezőt vesz számításba.

Ami először is a *vezetés* kérdését illeti, kifejti, hogy erős pártot csak erős vezető/államférfi vihet sikerre. Fontos megemlítenünk, hogy a Fidesz 1990-es évekbeli felemelkedése akkor kezdődött, amikor a nemzetközi politika is perszonalizálódni és mediatizálódni kezdett.³⁶ Általános tendencia volt ekkor, hogy a politikát nem elég programszinten képviselni, azt meg is kell jeleníteni. Orbán Viktor megjelenése a hazai politikában egybeesett Bill Clinton, Silvio Berlusconi, Tony Blair, Gerhard Schröder és mások megjelenésével. Perszonalizáció tekintetében egyedül az MSZP tudta tartani a lépést a Fidesszel, hiszen Gyurcsány Ferenc voltaképpen az Orbán-jelenségre adott baloldali válaszként is értelmezhető. Ő 2004 és 2009 között két cikluson keresztül is miniszterelnök volt, de arra már nem volt képes, hogy 2010 után váltógazdálkodásra alkalmas pártot irányítson. A többi ellenzéki pártban pedig eleve nem volt meg a szándék, vagy nem tudtak olyan vezetőt kiállítani, aki képes lett volna személyében megjeleníteni egy Orbán Viktorral szembeni személyi alternatívát. Nem véletlen, hogy Orbán Viktor kapcsán oly gyakran kerül

³⁶ A perszonalizálódásról lásd: Mazzoleni, Gianpietro – Schulz, Winfried: A politika mediatizációja: kihívás a demokrácia ellen? *Politikatudományi Szemle*, 2002/1–2. 135–156.; Musella, Fortunato – Webb, Paul: The Revolution of Personal Leaders. *Italian Political Science Review*, 2015/November, 223–226.; Calise, Mauro: The Personal Party: an Analytical Framework. *Italian Political Science Review*, 2015/November, 301–315.; Rahat, Gideon – Kenig, Ofer: *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

elő Tisza Kálmán vagy Bethlen István neve: ő az egyetlen magyar politikus, aki a rendszerváltás után kettőnél több cikluson keresztül tud kormányozni.

Ideológiai szinten a 2010 utáni nagy kormánypárt döntően a már említett nemzeti szuverenitási ideológiát alkalmazza. 2014-ben karakterisztikus módon ehhez az illiberalizmus ideológiája társult.³⁷ Önmagában az illiberalizmus keveseknek tetsző fogalom, még a kormányoldalon is. Jellemző, hogy néhány év után nem is alkalmazták, és helyébe a kereszténydemokrácia fogalma került. Az ideológiai innovációt tehát nem az illiberalizmus fogalmának bevezetése jelenti, hanem az, hogy az megpróbált reagálni egy nagyon is létező – és a nemzetközi politikából is ismert – konfliktusra, ami a liberális demokrácia két alkotóeleme (liberalizmus és demokrácia) között mutatkozik.³⁸ Ha elfogadjuk (s ezt hajlamosak vagyunk elfogadni), hogy a választók egyre kevésbé kötik magukat a hagyományos ideológiákhoz, akkor ez azt jelenti, hogy honoráljuk viszont azt, ha valamely párt az ideológia terén mutatkozó változásokat lereagálja. A Fidesz e konfliktus leírásában (függetlenül attól, hogy az illiberalizmus nem szerencsés kifejezés) a magyar pártok közül az első volt. A magyar ellenzék a 2014 óta eltelt tíz évben sem sokat tudott mondani arról, hogy milyen a viszonya az ideológiák terén bekövetkező változásokhoz.

A társadalmi követelmények tekintetében a legérdekesebb jelenségnek azt tartjuk, hogy míg az ellenzék – nagyjából követve a nyugat-európai trendeket – elszakadt attól a követelménytől, hogy konkrét társadalmi érdekeket képviseljen, addig a nagy kormánypárt továbbra is törekszik bizonyos társadalmi érdekek felvállalására. Fontos látnunk – utaltunk is rá fentebb –, hogy a régi magyar politikában is a kormánypártok nagy társadalmi csoportok érdekeit reprezentálták, míg az ellenzék már a régebbi időkben is küzdött azzal, hogy nem tudott ilyen csoportokat azonosítani, illetve az általa képviselni vélt közösségek nem is voltak túl népesek. De a Fidesz nemcsak egy régebbi magyar, hanem egy régebbi nyugati mintát is követ. Az 1990 előtti európai pártpolitika döntően társadalomképviseleten alapult, vagy más szóval bizonyos társadalmi törésvonalak megjelenítésén. A magyar ellenzék 2010 óta ennek nem találja ellenszerét, és visszatérően azt állapítja meg, hogy a kormánypárt polarizálja a magyar társadalmat. Ugyanakkor nem tud utat találni a magyar társadalom pártoktól elvárt követelményeihez.

Tovább menve a párton belüli egyensúly felé, ezen Rudai azt értette, hogy a pártok parlamenti frakcióinak összetétele jó keresztmetszete legyen a társadalomnak. Természetesen ma a pártok nem csak a parlamentben léteznek, és ilyen

³⁷ Lásd ehhez: Orbán Viktor: A Munkaalapú állam korszaka következik, 2014. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allam-korszaka-kovetkezik> (Letöltés ideje: 2024. április 2.)

³⁸ A roppant kiterjedt nemzetközi irodalomból lásd: Mounck, Yascha: Illiberal Democracy or Undemocratic Liberalism. *Project Syndicate*, 2016. <https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-european-populism-technocracy-by-yascha-mounck-1-2016-06> (Letöltés ideje: 2024. február 23.)

értelemben az ő modellje ma már nem alkalmazható. De egy szempontból mégis érdemes vizsgálunk ezt a kérdést, s ez a kormánypárton belüli *frakciók* ügye. A régi kormánypártok belülről nagyon tagoltak voltak – és éppen azért, mert a gyenge ellenzék nem jelentett számukra igazi kihívást. A 2018 utáni domináns párt más utat választott, és minimális belső tagoltságot engedett meg magának, vagy legalábbis mutatott a külvilág felé. Kívülről nézve egészen 2024-ig a Fidesz rendkívül monolit pártnak tűnt, amelyben szinte alig vannak belső árnyalatok vagy intézményesített erőcsoportok. A 2024 elején kirobbanó kegyelmi válság (Novák Katalin és Varga Judit lemondása) azonban mintha jelentős változást idézett volna elő. A kérdést úgy tehetjük fel, hogy egy hosszú időn keresztül kormányzó párt életében meddig lehet fenntartani a belső egységet, és mikor jön el az a pillanat, amikor a kormánypárton belül addig elpalástolt konfliktusok kirobbannak. Timothy Heppell brit politikatudós angol pártpolitikai/parlamentari példákat vizsgálva azt állítja: minél tovább kormányoz egy párt megszakítás nélkül, annál nagyobb a valószínűsége, hogy működésében „degeneratív tendenciák” lépnek fel.³⁹ Ilyen lehet például a belső egyensúly megbomlása és annak nyilvánosság elé kerülése.

Végül említsük meg Rudai ötödik kategóriáját, a *generációs* kérdést is. Az általa bemutatott történelmi anyagban azt láttuk, hogy bár voltak periódusok, amikor a kormánypártok előregedtek, az esetek túlnyomó többségében mégis képesek voltak generációs megújulásra. Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy az ellenzéki pártok vagy nem ismerték fel a fiatalítás szükségességét, vagy ha igen, akkor azt mégsem tudták végrehajtani. E gondolat jegyében azt látjuk, hogy a Fidesz belső életében tudatosan törekedett arra, hogy az alapító nemzedék mögött megjelenjenek újabbak. Ez az elmúlt 14 év nagy részében sikerült is, hiszen az alapító nemzedékhez képest jóval fiatalabb politikusok is meghatározó szerephez kerültek a pártban. Ugyanakkor az is tény, hogy a már említett kegyelmi ügy kapcsán éppen a fiatalabb nemzedék két képviselője kényszerült lemondásra, ami a nemzedéki megújulás szempontjából kétségkívül vereségnek tekinthető.

Konklúzió

E cikknek három célja volt. Az egyik az, hogy felhívja a figyelmet egy jelentős magyar politikai szociológusra, akit szinte teljesen elfelejtettünk. Röviden felvázoltam, ki volt ő, hogyan járult hozzá a hazai politikatudományi szociológia fejlődéséhez, s azt is, hogy bár valóban vannak őt terhelő életrajzi momentumok, életműve mégis méltatlanul került feledésbe. Munkássága legfőbb hozadéka annak rögzítése, hogy a politikai szociológia/politikatudomány egyik fontos feladata

³⁹ Heppell, Timothy: The Degenerative Tendencies of Long-Serving Governments...1963...1996...2008? *Parliamentary Affairs*, 2008/4. 578–596.

a *hosszú trendek* vizsgálata, és azokból általánosítható következtetések levonása. A történeti politikatudományi nézőpont megerősítésében a mai magyar politikatudomány számára még bőven vannak tartalékok.

A második cél az volt, hogy ha nagyon vázlatosan is, de felhívjam a figyelmet a *régi* magyar pártpolitika tanulmányozásának fontosságára. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a régmúltból nem vezet *egyenes* út a jelenbe, de rendkívül érdekes vizsgálati terep az 1945 előtti magyar kormány- és ellenzéki pártok világa. Rudai talán az első magyar tudós, aki (nem kifejezetten negatívan) közelít a hosszú kormányzás jelenségéhez, és arra megpróbál valamilyen *realis* magyarázatot adni (túlmenően az ilyenkor szokásosan emlegetett erőszakon és hatalmi tébolyon). Akár egyetértünk vele, akár nem, e megközelítésmódról legalábbis tudnunk érdekes, és viszonyt kell kialakítanunk hozzá.

A harmadik cél pedig az volt, hogy – ha röviden is, de – megnézzem: az általa alkalmazott megközelítéssel tudunk-e valamit mondani az 1990 utáni domináns-párti rendszer kiépüléséről. Azt gondolom, a nézőpontja alkalmazásával többet tudunk meg, mint a populizmus- vagy autokráciaelméletekből.⁴⁰ Ez utóbbiak első problémája, hogy nem kifejezetten a pártdimenzióra, hanem a *rendszer szintre* koncentrálnak; a második pedig az, hogy a dominancia jelenségét nem tudják *komplex tényezők* eredményeként megragadni. Rudai Rezső elméletének erénye (kiegészítve az 1960-as évek nyugati politikatudományáéival), hogy a domináns párt *felől* közelít a domináns rendszerhez, s nem csupán annyit tud mondani, hogy a pártdominancia hosszú távon káros jelenség, hanem igyekszik rávilágítani a nagy kormánypártok tartós jelenlétének komplex, az adott ország történelmi múltjával is összefüggő okaira.

A fentiekben megvilágítottam, hogy Rudai egy nagy *belpolitikai* okot (nemzeti érdekek védelme) és egy nagy *külpolitikai* okot (a geopolitikai helyzet menedzselése) jelölt meg mint az egypárti hatalom permanenciájának döntő alapját. Kifejtette továbbá, hogy van öt pártpolitikai tényező, ami magyarázza a kormánypártok tartós fölényét. Bár írásomban rövid s korántsem elégséges utalásokat tettem az ellenzéki pártokra, annyi a fentiekből is megállapítható: a Rudai által fontosnak tekintett kérdésekben az ellenzék hatékonysága messze a kormánypártoké mögött maradt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Rudainak mindenben igaza volt, és elmélete egy az egyben átvihető a 2010 utáni magyar valóságra, azt azonban igen, hogy ő adott egy *lehetséges* értelmezési keretet, amelynek segítségével választ kereshetünk arra a kérdésre, hogy miért érvényesült egyensúlytalan pártmodell a magyar párttörténelem *mindenféle* korszakában, így a 2010 utáni jelenben is.

⁴⁰ Ez utóbbiakról részletesen szólok: Csizmadia Ervin: *The Logic of Hungarian Political Development. Historical Political Perspectives*. Rowman and Littlefield, Lexington Books, 2024. 43–55.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arian, Alan – Barnes, Samuel, H.: The Dominant Party System: A Neglected Model of Democratic Stability. *Journal of Politics*, 1974/3. 592–614.
- Beck Lajos: *A régi Magyarország*. Budapest: Universitas Könyvkiadó Társaság, 1944.
- Calise, Mauro: The Personal Party: an Analytical Framework. *Italian Political Science Review*, 2015/November, 301–315.
- Concha Győző: *A választójog reformja*. In *Hatvan év tudományos mozgalmi között, II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1935. 424–437.
- Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan?* Budapest: Gondolat Kiadó, 2017.
- Csizmadia Ervin (szerk.): *Milyen Magyarország? Milyen Európa? Magyar politikai gondolkodók 1900–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2020.
- Csizmadia Ervin: A kormányzati ciklusok mintázatának változásai 1990–2010. *Politikatudományi Szemle*, 2023/3. 55–77.
- Csizmadia Ervin: *The Logic of Hungarian Political Development. Historical Political Perspectives*. Rowman and Littlefield, Lexington Books, 2024.
- Dékány István: A politikai pártok típusai (Fejezetek egy államszociológiához). *Társadalomtudomány*, 1925/2. 56–71.
- Hepell, Timothy: The Degenerative Tendencies of Long-Serving Governments...1963...1996...2008. *Parliamentary Affairs*, 2008/4. 578–596.
- Kagan, Robert: The Weight of Geopolitics. *Journal of Democracy*. 2015/1. 21–31.
- Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg, 1848–1918*. Budapest, 1943.
- Mounck, Yascha: Illiberal Democracy or Undemocratic Liberalism. *Project Syndicate*, 2016. <https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-european-populism-technocracy-by-yascha-mounck-1-2016-06> (Letöltés ideje: 2024. február 23.)
- Mazzoleni, Gianpietro – Schulz, Winfried: A politika mediaticizációja: kihívás a demokrácia ellen? *Politikatudományi Szemle*, 2002/1–2. 135–156.
- Musella, Fortunato – Webb, Paul: The Revolution of Personal Leaders. *Italian Political Science Review*, 2015/November, 223–226.
- Nadányi Emil: *Parlamentari küzdelmeink 1904–1913*. Budapest: Benkő Gyula Könyvkereskedése, 1914.
- Orbán Viktor: A Munkalapú állam korszaka következik, 2014. [https://2015–2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/a-munkalapu-allam-korszaka-kovetkezik](https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/a-munkalapu-allam-korszaka-kovetkezik) (Letöltés ideje: 2024. április 2.)
- Paár Ádám: Elfeledett gondolkodók, aktuális gondolatok. *Valóság*, 2020/6. 114–116.
- Palotás Zoltán: A geopolitika mint államtudomány. *Hitel*, 1943/2. 98–109.

- Pölöskei Ferenc: *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai*. Budapest: Éghajlat Könyvkiadó, 2010.
- Pye, Lucian W.: The Concept of Political Development. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1965/March, 1–13.
- Pye, Lucian W.: The Non-Western Political Process. *The Journal of Politics*, 1958/Augustus, 468–486.
- Rahat, Gideon – Kenig, Ofer: *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Rajnai Gergely: A domináns pártok elmélete: Kiindulópontok. In: *Uralkodó párt. A Fidesz nemzetközi és hazai történeti összehasonlításban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021. 13–46.
- Rudai Rezső: A kereszténypárt életciklusainak változásai (1892–1935). *Magyar Kultúra*, 1935/6. 481–485.
- Rudai Rezső: Adalék a magyar képviselőház szociológiájához (1887–1933). *Társadalomtudomány*, 1933/2. 215–230.
- Rudai Rezső: A politikai ideológia és a pártszerkezet szerepe a magyar kormánypártok életében (1861–1935). In: *A politikai ideológia, a pártszerkezet, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat Kiadása, 1936. 7–28.
- Rudai Rezső: A hivatás és az életkor szerepe a magyar képviselőház életében (1867–1931). In: *A politikai ideológia, a pártszerkezet, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat Kiadása, 1936. 29–45.
- Rudai Rezső: A Centrum-párt életciklusainak változásai (1871–1933). *Magyar Kultúra*, 1937/7. 14–17.
- Rudai Rezső: Prohászka Ottokár keresztény-nemzeti politikája 1–4. *Magyar Kultúra*, 1938/3. 173–176., 4. 201–204., 5. 249–243., 6. 271–274.
- Rudai Rezső: Mi időszerű a korporatív államban? *Magyar Kultúra*, 1938/1. 43–45.
- Rudai Rezső: A parlamentáris államok társadalmainak politikai irányai. *Magyar Kultúra*, 1941/3. 70–73.
- Rusznák Rezső: *A kormányformák értelme és tartalma*. Budapest: Stádium, 1928.
- Szatmári Mór: *20 esztendő parlamenti viharai*. Budapest: Amicus kiadás, 1928.
- Szász Károly: *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest: Atheneum, 1920.
- Tőkés, Rudolf (1999): „Transitology”: Global Dreams and Postcommunist Realities. *Budapest Review of Books*, 1999/1. 16–23.
- Vértés István: *A párt-abszolutizmus*. Dick Manó Kiadása, 1917.
- Villám Judit: Rudai Rezső, a magyar politikai szociológia úttörője. *Parlament Szemle*, 2023/1. 131–134.

A londoni Beneš vezette emigráció tervei a csehszlovákiai német és magyar kisebbség fölszámolására (1940–1945) I.

The Plans of the Beneš Emigration for the Enumeration of the German and Hungarian Minorities in Czechoslovakia (1940–1945) I.

ABSTRACT: The study describes the plans of the Beneš-led emigration during World War II for the eradication of the German and Hungarian minorities in Czechoslovakia. The initial moderate plans were radically changed as the international situation of the emigrant government became more stable and the Allied military victories were achieved. In the first years, the emigration leadership considered the creation of autonomous cantons of nationalities and the transfer or exchange of border areas inhabited by nationalities as a possibility. From 1943 onwards, the idea of restoring the pre-1938 borders and creating a Slavic nation-state became dominant. The radical reduction in the number of minorities was to be achieved primarily by means of transfer and population exchange. Beneš sought to negotiate the support of his three most important allies for his plan to displace the minority population.

KEYWORDS: Czechoslovak emigration, minority issue, state borders, Slavic nation state, transfer, population exchange

A magyar történeti irodalomban általánosan elfogadott tétel, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség háború utáni sorsával kapcsolatos döntések már a háború alatt, az Edvard Beneš vezette londoni csehszlovák emigrációban megszülettek. Erről a tényről és a döntések egyes részleteiről első alkalommal Janics Kálmánnak a múlt

* A szerző történész, a Fórum Intézet külső munkatársa. E-mail: angyalbela@gmail.com

század hetvenes éveiben megjelent könyve¹ nyújtott összefoglalást. A munka megjelenését megelőző évtizedekben alig találkozunk a témával foglalkozó magyar tudományos munkákkal. A rendszerváltás után a szlovákiai és a magyarországi történészek figyelme a magyar kérdéssel kapcsolatban elsősorban a II. világháborút követő évekre, a szlovákiai magyarság hányatott sorsára, Janics művének címe nyomán, a „hontalanság éveinek” nevezett időszakra összpontosult. Ezek a művek általában megemlítik, hogy a magyarelles intézkedések esetében a háború alatt kidolgozott csehszlovák nemzetállami elképzelések megvalósítására 1945 után tett kísérletekről volt szó, azonban a terveknek a részleteiről, a kialakulásuknak a folyamataról és a körülményeiről kevés szó esik.²

Az emigráció első éveiben a kisebbségek és a határok kérdésével összefüggésben nem voltak kiforrott, hivatalos nézetek. Az elképzeléseket nagyban befolyásolta az emigráns kormány nemzetközi elfogadottsága, továbbá az, hogy a háború menete időközben jelentős változásokon ment át. A Csehszlovákia földarabolása, majd a világháború kitörése után a több hullámban nyugatra érkező emigránsok 1939-ben elsősorban nemzeti alapon hoztak létre szervezeteket. Párizsban létrejött a Szlovák Nemzeti Tanács, a Cseh Nemzeti Tanács, a majd Cseh-Szlovák Nemzeti Tanács, s mindegyikük igyekezett magát a csehszlovák vagy a szlovák nép képviselőjének beállítani. Hosszas tárgyalások után 1939. november 17-én a francia kormány csupán a lemondott köztársasági elnök Edvard Beneš által vezetett Csehszlovák Nemzeti Bizottságot (CSSZNB) ismerte el a csehszlovák nép külföldi képviselőjének, egy emigráns kormány elismerésétől azonban elzárkózott. A létrejött emigráns szervezeteket elsősorban a nemzetiségi, cseh-szlovák ellentétek jellemezték, többen megkérdőjelezték az elnöknek a müncheni krízis alatt játszott szerepét, és nem akarták elfogadni a Beneš által hirdetett jogfolytonosság elméletét sem. A müncheni szerződés aláírása után az alkotmányban rögzített szabályok szerint lemondott Beneš a háború alatt makacsul hirdette, miszerint a lemondása a köztársasági elnöki funkcióról érvénytelen, mivel német nyomásra történt, valamint a Csehszlovák Köztársaság is tovább létezik jogilag. Minden az országgal kapcsolatos 1938 szeptemberétől hozott döntés, határváltozás, jogi aktus érvénytelen. Az általa vezetett csehszlovák emigráció politikai vezetése a müncheni

¹ Janics Kálmán műve a husáki kommunista rendszer fojtogató légköre miatt első alkalommal Münchenben jelent meg 1979-ben. Csehszlovákiában az első kiadása 1992-ben jelent meg. Janics Kálmán: *A hontalanság éve. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. Pozsony: Madách Kiadó, 1992.

² Erre példa Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény. *Történelmi Szemle*, 1979/1. 59–87. A szerző a bevezetőben néhány oldalon vázolta Beneš háború alatt tett erőfeszítéseit a szövetségesek megnyerése érdekében a nemzetállami koncepció támogatására.

egyezmény jóvátételét és az 1938 előtti határok visszaállítását tűzte ki célul. Franciaország katonai veresége után 1940 nyarán a CSSZNB Angliába menekült.³

Beneš életének második emigrációja alatt, néhány hónapos amerikai egyetemi vendégtanárkodását leszámítva, Londonban élt. A Párizsban létrejött CSSZNB munkájában, bár formálisan ő volt a vezetője, tevőlegesen nem vett részt. A francia összeomlás után Nagy-Britanniában látta az általa vezetett emigráció legfőbb támogatóját. 1940 tavaszán a lengyel emigráció példáján fölbuzdulva és a saját pozíciójának megerősítése érdekében már nem csupán egy emigráns kormány, hanem egy ideiglenes állami berendezkedés tervét vázolta föl a brit külügyminisztériumnak (Foreign Office). Magát az emigrációban lévő köztársasági elnök szerepében látta, és az emigráns kormányon kívül javasolta egy kvázi parlament (Államtanács) létrehozását, amelyben a köztársaság minden nemzetisége és az emigráció főbb politikai pártjai képviselve lennének.⁴ A brit fél azonban kétségeit fejezte ki a jogfolytonosság elméletével kapcsolatban, valamint a cseh és a szlovák politikusok közötti, elsősorban a szlovák Milan Hodžával való megegyezést sürgette. Továbbá a Wenzel Jaksch vezette szudétánémet emigrációval való kapcsolatok erősítését kérte.

Beneš politikai céljának részbeni elérését, a kormányalakítást két tényező segítette elő. Az egyik Franciaország katonai veresége, a másik pedig a müncheni egyezmény két aláírója, Édouard Daladier és Neville Chamberlaine lemondása. A két politikus által a Hitlerrel szemben gyakorolt kompromisszumkeresés, az *appeasement* politikájának a bukása megnyitotta az utat a csehszlovák emigráns kormány elismeréséhez. A Winston S. Churchill vezette brit kormány álláspontja 1940 nyarán a csehszlovák emigráns kormány létrehozásával kapcsolatban megváltozott. 1940. július 21-én a brit kormány elismerte Csehszlovákia ideiglenes kormányát a Beneš által javasolt összetételben.⁵ Az ideiglenes megjelölés némi csalódást okozott a csehszlovák emigráció vezetői számára, mivel nem jelentett teljes körű elismerést, a brit kormány nem rendelt ki állandó nagykövetet sem a csehszlovák kormány mellé. A brit külügyminisztérium továbbá közölte Benešsel, hogy a csehszlovák ideiglenes kormány elismerése nem jelenti azt, hogy a jövőben támogatni

³ A csehszlovák emigráció működéséről, diplomáciai erőfeszítéseiről összefoglaló jelleggel lásd Dejmek, Jindřich a kol.: *Československo. Dějiny státu*. Praha: Nakladatelství Libri, 2018. Monografikus földolgozásai a témának: Kuklík, Jan – Němeček, Jan: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničím odboji za druhé světové války*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 1999. Bílek, Jan – Kuklík, Jan – Maršoun, Erik – Němeček, Jan: *Druhý exil Edvarda Beneše. Fotografie z let 1938–1945*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, v.v.i. Právnická fakulta Univerzity Karlovy. Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2016.

⁴ *Dokumenty československé zahraniční politiky. B/1*. 230. sz. dok. Edvard Beneš memoranduma Cadogan brit külügyminiszter-helyettesnek. 1940. április 26. 470–479.

⁵ *Dokumenty československé zahraniční politiky. B/2/1*. 5. sz. dok. Edvard Beneš memoranduma 1940. június 21. 50–53.

fog bármilyen határrendezést Közép-Európában, valamint kifogása volt az általa hirdetett jogfolytonosság elvével szemben is.⁶

Beneš kitartása, munkabírása, tekintélye és diplomáciai furfangjai sem tudták 1940 nyarától egy éven keresztül elérni a brit kormánynál, hogy kivegyék az ideiglenes jelzõt a kormánya megjelölésébõl, vagyis teljes körû elismerést kapjon, és nagykövetet rendeljenek ki mellé. A fordulatot 1941 nyarán a Szovjetunió elleni német támadás megindulása után megváltozott nemzetközi helyzet hozta el. Beneš az elsõ pillanattól tisztában volt a Szovjetunió hadba lépésének jelentőségével és annak a háború kimenetelére gyakorolt hatásával. 1941. július 18-án Jan Masaryk külügyminiszter és Ivan Majszkij londoni szovjet nagykövet aláírták a kormányaik közötti megállapodást a csehszlovák kormány elismerésérõl, a nagykövetek cseréjérõl, valamint a csehszlovák állampolgárokból álló katonai egység létrehozásáról a Szovjetunió területén.⁷ Ugyanazon a napon, négy órával késõbb, a brit kormány is elismerte az emigráns csehszlovák kormányt. Mivel a Szovjetunió a müncheni egyezményt nem ismerte el, Beneš az aláírt megállapodást a két kormány között úgy értelmezte, hogy az elsõ nagyhatalomként nem csak a londoni csehszlovák kormányt ismerte el jogilag, hanem Csehszlovákia 1938 szeptembere elõtti határait is. A brit jegyzék ezzel szemben egyértelmûvé tette, hogy a Beneš által erõltetett jogfolytonosság elméletét nem fogadja el, ahogyan a München elõtti határokat sem.

Edvard Beneš a kezdetektõl foglalkoztatta a gondolat, hogy miképpen lehet biztosítani a háború után megújuló Csehszlovákia biztonságát a közép-európai térségben? Hogyan tudnák elkerülni a német fenyegetést és stabilizálni a viszonyt a köztársaság szomszédaival? Ennek a legfõbb biztosítékát a csehszlovákiai kisebbségekhez tartozó lakosság számának radikális csökkentésében látta. A háború után az emlékirataiban kísérletet tett arra, hogy megmagyarázza kisebbségpolitikájának genezisét. Ebben az esetben is Münchenre vezet vissza kisebbségpolitikájának a gyökereit. „Azonnal München után világos volt számomra, hogy amennyiben egyszer sor kerül a müncheni egyezmény és annak a következményeinek a fõl-számolására, véglegesen meg kell oldani az államunk számára a kisebbségi kérdést, különösen a mi németjeink kérdését.” Ezután részletesen, oldalakon keresztül mutatta be és elemezte a W. Jaksch vezette nyugati szudétanémet emigrációval folytatott tárgyalásainak menetét 1942 végéig, rámutatott a megegyezés akadályaira. Különösen a háború alatt a megszállók brutális fellépése miatt az egyre növekvõ hazai németellenes hangulatot és bosszúvágyat emelte ki, amely lehetetlenné

⁶ Táborský, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha: Mladá fronta, 1993. 64–65. Beneš nyilatkozatát, melyben kéri a csehszlovák kormány elismerését, és lord Halifax külügyminiszter arra érkezett két válaszlevelét lásd Beneš, Edvard: *Šest let v exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–1945*. Praha: Družstevní práce, 1946. 438–443.

⁷ Az egyezmény magyar fordítását lásd Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2016. 183–184.

tette a cseh és a német nép jövőbeni együttélését: „Ugyanis nincs más kiút, mint megkísérelni a lakosság, amennyire lehetséges, átfogó, tisztességesen és emberségesen végrehajtott áthelyezésével a kisebbségek létszámát az idegen országokban minél jobban csökkenteni, és a maradék kisebbségi lakosság töredékeit értelmes eljárással asszimilálni; vagy teljesen a döntésükre hagyni, hogy önként kivándoroljak oda, ahová majd akarnak. [...] Ez a megoldás volt érvényes konkrétan a mi magyarjainkra is, ebben az értelemben bontakoztattuk ki minden erőfeszítésünket, hogy ehhez megszerezzük az összes szövetségesünket, úgyszintén véglegesen biztosítsuk a nyugalmat és a háború utáni csehszlovák-magyar együttműködést.”⁸

Beneš emlékiratai azt az érzetet keltik az olvasóban, hogy a kisebbségek kitelepítésére irányuló elhatározása és tervei csupán 1942 végére, a müncheni krízis alatt és az utána eltelt időkből szerzett németekkel kapcsolatos negatív tapasztalatai nyomán kristályosodtak ki. A valóság az, hogy 1942 végére vált biztossá a müncheni egyezmény szövetségesek általi fölmondása, az 1938 előtti csehszlovák határok visszaállítására. Beneš ezután látta elérkezettnek az időt arra, hogy a csehszlovákiai németek és magyarok kitelepítésének tervét hivatalosan elfogadtassa az összes szövetségesével.⁹

A csehszlovák emigrációhoz köthető dokumentumokban, különösen a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a magyar kisebbség kitelepítésének kérdése csak érintőlegesen jelent meg. Általában részletek nélkül csupán utaltak arra, hogy a német kisebbségéhez hasonlóan kívánják a magyar kérdést is rendezni.¹⁰ Ennek oka elsősorban az volt, hogy 1938–1941-ben Nagy-Britanniában Magyarország és a csehszlovákiai magyar kisebbség megítélése eltérő volt, mint

⁸ Beneš, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha: Orbis, 1947. A németek kitelepítése Csehszlovákiából c. fejezet, 312–331.

⁹ Hubert Ripka a londoni kormány államminisztere az 1944 novemberében tartott kormányülésen a transzfer kérdéséről folytatott vitában a következőképpen foglalta össze a kisebbségek kitelepítési tervének kezdeti időszakát: „A magyarok és a németek transzferének kérdése itt forgott már az akciónk kezdetétől; voltak hazai hírek, kérték, hogy a németekkel radikálisan le kell számolni – el kell tűnniük]. Kezdetben óvatosan kellett haladni, tekintettel a müncheni politikára, úgy Franciaországban, mint Angliában és nem akartuk nyomatékosan kifejezni magunkat. Csupán az elnök és némelyik miniszter tett utalást, hogy ebben a szellemben akarjuk a németkérdést oldani. [...] Mikor eljutottunk olyan messzire, hogy az összes nagyhatalom és az angolok is természetesnek tartják a határok kiigazítását a München előtti kiterjedésében, foghattunk hozzá a magyarok és németek transzferének kérdéséhez.” Němeček, Jan – Šťovíček, Ivan – Nováčková, Helena – Kulkík, Jan – Bílek, Jan (edit.): *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně IV.2. (červenec-prosinec 1944)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR., 2015. 168. [rendkívüli] kormányülés. 1944. november 7. 627–628.

¹⁰ Hubert Ripka a már említett 1944. novemberi kormányülésen elhangzott beszámolójában így fogalmazta meg a magyar kisebbséggel kapcsolatban az első években folytatott politikát: „Mindig a németkérdésről volt szó és a magyarokat csupán érintettük; nem kívántuk ezzel a kérdéssel megterhelni [a kapcsolatokat], mivel az angolok álláspontja, ami a magyarokat illeti, nem volt számunkra mindig a legkedvezőbb. Ezért ugyancsak kitérően beszéltünk a határkérdésről és volt egy megfogalmazásunk – megújítani CSSZK-ot a München előtti határok

Németországé és a szudétánémet kisebbségé. A brit kormány álláspontja a magyar revíziós törekvésekhez és a müncheni egyezményt követő határmódosításokhoz nem volt elutasító. Az első bécsi döntés előkészítésében ugyan nem kívánt tevőlegesen részt venni, azonban a térségben állomásozó nagyköveteit arról tájékoztatta, miszerint Csehszlovákiának „vissza kell adni Magyarországnak azokat a körzeteket, ahol a lakosság túlnyomórészt magyar”.¹¹ A Foreign Office legtöbb megnyilvánulásában üdvözölte a döntést, a Bécsben elfogadott határokat, és az általa támogatott etnikai elvvel összeegyeztethetőnek tartotta.¹² Kárpátalja 1939. márciusi magyar katonai megszállása esetében brit támogatásról már nem beszélhetünk, de hallgatólagos tudomásulvételről igen. A Foreign Office a tény egyszerű tudomásulvételét tanácsolta a brit sajtónak. A háború kitörése, 1939 szeptembere után a viszony Magyarországgal még hónapokig lényegében változatlan maradt. Ezért jelentette ki határozottan a brit külügyminisztérium a csehszlovák emigráns kormány ideiglenes, valamint teljes elismerésekor is, hogy az nem jelent elkötelezettséget a háború utáni határok kérdésében. Ezzel próbálta nyugtatni a magyar kormány fölháborodását Csehszlovákia újbóli színrelépése miatt.¹³

Magyarország angliai megítélése úgy a közvélemény, mint a kormány részéről 1941 áprilisában kezdett gyökeresen megváltozni, amikor csatlakozott a Jugoszlávia elleni német támadáshoz, amely a diplomáciai kapcsolatok megszakításához vezetett. A helyzet tovább romlott a Szovjetunió elleni hadba lépéssel 1941. június 26-án, majd a mélypontot 1941. december 7-e jelentette, amikor Magyarország és Nagy-Britannia között is beállt a hadiállapot. A diplomáciai kapcsolatok megszakítása után Magyarország elvesztette befolyását a brit béketervek alakítására. 1940-től a brit külügyminisztérium Kelet-Közép Európában az emigráns csehszlovák, lengyel és balkáni politikusok elképzeléseivel összhangban elsősorban két konföderáció létrehozásával számolt a háború után. Az északi Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországból és talán Ausztriából, a déli balkáni államokból állt volna. Az elképzelés számolt azzal, hogy a konföderáción belüli elmentétek csökkentése érdekében etnikai elvű határkiigazításokat hajtanak végre,

között, vagyis a cseh országrészeket a történelmi, és Szlovákiánál, valamint Kárpátaljánál az 1938 évi kiterjedésében.” Nemeček et al, 2015. 628.

¹¹ Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914–1946. In: *Uő: Helyünk és sorunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó. Budapest, 1996. 102–103.

¹² Becker András: Britský pohľad na Prvú viedenskú arbitráž. In Mitáč, Ján (zostavil): *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011. 128–129.

¹³ „[A] Csehszlovák kormány elismerésekor [a] Foreign Office Benešnek világosan megmondta, hogy [az] elismerés csupán csak elvi gesztus, amely nem vonatkozik területi kérdésekre vagy [a] jövő államhatárookra. Ezt [a] budapesti angol követ közölte is [a] magyar kormánnyal. Külügyminiszter-helyettes előttem többször hangoztatta, hogy Angolország győzelme esetén Európában igazságos új rend létrehozását kívánja, mert a múlt tévedéseiből okultak.” *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945 V.* 298. sz. dok. A londoni magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek. 1940. augusztus 17. 480–482.

illetve lakosságcserével csökkentik a kisebbségek létszámát az egyes országokban. A konföderációs elképzelések 1943 folyamán, mikor egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a térség háború utáni elrendezésében a Szovjetunió kulcsszerepet fog játszani, a háttérbe szorultak. A szovjet vezetés nyilvánvalóvá tette, hogy a nyugati határai mentén nem tud elfogadni egy államszövetséget, mely ütközőzónát alkotott volna közte és Németország, valamint a nyugati államok között. További problémát jelentett a Lengyelországgal való feszült viszonya. 1943 tavaszán a lengyel tisztek katyni tömegsírjainak föltárása után a diplomáciai kapcsolat is megszakadt a lengyel emigrációs kormány és a Szovjetunió között. A háború utáni határok és a kisebbségek kérdésében is egyre inkább a szovjet elképzelések lettek a meghatározóak a térségben. Molotov 1943. március 7-i Eden brit külügyminiszternek írt levelében Magyarország területszerzéseivel kapcsolatban a „megszállt területek visszaadását” említette, valamint arról is szólt, hogy a háborús cselekményekért a magyar népnek is viselnie kell a felelősséget. A brit tervek is módosultak, ekkor már elképzelhetetlennek tartották a kisebb szövetségeseik, Csehszlovákia és Jugoszlávia rovására történő határkiigazításokat. Azzal, hogy 1943 november végén Teheránban a szövetséges nagyhatalmak nem a balkáni, hanem a normandiai partaszállás mellett döntöttek, Nagy-Britannia gyakorlatilag elfogadta, hogy a térség nagyrészt szovjet befolyási övezet lesz.¹⁴

A csehszlovák emigráció kialakulásának kezdeti éveiben, 1939–1940-ben a háború kimenetele és a háború utáni európai geopolitikai helyzetben Csehszlovákia szerepe tisztázatlan volt. Az első hónapokban, években a müncheni egyezmény következményeinek fölszámolása sem látszott biztosnak, elsősorban Anglia tartózkodó álláspontja aggasztotta az emigráció vezetőit a jövőbeli határok kérdésében. Az 1940-es év az aggodalmak éve volt a csehszlovák emigráció számára. A Szovjetunió a Molotov-Ribbentrop paktum nyomán Németország szövetségese volt, ez alapvetően meghatározta a politikai és katonai viszonyokat Közép-Európában. A német katonai sikerek Nyugat-Európában és Párizs eleste bizonytalanná tette a háború kimenetelét.

Csehszlovákia felbomlásának következményeképpen a területe 1939 tavaszára három ország között oszlott meg. A Szudéta-vidéket, a Cseh-Morva Protektorátust, Dévény és Pozsonyligetfalu környékét a Harmadik Birodalomhoz, Szlovákia déli részét és Kárpátalját pedig Magyarországhoz csatolták. Szlovákia önálló állammá vált, amely első intézkedései egyikeként kiutasította a cseh hivatalnokok tízezreit. Részt vállalt 1939 szeptemberében a Lengyelország elleni háborúban, annak földarabolásában. Magyarország ugyanakkor a lengyel menekültek, katonák tízezreinek nyugatra juttatásában segédkezett. Ez jelentősen hozzájárult a jó magyar-brit kapcsolatok fenntartásához. A Cseh-Morva Protektorátusban lezajlott atrocitások,

¹⁴ Romsics, 1996. 112–122.

a kibontakozó hazai cseh ellenállás helyzete és véleménye a németkérdésről ugyan- csak befolyásolták a formálódó csehszlovák emigráció elképzeléseit a jövőről.¹⁵

Az angol külpolitika iránt érdeklődő szakmai közvélemény hangulatát és a csehszlovák emigráció visszafogott elképzeléseit a jövőről jól érzékelteti Jaromír Smutnýnak, a köztársasági elnök irodavezetőjének 1940 áprilisában kelt naplójegyzete. Beneš április 4-én előadást tartott az oxfordi Chatham House-ban a csehszlovák határokat és a kisebbségeket érintő kérdésekről, a benyomásairól pedig beszámolt a kancellárjának. Arról beszélt, volt fogadókészség a hallgatóság részéről a mondandója iránt, csupán egy „magyarofil” akadt, aki a bécsi döntéskor az etnikai alapon meghúzott szlovák-magyar határt védte. „Nekem személyesen az a benyomásom, hogy Szlovákiában nem kapjuk meg teljesen az előző határokat, és nem is érdekünk, hogy ez miatt rontsuk ismét a jövőndöbeli viszonyunkat a magyarokkal. Különösen azért, ahogyan a szlovákok viselkedtek és viselkednek. [...] Szeretnék azonban, hogy minél kevesebb németünk legyen, tehát a határok módosításával számolnak. Egészen komolyan veszik a németek átköltöztetésének problémáját a köztársaság belsejéből.”¹⁶

A háború utáni rendezéssel kapcsolatos csehszlovák elképzelések részletes, írásbeli megfogalmazására Robert Bruce Lockhart, a brit kormány képviselője az ideiglenes emigráns csehszlovák kormány mellett, hívta föl Beneš 1940 decemberében. Rámutatott arra, hogy a lengyel emigráns kormány már átadta az angoloknak a saját háborús céljaikat (war-aims) megfogalmazó dokumentumot.¹⁷ Beneš 1941 február elejére készítette el a memorandumát, amelynek a *Csehszlovák békecélok* címet adta.¹⁸ Az emlékirat bevezetőjében hangsúlyozta: „Békecéljaink megfogalmazásánál és a határkérdésekben abból az elvből indulunk ki, hogy nem tekinthetjük érvényesnek és ránk nézve bármilyen irányban kötelezőnek, ami

¹⁵ A cseh hazai ellenállás már 1939 nyarán radikális terveket, nézeteket fogalmazott meg a németkérdéssel kapcsolatban. Elsőként annak katonai szárnya, a Nemzet Védelme (Obrana národa) fogalmazta meg a követelést, hogy a háború után a szudétanémetek ne kapják vissza az állampolgárságukat, és vagyon nélkül telepítsék ki őket Németországba. Kural, Václav: Češi, Němci a řešení sudetoněmecké otázky za druhé světové války. In: Brandes, Detlef – Ivaničková, Edita – Pešek, Jiří (zostavili): *Výňutný rozhod. Vyňhanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Južosláviou*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV, 1999. 65.

¹⁶ Otáhalová, Libuše – Červinková, Milada (edit.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939 – 1943. Svazek 1. Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československé emigrace na západě*. Praha: Academia, 1966. (DHČSP 1). 101–102.

¹⁷ Jaromír Smutný följegyzése 1940. december 22. A lengyel kormány említése azért fontos, mivel ebben az időben intenzíven folytak az előkészületek egy csehszlovák-lengyel konföderáció tervéről. 1940. november 11-én írták alá a lengyel kormány és a csehszlovák ideiglenes kormány az erről szóló nyilatkozatot. DHČSP 1. 174.

¹⁸ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), fond Edvard Beneš, oddíl II 1939–1945 (EB II). 79. doboz, sign. V 47/8.

1938. szeptember 19. után történt.” A Magyarországgal kapcsolatos fenntartásait a következő pontokban foglalta össze:

„g) Elsősorban az 1938. november 2-i bécsi szlovák-magyar döntőbíráskodást Magyarország ultimátuma kényszerítette Csehszlovákiára, és az maga is a müncheni döntés megsértése volt. Másodsorban Szlovákiának újabb nemzeti igazságtalanságot jelentett, mivel több mint 450.000 szlovák maradt Magyarországon, annak ellenére, hogy az a nemzeti igazságosság elvére hivatkozva készült. Ezért azt nem fogadjuk el, és nem is fogadhatjuk el érvényesnek és számunkra kötelezőnek.

h) A legkomolyabb dolog az egész bécsi döntés kérdésében azonban az a további meghatározó tényező, hogy a Magyarország által önként elfogadott és ünnepelesen aláírt bécsi döntést is saját maga által önkényesen és jogtalanul sértette meg, mivel az 1939. március 15-i események után Magyarország katonailag betört Kárpátaljára és Szlovákiába, az egész tartományt és Szlovákia egy részét elfoglalta, és jogtalanul a mai napig megszállva tartja ezt az elfoglalt területet.”

Beneš véleménye szerint Csehszlovákia és Németország között a határt etnográfiai alapon soha nem lehet megállapítani. A történelmi, természetes csehszlovák-német határokat kell visszaállítani, mivel az erkölcsileg és jogilag is indokolt. A memorandumban a németkérdés végleges megoldására egy svájci típusú modellt, nemzetiségi autonóm területek, kantonok kialakítását javasolta. A kérdést összekötötte a cseh és a német lakosság kisebb mértékű áthelyezésével, valamint az egyes peremterületek kicserélésével Németországgal. Ezzel megszüntetnék a vegyes lakosságú nemzetiségi területeket, melyeket a nemzetiségi problémák fő forrásának tekintett. A végső cél nem a német lakosság számának növelése a csehszlovák területen, hanem ellenkezőleg, a német nemzetiség számát „korlátozni és csökkenteni olyan mértékben, amennyire csak lehetséges, és azt a háború utáni viszonyok megengedik. Megkíséreljük egyúttal az egyik oldalon a lehető leghomogénebb cseh, a másik oldalon német kerületeket kialakítani, hogy a lakosság áthelyezésével az eddigi egyik nemzetiségi terület benyomulása a másik nemzetiségi területbe feleslegessé váljon, és az ún. vegyes kerületek, amennyire lehetséges, teljesen eltűnjenek.”¹⁹

Az emlékirat további részében Beneš a csehszlovák-magyar határ kérdésében lényegében hasonló elveket akart érvényesíteni, mint Németország esetében tette. Elismerte, hogy több esetben a határkérdés másképpen is megoldható, mint az 1919-ben történt, és a végső cél, hogy Csehszlovákiában minél kevesebb magyar, Magyarországon pedig a lehető legkevesebb számú szlovák maradjon. Egy végleges etnikai határ kijelölését tartotta fontosnak a két ország között. Azonban elengedhetetlennek nevezte, hogy a Duna fő folyása maradjon meg az államhatárnak Komáromig, és Csehszlovákiának Kassát, valamint Ungvárt vissza kell kapnia. Beneš szerint a katonai úton elfoglalt Kárpátalját Magyarországnak teljes egészében

¹⁹ Uo.

vissza kell adnia Csehszlovákiának, amelynek az integráns része. A csehszlovákiai határok kialakítása esetében a legfőbb szempont Beneš számára az volt, hogy azok katonailag védhetők legyenek, valamint az ország gazdaságilag életképes legyen. Ezeknek a szempontoknak alárendelte az etnikai elvet. Másképpen nem magyarázható a Szlovákia területén található leghomogénebb csallóközi tömbmagyarság Csehszlovákiába sorolása.

Beneš írásának egyik utolsó teljes fejezetét a közép-európai kisebbségi kérdésnek szentelte. Ebben kifejti, az előző, népszövetségi ellenőrzésen nyugvó rendszert új alapokra kell helyezni, mivel nem vált be. Nemzetiségileg tiszta területeket kell létrehozni a kisebbségek számára az egyes államokban, ahol lokális autonómiát élveznének. A vegyes lakosságú területek a népesség áthelyezésével teljesen eltűnnének, egyáltalán a kisebbségek létszámának a csökkentésére kell törekedni minden államban. Kisebbségi jogokat az egyes nemzetiségek csak a számukra körülhatárolt területen élveznének, másutt nem. Lehetségesnek tartotta, hogy Csehszlovákiában a magyarok, illetve Magyarországon a szlovákok lakta területek teljesen eltűnjenek.²⁰

Az 1941-es év folyamán jelentős események történtek a világpolitikában, és ezekhez kapcsolódóan a csehszlovák emigrációs kormány további diplomáciai sikereket könyvelhetett el. A háború menetében fordulatot jelentett, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, valamint az év végén az Egyesült Államok is belépett a háborúba. 1941. december 16-án Benešék bejelentették a szövetségeseknek, hogy ők is hadban állnak a Nagy-Britannia, az USA és a Szovjetunió ellen harcoló államokkal, elsősorban Németországgal és Magyarországgal. Csehszlovákia ezzel a reményei szerint a háborúból győztesen kikerülő szövetségesek sorába pozícionálta magát; a két legnagyobb nemzeti kisebbségének anyaországai pedig hivatalosan is ellenséges államokká váltak.²¹ A Protektorátus területén bevezetett náci terror nyomán egyre erőteljesebben követelték a honi ellenállás részéről

²⁰ Juraj Slávik a londoni kormány szlovák nemzetiségű belügyminisztere a békecélokhoz fűzött megjegyzéseiben kifejtette: Elvben egyetért a lakosság áthelyezésével, véleménye szerint azonban önkéntes alapon ez nem fog működni, csak erőszakosan, kényszerítő eszközök bevetésével valósulhat meg. Sem a csehszlovákiai magyarok, sem az alföldi szlovákok nem akarnak önként átköltözni a másik országba, elhagyni a birtokaikat. Az alföldi szlovákok ugyan az evangélikus egyház segítségével megőrizték a nyelvüket, de a nemzeti öntudatuk nagyon gyenge. Ezért közöttük egy önkéntes áthelyezési akció fiasóval végződhetne. Kétkedett abban is, hogy Csehszlovákiában teljesen eliminálni lehetne a magyar kisebbséget, ahogyan abban sem hitt, hogy a szlovákokat teljesen át lehet költöztetni Magyarországról. Ugyanakkor tudatosította, ezután a háború után a Magyarországon maradó szlovákokra „keresztet kell vetnünk”. A Szlovákiában maradó magyaroknak sem lehet külön kisebbségi jogokat biztosítani, lehetőséget kell nekik adni arra, hogy Magyarországra optálhassanak. Vondrová, Jitka: *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945. Dokumenty*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994. 56. sz. dok. 107–109.

²¹ A háborúba lépésről a szövetséges kormányoknak megküldött jegyzék szövegét közli Beneš, 1946. 466–472.

a németek háború utáni megbüntetését és kitelepítését. Az események következtében jelentősen megváltozott a londoni csehszlovák emigráció nemzetközi helyzete és az elképzelése a háború utáni köztársaság politikai berendezkedéséről és a kisebbségi kérdés megoldásáról.

A londoni csehszlovák kormány Nemzetvédelmi Minisztériumában 1941 júniusától létrehozták a Tanulmányi Csoportot, amelynek feladata volt alapanyagokat kidolgozni a csehszlovák hadseregnek a háború utolsó szakaszában és a fölszabadulást követő időben leendő működésével kapcsolatban. A csoport 1941 augusztusában kidolgozott egy háttéranyagot Csehszlovákia határaitól, melyben elsősorban katonai, stratégiai szempontból értékelte a lehetséges határváltozásokat. A csehszlovák-magyar határral kapcsolatban leszögezte, hogy „a CSSZK nem adhat át Magyarországnak semmilyen területet, amely lényeges változást jelentene a lakosság mozgása szempontjából, vagy területi kompenzációnak lehetne tekinteni.” Ennek ellenére, igaz, csak szimbolikusan tekinthető határkiigazítást elképzelhetőnek tartott Fülektől délkeletre (Tajti község), Tornától (Tornahorvát és Bódvavendégi községek) és Nagyidától délre (Rózsás tanya). Ezzel szemben a Csehszlovákia javára történő, stratégiai szempontból fontos határkiigazításokat javasolt több variációban. Maximális esetben 8450 km² területet javasolt Magyarországtól átszatelni mintegy 422 ezer lakossal. A pozsonyi hídfő kiszélesítését, a Nógrádi hegyek északi előterének elfoglalását, a Losonctól délre fekvő területek, valamint a Kassától délre fekvő vidék átszatelését tartotta fontosnak.²² Ez a tanulmány tekinthető a csehszlovák emigráció részéről az első részletes, írásba foglalt elképzelésnek a háború utáni magyar-csehszlovák határról. A háborúnak ebben a korai szakaszában sem merült föl a londoni emigráció vezetésében, hogy bármiféle komolyabb területi engedményeket tegyenek Magyarország felé, sőt, a trianoni határok Csehszlovákia javára történő jelentős módosításával számoltak. Már ekkor fölmerült a pozsonyi hídfő kiszélesítése, amelyet, a beterjesztett javaslatnál ugyan kisebb mértékben, 1946-ban a párizsi békekonferencia jóváhagyott.

Az egyik figyelemre méltó háttéranyag, amely az I. világháborút követő lakosságcsere és kitelepítések történetét mutatta be, és azok csehszlovákiai alkalmazását elemezte, František Černý, a külügyminisztérium munkatársa készítette 1942. február elején.²³ A munkája bevezetőjében megemlíti, hogy a 20. században a Balkánon számos alkalommal került sor a bolgár, a görög és a török lakosság

²² Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (VHA Praha), fond Sbírka 22, sb. 22-15/18 (Studijní skupina, čj. 20 015/1941 taj.). A nyugati csehszlovák hadseregben a magyar kérdéssel kapcsolatban kialakított elképzelésekről lásd Baláz, Július: Československá armáda v zahraničí a jej podiel na riešení postavenia maďarskej menšiny v povojnovom Československu. In: Zudová-Lešková, Zlatica (edit.): *Válečný rok 1944. Příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19–20. října 1999 v Praze*. Praha: Historický ústav armády České republiky, 2001. 275–287.

²³ AÚTGM, fond EB II, 433. doboz, sign. XV/3.

átköltöztetésére, transzferére. Ezek közül kiemelkedik az 1919-es, Bulgária és Görögország között megkötött lakosságcsere egyezmény nyomán bekövetkezett népmozgás, valamint az 1923-as, Görögország és Törökország közötti egyezményt követő lakosságcsere. Arról is említést tesz, hogy a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején Németország is végrehajtott a német nyelvű lakosságot érintő áttelepítéseket a Baltikumból, Besszarábiából, Olaszországból és további államokból. A Kelet-Közép-Európa országaiból áttelepített németek a Harmadik Birodalom állampolgárai lettek.

A dokumentum második részében František Černý fölvezolta a csehszlovákiai németek kényszerített transzferének kereteit. A teljes német kisebbség minél gyorsabb kitelepítését tartotta fontosnak a háború után. Az akkori nyugati emigrációban élő, náciellenes szudétanémetekkel sem tett volna kivételt. Javaslatra szerint két kategória létezik majd a háború után: ha cseh vagy, akkor a köztársaságban maradhat; vagy német vagy, és akkor kitelepítenek Németországba.²⁴ Csehszlovákiának ragaszkodnia kell a jövőbeli német fegyverszüneti egyezmény aláírása során, hogy kerüljön bele egy olyan klauzula, amely kötelezi Németországot hat hónapon belül átvenni az összes kitelepített németet. Ehhez meg kell nyerni a nagyhatalmak beleegyezését. Csehszlovákia számíthat a lengyelek támogatására, akiknek a majd megszerzett poroszországi területekről kell kitelepíteniük a németeket. „A németek távozásának gazdasági és pénzügyi következményei átmenetileg hátrányosak lesznek a köztársaság számára. Az átmenetileg leállt gyárak és üzemek az állami költségvetés számára adócsökkenést okoznak, ezért a kormány gondoskodni fog arról, hogy az elnéptelenedett városok minél hamarabb lakottak legyenek csehszlovák elemek által, és minden gyárat újra üzembe helyezzenek. [...] Azonban minden gazdasági és pénzügyi hátrányt majd több, mint ellensúlyoz a politika lehiggadása, nem csupán a köztársaság belső életében, hanem államunk külpolitikájában is. Hasonlóan a németek transzferéhez lehet végrehajtani a magyarokét is Szlovákiából.”²⁵

Beneš tisztában volt azzal, hogy az emigráció egyre radikálisabb kitelepítési terveit csak a szövetséges nagyhatalmak támogatásával tudja végrehajtani. Az első kísérletet, hogy egy nagyhatalom képviselőjét igyekezzen meggyőzni a csehszlovák elképzelésekről, a Vjacseszlav Mihajlovics Molotov szovjet külügyi népbiztossal 1942. június 9-én folytatott londoni tárgyalás során tette. Ekkor másfél millió csehszlovákiai német háború utáni kiűzéséhez kérte a Szovjetunió segítségét. Molotov támogatta a javaslatot, és kijelentette, a németeket meg kell büntetni.²⁶

²⁴ Itt azzal érvelt F. Černý, hogy ő libereci (reichenbergi) születésű, és az egyetlen a londoni emigrációban, akinek közvetlen tapasztalatai vannak a németekkel. A szülővárosa német többségű volt a II. világháború végéig. Černý szerint a németek soha nem lesznek lojális állampolgárai Csehszlovákiának.

²⁵ AÚTGM, fond EB II, 433. doboz, sign. XV/3.

²⁶ DHČSP I. 271–274.

Beneš 1942. július 7-én a Robert Anthony Eden külügyminiszterrel folytatott tárgyalás során egy elejtett kijelentéséből értesült arról, hogy a brit háborús kormánykabinet jóváhagyta a közép-európai németek transzferének elvét. A köztársasági elnök azonnal fölismerte a határozat fontosságát, és kérte, hogy hivatalosan közöljék ezt egy külön jegyzékben vagy levélben a kormányával.²⁷ Annak ellenére, hogy Eden jelezte, nem lesz probléma ezt a brit álláspontot hivatalosan közölni a csehszlovák kormánnyal, az újonnan kinevezett angol követ, Philip Nichols egy hónap múlva tudatta Jan Masarykkal, hogy nem adják írásban a határozatot.²⁸

Miután 1942 augusztusában Nagy-Britannia kormánya semmisnek nyilvánította a müncheni egyezményt, ezután a Philip Nichols-szal folytatott tárgyalásai során Beneš többször érintette a transzfer kérdését. Nichols elismerte a németek kitelepítésének szükségességét, azonban javasolta bizonyos területeknek Csehszlovákia és Németország közötti kicserélésével kombinálni a kitelepítést. Fölszólította Beneš, készítsen a csehszlovák emigráció több változatot a határok és a transzfer kérdéskörének megoldására a háború utáni időszakra. Fölhívta arra is a figyelmét, hogy ezeket a kérdéseket jó lenne még a háború végéig, a békeszerződés aláírása előtt tisztázni.

A londoni csehszlovák kormányban a békeelőkészítéssel, a háború utáni határok kialakításával és ezekhez kapcsolódóan a kisebbségek kérdésével elsősorban két minisztérium, a külügy és a Nemzetvédelmi Minisztérium foglalkozott. A külügyminisztériumban a Tanulmányi Intézet készítette Jaroslav Císař vezetésével tervezeteket, memorandumokat a háború utolsó éveiben. A Nemzetvédelmi Minisztériumban 1943. január 15-én az 1941 júniusától működő Tanulmányi Csoporthoz kapcsolódóan létrejött a Fegyveres Erők Kiépítésének Parancsnoksága (Štáb pro vybudování branné moci – ŠVBM). Az 1943-as évben számos titkos háttéranyag született az emigráció minisztériumaiban a kisebbségi kérdésről, amelyeket eljuttattak a köztársasági elnöki irodába és a kormány is tárgyalt. Ezek a tanulmányok minden esetben a csehszlovákiai kisebbségek számának radikális csökkentésével számoltak a háború után. Tisztában voltak azzal, hogy ez csak abban az esetben valósulhat meg, ha a transzfer kérdésében megnyerik a szövetségesek támogatását. Beneš mindhárom szövetségesével tárgyalásokon kívánta tisztázni a viszonyát, ezért elkezdte előkészíteni washingtoni és moszkvai útjait.²⁹ Márciusban és áp-

²⁷ Národní archiv (NA), Archiv Huberta Ripky (AHR), sign. 1-5-19-4. Hubert Ripka titkos följegyzése a köztársasági elnök részére az Anthony Edennel folytatott tárgyalásról.

²⁸ Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), fond Londýnský archiv důvěrný (LA D), 137. doboz. Masaryk külügyminiszter följegyzése 1942. augusztus 10.

²⁹ 1943. április 29-én a Köztársasági Elnök Katonai Irodája ülésén a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban Beneš kijelentette: ez egy rendkívül kényes politikai kérdés. Kifejtette azonban „amíg nem lesz ismert az USA és a SZSZSZK álláspontja a kisebbségi kérdésben”, addig nem javasolja, hogy tárgyaljanak róla. „Előadta, hogy az angol háborús kormánykabinet – bizalmas értesülés szerint – a lakossági transzfer mellett van. Írásban azonban nem akarják adni. Az utolsó látogatásakor azonban Eden miniszter közölte vele, hogy ezt elmondhatja Rooseveltnek és az

rilisban Alexandr Bogomolov szovjet követnek egy sor kérdést tett föl, amelyek a Szovjetunió álláspontját tudakolták, elsősorban a német kisebbséggel kapcsolatban. A megbeszéléseken lényegében megegyeztek egy csehszlovák-szovjet szövetségi szerződés megkötésében és annak lényeges pontjaiban. Bogomolov továbbította a kérdéseket a szovjet vezetőknek, de a válaszok még nem érkeztek meg Moszkvából, amikor 1943. május 6.-án Beneš F. D. Rooseveltnél meghívására elindult amerikai útjára.³⁰

A több mint egy hónapig tartó amerikai útja során Beneš kétszer találkozott Rooseveltnél elnökkel, beszédet mondott az amerikai kongresszusban, és néhány napra Kanadába is ellátogatott. New Yorkban Vámbéry Ruzstem baloldali magyar emigráns politikussal is volt egy rövid megbeszélése. Kevés följegyzés maradt fenn az amerikai vezetőkkel folytatott tárgyalásokról, leginkább a Beneš által Londonba, a külügyminisztériumba küldött táviratokból lehet tájékozódni az elhangzottakról. A legfontosabb kérdés a német lakosság transzferének a kérdése volt, amellyel kapcsolatban még az amerikai tartózkodása alatt megkapta a szovjetek válaszát. Ripka 1943. június 6-án titkos táviratot küldött Washingtonba, amelyben közölte az elnökkel, a szovjet kormány egyetért a németek transzferének gondolatával.³¹ Beneš tudatta a hírt Rooseveltnél elnökkel, aki „egyetért a kisebbségi lakosság transzferével Kelet-Poroszországból, Erdélyből és tőlünk. Kifejezetten újból megkérdeztem; az Egyesült Államok egyet fog-e érteni a mi németjeink transzferével. Világosan kijelentette, hogy igen. Ismét közöltem vele, hogy Anglia és a szovjetek szintén ebben az értelemben már tudatták velünk a nézetüket.”³² Beneš beszámolójában meglepő, hogy Erdély kisebbségi lakosságának kitelepítéséről is egyeztetett az amerikai elnökkel. Erről más forrásból nem ismerek adatot.

A csehszlovák elnök amerikai tárgyalásai során 1943. május 28-án találkozott Vámbéry Ruzstemmel, aki följegyzést készített a rövid megbeszélésről.³³ Beneš előadta, hogy Csehszlovákia és Magyarország közötti jó viszony előfeltétele a magyar „feudális rendszer” megszűnése. A föderáció kérdésében is tovább kell folytatni a munkát. Minden föderáció előfeltétele a függetlenség, amely Csehszlovákia esetében biztosított. Beneš szerint lehetséges a magyar állam függetlenségének és szuverenitásának helyreállítása, és kijelentette, ennek érdekében – természetesen a demokratikus rendszerű Magyarországra gondolva – a közelgő moszkvai útján „szót fog emelni”. A határokkal kapcsolatban előadta, hogy az ellenség legyőzése

amerikaiaknak, az oroszoknak szintén. Ami az oroszokat illeti az elnök bizonyos kétségeinek ad hangot ebben a dologban, mivel az oroszok jöhetnek valami internacionalista megoldási javaslattal.” Archiv bezpečnostních složek (ABS), Studijní ústav ministerstva vnitra, Sbirka různých písemností. S-183-2, fol. 90.

³⁰ Beneš, 1947. 270–271.

³¹ *Dokumenty československé zahraniční politiky. B/4/1.* 386.

³² Beneš távirata Washingtonból Masaryk miniszternek és a kormánynak. 1943. június 7. Beneš, 1947. 289.

³³ Az eredetileg magyar nyelvű följegyzés cseh fordítását közli DHČSP I. 332–333.

után vissza kell állítani a régi, München előtti határokat. „Magyarország demokratikus átalakítása után a helyzet változik, és ez az új Magyarország ebben a kérdésben is megértésre talál a CSSZK-nál.” A lakosságcserevel kapcsolatban előadta, hogy elsősorban a náci bűnözőkre gondol, különösen a szudétánémet nácikra, de bármilyen rendezés esetén szükséges számolni azzal, hogy mindenütt lesznek kisebbségek.³⁴ Beneš Vámbérynek tett kijelentéseit, különös tekintettel pár hónappal később a moszkvai tárgyalásain elhangzott kijelentéseire, nevezhetjük egyenesen hazugságoknak, félrevezetésnek.

Beneš elnök hazatérése után a ŠVBM az 1943-as év második felében több alapvető tanulmányt dolgozott ki a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban. Az egyik legjelentősebb dokumentum a kisebbségek áttelepítéséről, több előzetes tanulmány összegzéseként 1943. júliusában készült el. A tanulmány címe a *Kisebbségek áttelepítése – az alapvető lehetőségek vizsgálata* volt. A munka célját a bevezetőben úgy határozták meg, hogy az „igyekezet a nemzeti állam kialakítására, legfeljebb 10 % kisebbségi lakossággal.” Az eszközöket is meghatározta, ti. hogy miképpen lehet megszabadulni a „fölsleges” lakosságtól: a kisebbségek által lakott határmenti peremterületek átadásával, a kisebbségi lakosság vagyon nélkül történő transzferjével, lakosságcserevel, illetve ezek kombinációjával. Négy alternatívát vázol föl: „A. lehetőség – a kisebbségi lakosság kárpótlás nélküli kitelepítése a szövetséges nagyhatalmak jóváhagyásával; B. lehetőség – a CSSZK kisebbségi lakossággal rendelkező területe egy bizonyos részének átadása, majd az átadott kisebbségi lakossághoz viszonyítva bizonyos arányban további kisebbségi lakosság kitelepítése; C. lehetőség – a kisebbségi lakosság kicserélése a CSSZK-ból a csehszlovák nemzetiségű lakosságért Németországban és Magyarországon; D. lehetőség – a kisebbségi lakosság erőszakos kitelepítése CSSZK-ból az ún. irányított forradalom időszakában. A tanulmány utolsó része az „E. fejezet – javaslat a határövezet betelepítésére / a transzferált kisebbségi lakosság helyettesítése cssz. elemmel” címet kapta³⁵ Az A. esetben 2 millió német és 450 ezer magyar kitelepítésével számoltak. A tanulmányt készítő katonai szakértők még a transzferhez szükséges vasúti szerelvények és vagonok számát is kimutatták. Számításaik szerint a 450 ezer magyar kitelepítéséhez 1 126 szerelvényre, 11 250 személyvagonra és 56 250 tehervagonra lett volna szükség. Napi 15 vasúti szerelvény indítása esetén 2 hónapot és 20 napot vett volna igénybe a magyarok kitelepítése. Terület átadásával (B. lehetőség) csupán a cseh tartományokban számoltak. A németek lakta határmenti járások Németország, illetve Ausztria területébe ékelődött kiszögeléseinek átadásával 382 ezer német lakos került volna át területtel együtt Németországba illetve Ausztriába. Ezen felül az egyes átadott területek gazdasági fontosságának függvényében 1:5 arányban, máshol 1:10 arányban telepítenének ki további lako-

³⁴ A tárgyalásról beszámol Janics, 1992. 68–69.

³⁵ VHA Praha, fond ŠVBM, 3. doboz. čj. 93/1943 Taj. 3. odd.

sokat, összesen mintegy 2 millió németet. A lakosságcsere (C. lehetőség) esetében, mivel a Németországban, Ausztriában és a Magyarországon élő szlávok száma jelentősen elmaradt a csehszlovákiai német és a magyar kisebbség létszámától, a paritásos alapon történő lakosságcsere nem volt kivitelezhető. A német nyelvterületen, beleértve a luzsikai szerbeket is, 317 ezer szlávot számoltak össze, akiket ki lehetne cserélni. Itt 1:10 arányban javasolták a népcserét, ilyen arány esetén meg is oldódna az összesen 3,2 millióra becsült szudétanémet kérdése. A Magyarországon szóba jöhető szlovákok számát 346 053-ra tették,³⁶ ebben az esetben az 1:1,5 arányban történő lakosságcsere oldaná meg a mintegy 681 ezer szlovákiai és kárpátaljai magyar kérdését.

Új elemként jelenik meg a kisebbségi kérdés megoldása terén a D. eshetőség, azaz az ún. irányított forradalom időszakában végrehajtani kívánt erőszakos kitelepítés. A javaslat szerint a háború befejező szakaszában a köztársaság területének birtokbavétele után a csehszlovák hadsereg első hulláma megszállja a München előtti határokat, az utánuk következő hullámban a katonaság a belső területekről a határ felé haladva „kiszűrtíja” a köztársaság területét a kisebbségi lakosságtól. Az első szakaszban a kisebbségi lakosságot csehszlovák területen a határ közelébe összpontosítanák, a második szakaszban pedig légvonalban a határtól 50-75 km-re gyalog vagy vasúton német, illetve magyar területre telepítenék. A kitelepítettek csupán azt vihetnék magukkal, amit elbírnak. Az első szakasz hét napot, a második ugyancsak egy hetet venne igénybe, a kettő együtt 14 napot. A magyarok kitelepítéséhez a Dunán keresztül szükséges lenne három-négy pontonhíd fölépítésére. A kitelepítettek által elhagyott ingatlanokat az állam háborús kártérítés címén elkobozná. Az ingatlanokat a belső területekről szervezeten érkező szláv telepések foglalják el és kapják meg. A D. lehetőség előrevetítette az 1945 tavaszán-nyarán a cseh országrészekben bekövetkezett „vad elűzést”³⁷ a német lakosságnak, amelynek a potsdami értekezleten elfogadott szervezett kitelepítés jóváhagyása

³⁶ Ez a népességszám megegyezik az 1930-ban végrehajtott népszámlálás alkalmával a trianoni Magyarország összes népességéből szlovákul (tótul) beszélőknek a kimutatott számával. A csehszlovák hivatalos szervek és a szlovák történészek egy része is a harmincas-negyvenes években ezt a számot tekintette a magyarországi szlovákok számának. A magyar-csehszlovák lakosságcsere előkészítésénél és az 1946-os párizsi béketárgyalások alkalmával is 300-400 ezer magyarországi szlovákról beszéltek a csehszlovák hivatalos szervek. Holott a magyar népszámlálásokkor az anyanyelvre és nem a nemzetiségre kérdeztek, és a tót anyanyelvűek száma az 1920. évi népszámlálás szerint pedig 141 918, az 1930. évi népszámlálás szerint 104 819 fő volt. Lásd *Az 1930. évi népszámlálás VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 114. kötet. Budapest, 1941. 40-41., 54-55.

³⁷ A cseh szakirodalom divokó odsun-nak – vad elűzésnek, illetve eufemizmussal evakuace-nek – evakuálásnak, kiűrtítésnek nevezi a cseh országrészekben 1945 májusa és szeptembere között lezajlott súlyos atrocitásokkal kísért kitelepítést a német lakosságnak.

vetett végett.³⁸ Az 1946 elején elindított szervezett kitelepítés valósággal megváltás volt a németek számára a halálmenetekkel és tömeges kivégzésekkel kísért kezdeti kiűzéshez képest. Az emigráció vezetői már a háború alatt tudatosan készítették elő a német lakosság „vad kiűzését”, melyet aztán a cseh lakosság spontán, forradalmi időszakban elkövetett bosszújának, szórványos kilengéseinek, illetve a szovjet katonaság előli menekülésnek állítottak be. Azt is állították, hogy a szervezés kezdeti, zűrzavaros szakaszában lévő állami szervek és a katonaság nem tudták kézben tartani a helyzetet, megakadályozni az atrocitásokat.³⁹ A magyar kisebbség esetében a háborús helyzet alakulása és a frontok mozgása akadályozta meg, hogy elkerülték a háború végén a lengyelországi és a csehszlovákiai németek sorsát. A Lengyelország felől a duklai hágóban indított csehszlovák-szovjet hadművelet megakadása és a szlovák nemzeti fölkelés katonai veresége megakadályozta, hogy a front észak-dél irányba mozogjon, és így „a magyaroknak nem volt hová futni”.⁴⁰

A ŠVBM által készített tanulmányt megvitatta a Köztársasági Elnök Katonai Irodája az 1943. augusztus 2-án tartott ülésén. A köztársasági elnök a beterjesztett alternatívák közül elsősorban a másodikat (B. lehetőség) támogatta, a kisebb német lakta peremterületek átadását, kombinálva további, az átadott lakossághoz viszonyított többszörös számú német lakosság kitelepítésével. „Az a véleményem, hogy a kb. 500.000, területekkel átadott németért eredményesen ajánlhatunk föl további 1.500.000-et. Feltételezem, hogy egy bizonyos ideig végrehajtható a transzfer. Gondolom, az államfordulat első hónapjaiban néhány százezer németet elűznek, amely számmal a transzferált személyek száma csökken.”⁴¹

A katonai iroda ülésén megvitatták a németek és a magyarok katonai szolgáltatának kérdését is. Bohuš Miroslav tábornok kijelentette, hogy a kisebbségek tagjai a köztársasággal szemben ellenséges elemek. Katonai szolgálatuk a transzfer esetében szóba sem kerülhet. Mindenesetre ki kellene venni őket a fegyverrel való szolgálat kötelezettsége alól. A háború utolsó szakaszában a főlzsabadított csehszlovákiai területeken tervezett mozgósítás során nem kell számolni a német és

³⁸ A német lakosság 1945-ben zajlott „vad elűzéséről” lásd Staněk, Tomáš – Arburg, Adrian von: Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září). *Soudobé dějiny*. 1. část 2005/3–4. 465–533. 2. část 2006/1–2. 13–49. 3. část 2006/3–4. 322–376.

³⁹ A partizánok és az ellenállók mellett a vad kitelepítésben részt vett és bűncselekményeket elkövetett személyek is utólagosan fölmentést kaptak. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által elfogadott 115/1946 sz. törvény mentesítette a büntetés alól azokat a cselekményeket, amelyeket 1938. szeptember 30. és 1945. október 28. között a megszállók és a segítők ellen követtek el, „ha az érvénybe jogszabályok szerint egyébként büntetendők volnának.” Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom: MTA Etnikai Kisebbségi Intézet–Kecskés László Társaság, 2005. 156.

⁴⁰ Bővebben lásd Janics 1992. 80–81.

⁴¹ ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, Sbíрка různých písemnosti (S). S-183-2.

a magyar nemzetiség tagjaival. A kibontakozó vitában a köztársasági elnök kifejtette: „egyetért azzal, hogy ezt a kérdést megoldják. [...] A kezdettől fogva következetesen és radikálisan kell föllépnünk a németek és a magyarok ellen. Ezt fogjuk tenni – először beszélek Önökkel erről a dologról –, a politikusokkal még nem beszéltem. Nem akartam erről beszélni, amíg a dolog nincs garantálva – bizonyos eredményeket el kell érünk. Amennyiben lesz lakossági transzfer, véglegesen szeretném – szemben az előző háborúval, mikor csak a nemzetiségi államot értük el⁴² – ezeket a kérdéseket megoldani, és ez alapján haladni. Etnikailag cssz. nemzeti államunknak kell lenni, ha lesznek is kisebbségek. Kisebbségvédelem nem lesz. Elfogadjuk a nemzeti állam elvét és ezzel a lakossági transzfert. Ezekkel a feltételekkel lehet a továbbiakban megoldani a katonai szolgálat kérdését a nem csehszlovák személyeknek.”⁴³

1943 közepén a kisebbségekkel kapcsolatos politikai és katonai kérdéseken túl elkezdődött a jövőndobeli jogállásuk tisztázása is. A belügyminisztérium 1943. június 9-én küldte el az elnöki irodának az első változatát a köztársaságnöki dekrétumnak, amely bizonyos személyek esetében a csehszlovák állampolgárság megvonásáról rendelkezett. A dekrétumról hónapokig tartó vita folyt az emigrációs londoni kormány szerveiben. Az első kérdés, amelyet tisztázni kellett, hogy kire vonatkozzon a jogszabály a háború befejezése után. Első változatában a csehszlovák állam ellen elkövetett cselekedetek végrehajtóra vonatkozott volna, tekintet nélkül a nemzetiségre. Később csupán a német és magyar nemzetiség tagjaira szorítókozó jogszabályt dolgoztak ki. Itt ugyancsak fölmerült a kérdés, hogy az adott etnikai csoport minden tagjára, vagy konkrét tetteket elkövetett és viselkedést mutatott személyeket sújtanak-e az állampolgárság megvonásával.⁴⁴

Beneš Amerikából történt hazatérése után intenzíven elkezdte szervezni a moszkvai útját, amelynek egyik célja a két ország közötti barátsági szerződés megkötése volt, amelyet már 1943 márciusában javasolt Bogomolov nagykövetnek. Az elnök terve váratlanul a brit kormány ellenállásába ütközött. Eden külügyminiszter közölte vele, hogy a szovjet-csehszlovák szerződés megkötését nem tartja „alkalmasnak, sem szükségesnek”. Angliában és Amerikában ezt úgy értelmezhetik, hogy a lengyelek ellen irányul, és egyoldalúan részrehajló az oroszok

⁴² Beneš itt arra utalt, hogy az I. világháború után megalakult Csehszlovákia Európa etnikailag legkevertebb állama volt. 1921-ben a szláv lakosság (a csehszlovákok és a ruszinok együtt) az összlakosság alig kétharmadát tette ki. Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918 – 1938*. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó. 2002. 21–22.

⁴³ ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, Sbirka rúzných písemnosti (S). S-183-2.

⁴⁴ A dekrétumot végül a potsdami értekezlet befejezése után 1945. augusztusi 2. dátummal jelentették meg a Törvénytarban (33/1945 sz. Tt.). AÚTGM, fond EB II, 147. doboz. sign. 130/2. Dr. Kordoš följegyzése a köztársasági elnök részére a dekrétum javaslatáról. 1944. március 3.

mellett.⁴⁵ Eden arra is hivatkozott, hogy Molotovval megegyeztek, hogy a „kis szövetséges államokkal” nem kötnek külön szerződéseket. A brit ellenállás végül 1943 októberében, a három szövetséges nagyhatalom külügyminiszterének moszkvai értekezletén tört meg. Eden a Molotovval folytatott tárgyalás után, aki ismertette vele a tervezett szerződés szövegét, beleegyezett Beneš moszkvai útjába és a szerződés megkötésébe.⁴⁶

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Archiv bezpečnostních složek, Studijní ústav ministerstva vnitra, Sbíрка různých písemnosti (S).

Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), fond Londýnský archiv důvěrný

Archiv Ústavu T. G. Masaryka, fond Edvard Beneš, oddíl II 1939–1945

Národní archiv, Archiv Huberta Ripky

Národní archiv, fond 100/24 Klement Gottwald 1938–1953

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha, fond 1. Čs. armádní sbor v SSSR – velitelství 1944–1945.

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (VHA Praha), fond Sbíрка 22

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha, fond Štáb pro vybudování branné moci

Korabeli sajtó

Československé listy. 1944.

Feldolgozások

András Károly: Benes Moszkvában I.–II. rész. *Új Látóhatár*. 1985. 137–168, 425–453.

⁴⁵ Němeček, Jan – Nováčková, Helena – Šťovíček, Ivan – Tejchman, Miroslav (edit.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 1 (březen 1939–červen 1943)*. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1998. 256. sz. dok. H. Ripka följegyzése Beneš és Eden megbeszéléséről. 1943. június 24. 510–513.

⁴⁶ Bílek et al, 2016. 62–64.

- Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.
- Az 1930. évi népszámlálás VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Budapest: Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 114. kötet, 1941.
- Baláz, Július: Československá armáda v zahraničí a jej podiel na riešenie postavenia maďarskej menšiny v povojnovom Československu. In Zudová-Lešková, Zlatica (edit.): *Válečný rok 1944: příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19.-20. října 1999 v Praze*. Praha: Historický ústav armády České republiky, 2001. 275–287.
- Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény. *Történelmi Szemle*, 1979/1. 59–87.
- Becker András: Britský pohľad na Prvú viedenskú arbitráž. In Mitáč, Ján (zostavil): *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011.
- Beneš, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha: Orbis, 1947.
- Beneš, Edvard: *Šest let v exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–1945*. Praha: Družstevní práce, 1946.
- Beneš, Edvard: *Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky*. Londýn, 1944.
- Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2016.
- Bílek, Jan – Kuklík, Jan – Maršoun, Erik – Němeček, Jan: *Druhý exil Edvarda Beneše. Fotografie z let 1938–1945*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Právnická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2016.
- Dejmek, Jindřich a kol.: *Československo. Dějiny státu*. Praha: Nakladatelství Libri, 2018.
- Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Budapest: IKVA, 1995.
- Gulyás László (szerk.): *Az 1943 decemberi Beneš – Sztálin – Molotov megbeszélések dokumentumai*. Szeged: Documenta Historica 11. A JATE Történelem diákkör kiadványa, 1993.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- Janics Kálmán: *A hontalanság éve. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. Pozsony: Madách Kiadó, 1992.

- Juhász Gyula (szerk.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936–1945 V. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió meg-támadásáig 1940–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- Klimeš, Miloš – Lesjuk, Petr – Malá, Irena – Prečan, Vilém (edit.): *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. 1. svazek. 2. svazek*. Praha: Nakla-datelství československé akademie věd, 1965.
- Korszun, Olekszij – Kosztyó Gyula – Toma Katalin (szerk.): *A kárpátaljai magya-rok és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Leváltári iratok és dokumentumok*. Budapest Főváros Levéltára – Nemzeti Emlékezet Bizottsá-ga – Kárpáti Kiadó. Budapest–Ungvár, 2022.
- Kuklík, Jan – Němeček, Jan: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*. Praha: Univerzita Karlova v Pra-ze, Nakladatelství Karolinum, 1999.
- Kuklík, Jan: Rok 1944 a přípravy prozatímního státního zřízení ČSR v Londýně na osvobození Československa. In Zudová-Lešková, Zlatica (edit.): *Válečný rok 1944. Příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19.-20. října 1999 v Praze*. Praha: Historický ústav armády České republiky, 2001. 55–70.
- Kural, Václav: Češi, Němci a řešení sudetoněmecké otázky za druhé světové války. In: Brandes, Detlef – Ivaničková, Edita – Pešek, Jiří (zostavili): *Vynútený roz-chod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľs-kom, Maďarskom a Juhosláviou*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV, 1999. 57–75.
- Němeček, Jan – Kuklík, Jan – Jedličková, Blanka – Němečková, Šťoviček, Ivan (edit.): *Dokumenty Československé zahraniční politiky B/2/1. Od uznání čes-koslovenské prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Svazek I. (16. červen 1940 – 30. duben 1941)*. Praha: Ústav mezinárod-ních vztahů, Historický ústav Akademie věd ČR, 2006.
- Němeček, Jan – Kuklík, Jan – Nováčková, Helena – Němečková, Daniela (edit.): *Dokumenty Československé zahraniční politiky B/6. Československá zahranič-ní politika na sklonku války 1945 (1. leden – 16. květen 1945)*. Praha: Historic-ký ústav, 2015.
- Němeček, Jan – Kuklík, Jan – Němečková, Daniela (edit.): *Dokumenty Českos-lovenské zahraniční politiky B/4/1. Československá zahraniční politika v roku 1943. Svazek I. (1. leden – 31. červenec 1943)*. Praha: Historický ústav, 2016.
- Němeček, Jan – Kuklík, Jan – Němečková, Daniela (edit.): *Dokumenty Českos-lovenské zahraniční politiky B/4/2. Československá zahraniční politika v roku 1943. Svazek II. (1. srpen – 31. prosinec 1943)*. Praha: Historický ústav, 2020.
- Němeček, Jan – Nováčková, Helena – Šťoviček, Ivan – Tejchman, Miroslav (edit.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*.

- Dokumenty. Díl 1 (březen 1939–červen 1943)*. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1998.
- Němeček, Jan – Nováčková, Helena – Šťoviček, Ivan – Tejchman, Miroslav (edit.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 2 (červenec 1943–březen 1945)*. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 1999.
- Němeček, Jan – Šťoviček, Ivan – Nováčková, Helena – Kuklík, Jan – Bílek, Jan (edit.): *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně IV.2. (červenec-prosinec 1944)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., 2015.
- Němeček, Jan – Nováčková, Helena – Sedláková, Monika: Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944. *Sborník archivních prací*. 2000/1. 121–203.
- Otáhalová, Libuše – Červinková, Milada (edit.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943. Svazek 1. Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československé emigrace na západě*. Praha: Academia, 1966.
- Pehr, Michal: Moskevské jednání a Košický vládní program. In Němeček, Jan – Prokůš, Petr – Varáček, Emil (edit.): *Vítězství a osvobození*. Praha: Historický ústav, 2019. 135–169.
- Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914–1946. In: Uő: *He-lyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest: Osiris Kiadó, 1996. 34–131.
- Staněk, Tomáš – Arburg, Adrian von: Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září). *Soudobé dějiny*. 1. část 2005/3–4 465–533. 2. část 2006/1–2 13–49. 3. část 2006/3–4 322–376.
- Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. El-női dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom: MTA Etnikai Kisebbségi Intézet, Kecskés László Társaság, 2005.
- Táborský, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha: Mladá fronta, 1993.
- Tejchman, Miroslav: Rumunská zahraniční politika za druhé světové války 1942–1944. *Československý časopis historický*. 1968/16. 29–45.
- Vondrová, Jitka (edit.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945. Dokumenty*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1994.

OROSZ LÁSZLÓ*

Az SS 1944 végi kísérlete a „német vér” evakuálására**

Attempt of the SS to evacuate the „German blood” at the end of 1944

ABSTRACT: The ethnic Germans of the Carpathian Basin were, similarly to other minorities, increasingly affected by forced migratory processes related to the Second World War. The study wishes to demonstrate that the punishment intended for them consisted of more than the widely known sanctions (expulsion, displacement and forced labor) conceived in the spirit of collective guilt after the Second World War. Berlin – even earlier than the future victors – had already begun removing them from their homes prior to 1945 in an effort to protect ethnic Germans stranded beyond the borders of the *Volksboden*.

KEYWORDS: Second World War, Carpathian Basin, ethnic German minority, refugee wave, evacuation, migratory processes

A II. világháborúval összefüggő Kárpát-medencei népmozgások az itteni németajkú népséget is igen komoly mértékben érintették. Ami ezzel kapcsolatban sokaknak azonnal eszébe jut, az a „kollektív bűnösség” elve jegyében végrehajtott felelősségre vonás, így a kényszermunkára hurcolás (a *Verschleppung*) és az elűzés/kitelepítés (a *Vertreibung*).¹ Nem szabad azonban megfeledkezünk ar-

* A szerző történész, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár tudományos főmunkatársa. E-mail: laszlo.orosz@veritas.gov.hu

** A tanulmány az NKFIH K 146698 sz. „A szomszéd országokból érkezett magyar menekültek integrációja Magyarországon (1938–1948)” című kutatási projekt keretében a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K 23 OTKA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

¹ E témákat két legjobb hazai ismerőjük részletesen feldolgozta már. Az előbbiről – több részlet-tanulmánya után – Márkus Beáta készített monográfiát („*Csak egy csepp német vér*”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs: Kronosz, 2020.). Az utóbbinak Tóth Ágnes szentelte munkásságát, aki alapvető szintézise (*Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: BKML, 1993.) óta a kitelepítés

ról, hogy a térség németiségének kényszermigrációs folyamatai nem merülnek ki a világháború után elszenvedett embertelen bánásmódban. Településterületeikről való kimozdításuk ugyanis már a háború alatt megkezdődött – s még csak nem is a későbbi győztesek, hanem épp Berlin, a Reich határain kívül rekedt „német vér megóvását” zászlajára tűző német kormányzat részéről.

Hitlernek az „életképtelen német népforgácsok” kezelése kapcsán a Reichstagban elmondott 1939. októberi beszéde² nyomán – a „Heim ins Reich” akció keretében – 1940 végére háromnegyed milliónyi német összegyűjtésére és áttelepítésére került sor a balti államokból, a szovjet területekről, a Kárpátokon túli Romániából, Dél-Tirolból. A Szovjetunió elleni német hadjárat kudarca után aztán még sürgetőbb lett a kiűrités: 1943 őszén a Fekete-tenger mellékéről 70 ezer, 1944 tavaszán a Dnyeszter és a Bug közéről 63 ezer, a nyár elején az ukrán területekről 150 ezer németet evakuáltak – egy részüket az ismét Magyarországhoz tartozó Észak-Erdélyen át.³

A II. bécsi döntéshez kapcsolt népcsoportegyezmény⁴ a német közösség érdekérvényesítő törekvései szempontjából siker volt ugyan,⁵ ám ennek zajos propagan-

szélesebb kontextusához kapcsolódó több kérdéskört is önálló kötetben dolgozott fel, s egy kutatástörténeti összefoglalóval ellátott monumentális dokumentumgyűjteményt is összeállított (*Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953 / Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953*. Budapest: Argumentum, 2018.).

² *Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers. Vom 1. September 1939 bis 10. März 1940*. München: Zentralverlag der NSDAP, 1942. 82–83.

³ A „Heim ins Reich” akcióról Leniger, Markus: *Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese*. Berlin: Frank & Timme, 2006. – Vitári Zsolt: „Haza a birodalomba.” A népi németek áttelepítése Németországba. *Rubicon*, 2012/11. 22–27.

⁴ A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar–német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 74. évf., 1940. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1941. 3239–3245.

⁵ Az egyezmény az erdélyi revízió „áraként” – a kormányzat korábbi konzekvens ellenállása dacára – elfogadta a népcsoportelvet a hazai németiségre, amelyet immár egyedül és kizárólagosan a Volksbund képviselt (a hazai német mozgalom másik szárnya, a Volksbildungsverein kimondta önfeloszlatását), biztosítva számára az akadálytalan szervezkedési szabadságot, a saját elkülönült intézményrendszer kiépítését, s körükben a nemzetiszocialista világnézet egyeduralmát. Ezzel az érintett lakosság preferenciáitól függetlenül érvényre jutott Rudolf Hess tézise („németnek lenni annyi, mint nemzetiszocialistának lenni”), ráadásul a faji alapú nemzetfogalom talaján állva még az identitásválasztás jogát is megvonták a már elmagyarosodott népinémetektől, deklarálva a Volksbund kizárólagos jogát a népiséghez tartozás meghatározására, s így a tervszerű disszimilációra. Végül rögzítették Berlin védhatalmi szerepét az egyezményt illetően, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Reich a magyar kormánnyal közvetlenül – az érintett népcsoport feje fölött – folytathat tárgyalásokat a német kisebbség ügyeiről, lefektetve ezzel a későbbiekben járt utat, mely szerint a Volksbund csupán tárgya, nem pedig alanya, részese a róla szóló döntéseknek. A magyar mellett az újabb német szakirodalom is igen kritikus hangot üt meg az egyezmény tényével és a magyar kormány elhibázott magatartásával kapcsolatban. Aláírásával ugyanis „[...] a magyar kormány önmaga mondott

dáját bizony igencsak beárnyékolta az országon átvonuló dobрудzsai és besszarábiai német szekérkaravánok siralmas látványa. Komoly kihívás lehetett mindezt győzelekmént kommunikálni a zárt német „Volksboden”-en kívül élő érintett (és hamarosan szintén sorra kerülő) közösségek számára. Basch népcsoportvezető⁶ érdemi meghallgatás nélkül ostromolta az áttelepítési terv elleni tiltakozásával a birodalmi vezetést, a Volksbund⁷ pedig vajmi kevéssé tudta saját híveit megnyugtatni azzal, hogy a Duna-medence németjeinek sorsát majd csak a háború után tervezik rendezni.⁸ Érthető hát, hogy igyekeztek az idelátogató, a német népcsoport ügyében tájékozódó potens Reich-béli személyiségekre pressziót gyakorolni a terv elvetése érdekében. Visszatérő vendég volt Magyarországon az erdélyi szász származású Richard Csaki, a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut vezetője,⁹ akinek 1939 és 1943 közötti útjelentései terjedelmes irategységet képeznek a Bundesarchivban. Csaki már 1939 őszén félreérthetetlenül jelezte Berlin számára az áttelepítési tervvel szembeni ellenállást mind a romániai, mind a magyarországi német népcsoport részéről.¹⁰ Ugyanebben a szellemben referált a kérdésről a budapesti és a bukaresti német követség is.¹¹

le magyar szuverenitási jogairól, illetve szolgáltatta ki állampolgárai »német« részét egy idegen hatalomnak.” Vö. Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története, I–II.* Budapest: Argumentum, 2015. II. 287.

⁶ Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch.* München: Oldenbourg, 1999.

⁷ A magyarországi német népcsoportszervezetről Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945.* Budapest: Kossuth, 1978. – Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944.* Budapest: Lucidus, 2005.

⁸ Schödl, Günter: Lange Abschiede. Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Uö. (Hrsg.): *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau.* Berlin: Siedler, 1995. 455–530., 516. – Seewann, 2015. II. 290–292.

⁹ Csakiról lásd (irodalom-, kultúr- és népiségtörténeti munkái jegyzékével) Hienz, Hermann A.: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, A–C.* Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1995. 411–418.

¹⁰ „Mindkét néprész tagjai [a bánáti svábok és az erdélyi szászok – O.L.] szenvedélyesen küzdenének ez ellen, mégpedig tekintélyes érvek bevonásával [...]” – fogalmaz a jelentés Romániával kapcsolatban, majd a magyarországi véleményekről alkot tömör konklúziót: „Éppúgy mint Romániában, állásfoglalás bármiféle áttelepítés ellenében.” *Bericht von Csaki: Aufenthalt in Budapest, 7.–9. 10. 1939. Die Umsiedlungsfrage und die deutsche Volksgruppe in Rumänien und Ungarn,* [H.n.], 1939. október 19. Bundesarchiv Berlin R 57/133. (Dr. Richard Csaki – Dienstreiseberichte), fol. 686–690. Az idézetek: 688. és 689.

¹¹ Jagow budapesti követ szerint az áttelepítési szándék az itteni német népcsoportra „kétségkívül békítőan hatna”, majd azt is egyértelművé tette: „A német népcsoporton belül a kitelepítésre jelenleg csak azok az elemek készek, akiknek nincsen földbirtokuk. Még azok is, akik csupán egy kicsiny földbirtokkal rendelkeznek, ahogyan ezt a népcsoportvezető jelezte, a kitelepítés ellen vannak.” *Jagow távirata,* Budapest, 1943. február 17. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA) RZ 214/100957, fol. 193–194. – Bukaresti kollégája szintén arról tájékoztatta a külügyminisztert, hogy az áttelepítés kérdésének megnyitására alkalmatlan az

E feszültség ott lappangott a mélyben, amikor az 1944. augusztusi román kiugrás közvetlen térségünk, a Kárpát-medence szempontjából is akut kérdéssé tette a „német vér” kimenekítését. A területi revíziók során nem bolygatott Dél-Erdélyből és a román Bánátból a szász és a sváb lakosság pánikserű menekülése vette kezdetét nyugat, vagyis Magyarország felé, amire a magyarországi német népcsoportvezetés, a megszálló német csapatok parancsnoksága, és persze Berlin is (úgy a külügy, mint az SS, mely a Reich határain kívül élő „népinémeteket” patronálta) egymással összehangolt reakcióra kényszerült.

E viszonyrendszer megértéséhez egy rövid, magyarázó jellegű kitérőt kell beiktatnunk. A külföldön élő németek közül a birodalmi állampolgárok ügyeit a nemzetiszocialista párton belüli *Auslandsorganisation* (NSDAP AO) koordinálta, míg a szomszédos államokban őshonos, tehát idegen állampolgárságú németek az SS hatáskörébe tartoztak. Ez utóbbiak, vagyis az ún. *Volksdeutschen* kategória nem azonosítható egyszerűen az *Auslanddeutschen* fogalomkörével. Bonyolította a helyzetet, hogy a külügyminisztérium is törekedett saját hatáskör kialakítására, így aztán komoly kompetenciaharcok jelentkeztek. 1936 tavaszán aztán létrehozták a külföldi német népcsoportok, illetve a birodalmon belüli tarka népiségi szervezetek egységes irányítására a *Volksdeutsche Mittelstelle*-t (VoMi), mely hamarosan az SS keretei közé került. Amikor aztán Himmler „Reichsführer SS” 1939 őszén a Führertől még egy fontos pozíciót kapott (mint RKF, vagyis „Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums”, ő lett a német népességtagositás, illetve az egész kelet-európai „Neuordnung” során végrehajtandó népességmozgatások felelőse), akkor a VoMi pozíciója még tovább erősödött: *SS-Zentralstelle* lett, majd 1941 júniusától *SS-Hauptamt*, mely a teljes népiségi munkát, valamint a népinémet szórványok áttelepítését irányította, főképp Posen vidékére (Reichsgau Wartheland), illetve Danzig-Westpreussen tartományba. A háború kezdetére akkora költségvetése volt, mint a teljes külügyminisztériumnak.¹²

időpont. A közvélemény is úgy látja, hogy külföldi népcsoportjait a Reich minden korábbiánál jobban védelmezi, ezért mindez egyenest „sokkot váltana ki”. A terv egyik legnagyobb vesztese s épp ezért ellenzője maga a román kormány volna, amire a bukaresti követség több pontba szedett, jól átgondolt érveléssel hívta fel a figyelmet. *Killinger távirata*, Bukarest, 1943. február 20. Uo. fol. 195–196.

¹² Részletesebben lásd Lumans, Valdis O.: *Himmler's Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe 1933–1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993.; Heinemann, Isabel: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassienpolitische Neuordnung Europas*. Göttingen: Wallstein, 2003.; Leniger, 2006.; Uő.: *Um-Siedlungen. Anspruch und Scheitern der SS-Siedlungspolitik*. In: Schulte, Jan Erik (Hrsg.): *Die SS, Himmler und die Wewelsburg*. Paderborn: Schöningh, 2009. 273–295.; Uő.: „Heim ins Reich”: Deutsche Minderheiten als Objekte nationalsozialistischer Migrationslenkung. In: Oltmer, Jochen (Hrsg.): *Handbuch Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter, 2015. 691–718.

A VoMi élén 1937 óta Himmler bizalmasa, Werner Lorenz¹³ állt, helyettese az SD-ből érkezett és Heydrich-hez bekötött Hermann Behrends¹⁴ volt. Előbbi a nürnbergi perben 20 évet kapott, de már az egyharmadának letöltése után szabadult, utóbbit viszont a britek kiszolgáltatták Jugoszláviának, ahol aztán elítélték és felakasztották – nem a VoMi-ban betöltött szerepe miatt, hanem mert a háború végén ő volt a Jugoszláviában állomásozó, a partizánellenes műveleteket irányító SS- és rendőri erők vezetője¹⁵ (tehát az, ami Magyarországon Otto Winkelmann). Mellettük kiemelt fontossággal bír témánk szempontjából a Veessenmayer keze alatt dolgozó Rudolf Meckel, a budapesti német követség népiségügyi referense. Személye megkerülhetetlen az evakuálás kontextusában: az ő heti rendszerességű helyzetjelentéseit látom a legértékesebb forrásoknak, ezeket kiadni is tervezem. Meckel morvaországi, olmützi származású volt, a prágai Német Egyetemen földrajzi és sporttanulmányokat folytatott, már SS-tagként lépett külügyi szolgálatba, majd 1941 májusában került a budapesti követségre. A háború után a TSV Mannheim sportegyesület vívőedzőjeként kezdett új életet.¹⁶

Az intézményi kereteket tisztázva visszatérhetünk a román kiugrásra és a meginduló spontán menekülthullámra. Térségünk minden érintett állama vonatkozásában rendelkezünk egy tömör összefoglalással és egy ennél jóval bővebb, az eseményeket átélő német lakosság beszámolóit tartalmazó dokumentációval, mely még az ötvenes években készült egy monumentális projekt eredményeként, a „kitelepítettek ügyeivel foglalkozó” bonni minisztérium támogatásával, Theodor Schieder irányítása alatt. Ez a *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, melynek öt kötete – és azok több alkötete – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Jugoszlávia tekintetében a háború utáni kitelepítés mellett kitér a háború végi menekülésre/menekítésre is.¹⁷

A román átállás hírére 1944 augusztusának utolsó hetében megindult a retorziókat bevárni nem akaró dél-erdélyi németek menekülthulláma, majd szeptember

¹³ Lumans, Valdis O.: Werner Lorenz – Chef der „Volksdeutschen Mittelstelle”. In: Smelser, Ronald – Syring, Enrico (Hrsg.): *Die SS. Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*. Paderborn: Schöningh, 2000. 332–345.

¹⁴ Ingrao, Christian: *Hitlers Elite. Die Wegbereiter des nationalsozialistischen Massenmords*. Berlin: Propyläen, 2012. 129–133, 321–323, 395.; illetve Lumans, 1993. 50–59.; a magyarországi tevékenységéhez 113–117, 222–227.

¹⁵ Itteni posztját 1944. március 15-től töltötte be, vö. Birn, Ruth Bettina: *Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*. Düsseldorf: Droste, 1986. 75. és 332. A Reich eredeti területén és a megszállt területeken 37 ilyen tisztséget létesítettek, ezeket összesen 47 személy töltötte be, közülük (a maga 1907-es évjáratával) Behrends volt a legfiatalabb. Uo. 60–78, 350. és Lumans, 1993. 233.

¹⁶ Keiper, Gerhard – Kröger, Martin (Beb.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes, 1871–1945. Bd. 3 (L–R)*. Paderborn: Schöningh, 2007. 211.

¹⁷ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bearb. von Schieder, Theodor. Bonn, 1953–1962. (Az általam használt kiadás: Augsburg: Weltbild, 1994.)

első hetében a helyi német katonai alakulatok általi menekítése¹⁸ részint északra, a „magyar Erdélybe”, részint nyugatra, a Bánát romániai részébe. A dél-erdélyi menekítés arányszámai igen rosszak, minthogy az akció idejekorán le is zárult, mivel Nagyszeben és Brassó már szeptember 7-én, illetve 10-én elesett. A mögé kerülés révén azonban tarthatatlan lett a Keleti-Kárpátok vonala, emiatt pedig Észak-Erdélyben is elkerülhetetlenné vált a német kiürítés.¹⁹ Megkönnyítette ezt, hogy a Volksbund észak-erdélyi területvezetősege, élén Robert Gassner „Gebietsführer”-rel, már a tavaszi transznyisztriai kiürítés óta készült erre az eshetőségre.²⁰ Így aztán szeptember közepén a dél-erdélyiek átmeneti felvevőhelyeiről velük együtt az észak-erdélyi menekültek – Szászrégen, illetve Beszterce környékéről – is távoztak (az ő kiürítési arányuk viszont meglehetősen jó volt), és szeptember/október fordulójára együtt megérkeztek az újabb felvevőhelyként kijelölt szatmári svábok közé.²¹ Utóbbiak kimozdítása már jóval nehezebben ment;²² ők jelét is adták hagyományos magyarkötődésüknek és a szászok iránti ellenszenvüknek.²³

¹⁸ Ahelyett, hogy szabad utat engedne a pánikszerű menekülésnek – ami „a saját gyöngesség felfedésével” lenne egyenértékű és nagyobb embervesztést is eredményezne – Berlin a Phleps tábornok által irányított észak-erdélyi német alakulatok segítségével „a népcsoport tervszerű visszavonása” mellett döntött. *A külügyminisztérium (Goeken) a VoMi-nak*, 1944. szeptember 4. PA AA RZ 214/100961, fol. 106. – A VoMi egyetértését fejezte ki, egyben indítványozta az evakuált német tömegek kezelése kapcsán a budapesti követség révén a kapcsolatfelvételt a magyar kormánnyal. *A VoMi-Hauptamt (Rimann) a külügyminisztériumnak*, 1944. szeptember 5. Uo. fol. 107. – A VoMi egyidejűleg a budapesti követséggel is kapcsolatba lépett, hogy az kezdjen tárgyalásokat a magyar kormánnyal, engedélyeztesse a menekülteknek a népcsoportszervezet (a Volksbund) általi ellátását (élelmiszer, ruházat, egészségügy), s tartózkodási engedélyt szerezzen a határt átlépők számára. *A VoMi (Wagner) távirata a budapesti követségnek*, 1944. szeptember 5. Uo. fol. 108.

¹⁹ *A VoMi titkos minősítésű feljegyzése*, Berlin, 1944. szeptember 4. PA AA RZ 214/100961, fol. 101. A dokumentum 40 ezer főnyi észak-erdélyi némettel számol, akiket Lorenz VoMi-főnök utasítására Szatmár vidékére kell visszavonni.

²⁰ Tilkovszky Loránt: SS-akció a délkelet-európai némettség kiürítésére 1944 őszén. In: Uő.: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi némettség történetéből*. Pécs: JPTE TK, 1997. 115–131., 115., és 118.

²¹ *Stand der Evakuierungsaktion am 25. 9. 1944. A VoMi (Reichel) a külügyminisztériumnak*, 1944. szeptember 29. PA AA RZ 214/100961, fol. 114.

²² Meckel egyik 1944. decemberi – tehát jóval a szatmáriak evakuációjának lezárulta utáni – jelentése ekként jellemzi az itteni svábok hozzáállását: „A szatmári németseget és a Kárpátalja [Karpathenland] németiségét csak nagyjából 15%-os arányban lehetett evakuálni, mivel a népesség ellenállása már oly rendkívül nagy volt.” *Stand der Evakuierung der Volksdeutschen am 1. Dezember 1944. Meckel jelentése a külügyminisztériumnak*, Budapest, 1944. december 4. PA AA RZ 214/100671, fol. 122–124., 122.

²³ A már említett *Dokumentation* számos beszámolót közöl a szatmári területeken átvonuló szászok visszaemlékezései közül. A kerlési (Kyrieleis) Johann Rauh külön kiemeli a helyi sváboknak az érkező szászok iránt táplált ellenséges érzületét, s felidézi, hogy amikor ez utóbbiak a „német testvérek” empátiájára próbáltak apellálni, azt a választ kapták: „Mi nem németek vagyunk, mi magyar svábok vagyunk.” Erre a szászok csak annyit tudtak felelni: „Magyar

Eközben a Bánát kiürítése is zajlott. Szeptember 20-ig, a szovjetek Temesvárra érkezéséig a Dél-Bánátot, október első hetével bezárólag az Észak-Bánátot és Arad térségét evakuálták.²⁴ Utóbbit egyaránt segítette, mintegy kétheti előnyt szerezve, a szovjet előrenyomulás elakadása, a Görögország felől visszavonuló német seregest megjelenése, a csak nemrégiben Jugoszláviába vezényelt Behrends hadereje, valamint a magyarok átmeneti előretörése Arad felé.²⁵ Szeptember végére viszont már a bácskai helyzet is kritikussá vált, a szovjet előretörés mellett a szerb partizánok miatt is. A Bácska németiségének kiürítése azonban fölöttébb kényes kérdés – mondhatni vörös vonal – volt, több okból is. A helyi masszív és öntudatos svábság nélkülözhetetlen termelőmunkájának a lehető legtovábbi fenntartása létfontosságú volt, és a késleltetést az is motiválta még, hogy a német vezetés tisztában volt vele, az itteni „német lakosság evakuálása a magyaroknál pánikot idézne elő”,²⁶ mert-hogy azt Budapest a Tisza-vonal feladásaként értelmezné, ami csak még tovább erősítené a románokéhoz hasonló kiugrás – már amúgy is érzékelhető – szándékát.

Nem véletlen, hogy Lorenz, a VoMi főnöke, október 2–10. között személyesen irányította a bácskai evakuációt. Konkrét lépésre azonban csak azután szánta el magát, hogy a magyar hatóságok – október 6-ától – lépéseket tettek a bácskai magyarság menekítésére. Ennek tudatában (Lorenz, Winkelmann, Veessenmayer és Basch közös tanácskozásának „egyhangú döntése” nyomán) előbb október 7-én a Ferenc-csatornától délre eső Dél-Bácska, majd október 10-én már Észak-Bácska kiürítését is elrendelte.²⁷ Pár nap múlva a Duna mentén, a Zombor–Baja–Duna-

svábok nem léteznek; ha svábok vagytok, akkor németek vagytok, s majd követnetek kell minket, és mindent itt kell hagynotok.” *Dokumentation (Rumänien)*, 1994. Nr. 27. 139–140.

²⁴ A Bánát evakuálására irányuló próbálkozást maga a VoMi is sikertelennek értékelte. Összegző jelentésében mind a szerbiai, mind a romániai területre sz kapcsán lehangoló adatsort hoz. Az előbbiről nyíltan kimondja: „A német népcsoport evakuálási parancsa túl későn érkezett. Nagybecskerek és néhány kisebb Tisza menti település evakuálása révén a népcsoportnak mintegy 10–15%-a lett biztonságba helyezve.” A jelentés utal Weibgen közlésére, aki szerint szervezett módon, a Wehrmacht vonatszerelvényeivel csupán 3 ezer német lett innen elszállítva (Karlsbad úticéllal), a többiek szervezetlen módon maguk vágtak neki az útnak. – Az utóbbiról pedig, a romániai Bánát evakuált németiségéről úgyszintén katasztrofális adatokkal szolgál: számukat valamivel 30 ezer fölé teszi. *A VoMi (Reichel) a külügyminisztériumnak*, 1944. október 10. PA AA RZ 214/100961, fol. 145.

²⁵ Sikertelen akciójuk után a magyar csapatok anélkül vonultak vissza Arad térségéből, hogy részt vettek volna az ottani német lakosság evakuációjában. Vö. Tilkovszky, 1978. 332.

²⁶ *Bericht Nr. 21. über die Lage im Südosten*, 1944. október 11. Melléklet a VoMi a külügyminisztériumnak írt október 12-i leveléhez. PA AA RZ 214/100957, fol. 37–43., 39.

²⁷ Uo. fol. 39–40. – Veessenmayer úgy kalkulált, hogy közülük 100 ezer kerül elhelyezésre a Dunántúlon. *Veessenmayer távirata*, Budapest, 1944. október 11. PA AA RZ 214/100961, fol. 147. – Két héttel később már azt jelentette, hogy a Dunántúl megtelt, 120 ezer menekült népi-német van jelen (nyilván nem csak bácskaiak), ráadásul a közvetlen katonai fenyegetés miatt a Schwäbische Türkei már nem jöhet szóba felvevőterületként, miközben a Nyugat-Dunántúlon, a határ mentén feltorlódott a tömeg. Tovább utaztatásuk sürgetően szükséges. *Veessenmayer távirata*, Budapest, 1944. október 24. PA AA RZ 214/100961, fol. 149.

földvár útvonalon 120 km hosszúságú szekéroszlop („ein ununterbrochener Treck von 120 km Länge”) vánszorgott észak felé.²⁸ Eközben az észak- és dél-erdélyi, a szatmári és kárpátaljai menekültek is haladtak, de mivel az Alföld középső része a szolnoki Tisza-átkelővel már nem mutatkozott biztonságosnak, a hosszabb utat választva az Alföld északi peremén – a folyón (Tisza-)Polgárnál átkelve – vonultak nyugat felé, a Mezőkövesd–Füzesabony–Gyöngyös–Hatvan–Vác útvonalon.²⁹

Útjukat egyaránt hátráltatta a nélkülözés, a konvojokat időnként megszóró repülőgéptámadások, a politikai bizonytalanság (egyebek mellett Horthy kiugrási kísérlete), a magyar igazgatási szervek olykor inkonzekvens, olykor kimondottan hátráltató intézkedései (köztük a német menekültek tartós dunántúli elhelyezésének elvetése, a vonatszerelvények átmeneti félreállítása és várakoztatása, a tiszai átkelés késleltetése a nyugati országrész túltelítettségére hivatkozva).³⁰ Ám akkor is ők húzták a rövidebbet (és gyakran járhatatlan mellékutakra kényszerültek), ha útjában voltak a főbb közlekedési tengelyeken mozgó német alakulatoknak. Nem véletlen, hogy koordinált mozgásukra Berlin egy kb. 300 fős SS-különítményt (megnevezése: *Umsiedlungskommando*, vagy *SS-Sonderkommando Südost*) rendelt ki Hans Weibgen SS-ezredes irányítása alatt. Róla bizonyosan állíthatjuk, hogy Lorenz megbízásából már szeptember első napjaiban Budapestre utazott az evakuálás szervezésére.³¹

A Weibgen-féle kommandó feladata elsősorban az volt, hogy tervszerűen vezényelje e tragikus német népvándorlás egymásra torlódó újabb hullámain (mely mozgás kisebb részben vasúti szerelvényeken, sőt a Bácskából némely esetben

²⁸ *Vortragsnotiz von Wagner. Evakuierung von Volksdeutschen aus dem Südostraum*, Tábori szállítás, 1944. október 16. PA AA RZ 214/100957, fol. 44–46., 45.

²⁹ Tilkovszky, 1978. 335.

³⁰ MNL OL K 27, 1944. szeptember 20-i minisztertanácsi ülés, 48. n. p.: Szurmaj Lajos vezérőrnagy, kiürítési kormánybiztos tájékoztatója az erdélyi vármegyékből menekülők áttelepítéséről, az erdélyi szászok és a bánáti svábok áttelepítésének kérdése. (A dunántúli elhelyezés helyett egyenest a Reich területére irányítanák őket.) – Lásd továbbá *Stand der Evakuierungsaktion am 25. 9. 1944. A VoMi (Reichel) a külügyminisztériumnak*, 1944. szeptember 29. PA AA RZ 214/100961, fol. 114. (A jelentés külön kiemeli, hogy „a magyar kormány nem engedti a Tiszától nyugatra lévő területre a német lakosság transzportjait. Ugyancsak megtagadja a menekültek elhelyezését a Dunántúlon, az előkészített szállásokat lefoglalja.”) – Hasonló tartalommal: *Evakuierung der Deutschen aus den gefährdeten Gebieten. A VoMi-Hauptamt (Rimann) a külügyminisztériumnak*, 1944. szeptember 28. Uo. fol. 118. – A magyar álláspont merevsége a kritikussá váló helyzet dacára sem látszott oldódni, így a VoMi még tíz nappal az említett helyzetjelentés után is arról érdeklődött a követségen, hogy fennáll-e még a Tisza átlépésére vonatkozó tilalom. Veessenmayer csak október 4-én tudott két – egy déli és egy éjfél előtti – táviratában jó híreket közölni. Egyfelől, hogy a magyar kormány végre megadta az engedélyt a menekültek nyugat-magyarországi (értsd: dunántúli) elhelyezésére, így továbbindulhatott az észak-erdélyi németek 22 ezer fős szekérkonvoja, s mellettük evakuálásra várnak még 25 ezren Szatmárból, Felső-Magyarországból és Felsővisó térségéből. Másfelől a tiszai átkelés felszabadtásáról számolhatott be, úgyhogy a 22 ezres konvoj már át is lépte a folyót. *A budapesti követség táviratai a külügyminisztériumnak*, 1944. október 4. Uo. fol. 139. és 140.

³¹ *A VoMi titkos minősítésű feljegyzése*, Berlin, 1944. szeptember 4. PA AA RZ 214/100961, fol. 101.

hajón, jórészt azonban *Treck*-nek nevezett fogatolt szekérkaravánokon történt), megszabott napi meneteljesítményeket jelöljön ki, a konvojokat egységekre tagolja és vezetőikkel lássa el, és persze az ellátásukról is gondoskodjon, egyeztetve a Volksbund, illetve a magyar állam központi és helyi szerveivel.³² Feladatköre később annyiban bővült, hogy a nyilas hatalomátvétel után – engedve a kizárólag a németajkú lakosság evakuálását célzó törekvések ellen tiltakozó Szálasi óhajának³³ – Berlin beleegyezett a magyar lakosság kiűritésébe is (nehogy esetleg bármi módon keresztbetegyenek a németek menekítésének), így hát a magyar etnikum áttelepítésének felügyeletében is hatáskört kapott az időközben Sopronba, a Várkerület 84. sz. alá költöző Weibgen-hivatal.³⁴

A menekültek ellátásának óriási költségeit – Veesebmayer október közepi távirata szerint ez havi 18 millió pengőt tett ki – csak elenyésző hányadában volt képes Basch magyarországi népcsoportszervezete fedezni, ezért ezek 4/5-ét az SS állta.³⁵ Ennek ellenére – a VoMi egyik, a magyarországi evakuálás finanszírozásáról szóló október eleji feljegyzése szerint – mind Weibgen, mind a Volksbund további pénzekért rimázkodott, bár Baschék állítólag már 7 millió pengőt kaptak eddig a célra (aminek megérkeztét viszont ők vitatták).³⁶ A menekítés költségvetésének volumene képesen beszédes adalékot jelent a VoMi szokásos összefoglaló havi jelentései közül a novemberi, amely arról tudósít, hogy Berlin hozzájárult ahhoz,

³² Tilkovszky, 1997. 121.

³³ A budapesti követség tájékoztatása szerint „Dr. Basch azt közölte, hogy Szálasi a népinémetek számára semmiféle különleges szabályozást nem engedélyez, hanem az evakuálásnak a magyarokkal együtt kell történnie.” *Veesebmayer távirata*, Budapest, 1944. október 24. PA AA RZ 214/100961, fol. 149.

³⁴ *Richtlinien für die Evakuierung der Ungarn ins Reich (1945. január 1.). Weibgen a külügyminisztériumnak (Gerlach) küldött 1945. február 2-i levele melléklete*, PAAARZ 214/100671, fol. 3–11. A 16 pontba foglalt dokumentum a megyei közigazgatás feladatait, a VoMi-val az igazolások kiállítása ügyében történő kooperációt, a transzportok lebonyolítását és eszközeit, a kivihető poggyászt és készpénzt (illetve annak átváltását) szabályozta, s rögzítette az evakuálást végző „Südostkommando” telephelyeit és soproni székhelyét. A melléklet tartalmazott még egy (17 pontba foglalt, német nyelvű) tájékoztató felhívást a magyar lakossághoz, továbbá különféle úrlapokat (menetparancs, igazolvány és névgyűjtőlista). – Az „evakuálási irányelveknek” nevezett dokumentum fellelhető a hazai levéltári anyagban is, minthogy ennek magyarra fordított példányait szétküldték a megyék magyar igazgatása számára, ahonnan az eljutott községi szintre is. *Jelentés a németek erőszakos fellépéséről a lakosság kitelepítésére*. MNL KEML V.202.a., 16/1945. – Ekkorra már a Weibgen-hivatal mellett a német követség is Sopronba költözött, Meckel december 4-i jelentése az evakuálás állásáról ugyanis még Budapestről datálódott (PA AA RZ 214/100671, fol. 122–124.), december 13-án azonban a követség már arról tájékoztatta a berlini külügyet, hogy bizonyos részlegei elhagyták a magyar fővárost, s egyelőre a sopronbánfalvai erdei iskolában kezdték meg a működést, mert még nem nyílt rá módjuk, hogy a városban, a Deák tér 54. sz. alatt berendezkedjenek. (Uo. fol. 38.)

³⁵ *Veesebmayer távirata*, Budapest, 1944. október 11. PA AA RZ 214/100961, fol. 147.

³⁶ *Finanzierungsfragen Ungarn. A VoMi a külügyminisztériumnak*, Berlin, 1944. október 4. PAAARZ 214/100544, fol. 177.

hogy a menekültakciót havi 20 millió pengővel finanszírozzák három hónapon keresztül.³⁷

Miután a Führer engedélyezte 215 ezer délkelet-európai német menekült befogadását,³⁸ majd Lorenz Himmlerhez intézett kérésére³⁹ e keret kibővült még további 254 ezerrel,⁴⁰ a Kárpát-medencei peremterületek első karavánjai elérték az osztrák – az Anschluss óta német – határt. A megállapított ütemterv szerint (amelyet az egymásra torlódás elkerülése érdekében szigorúan betartottak, akár még úgy is, hogy egyes csoportokat hosszan parkoltattak a Dunántúlon) előbb a Dunán Vácnál átkelt észak- és dél-erdélyiek lépték át a határt, október 15. és november 6. között. November elején aztán a bánáti németek is elhagyták az országot. Csak ekkor következhetek a szatmári svábok (november második hetében), akiket addig nem engedtek tovább, amíg a kezdetben rájuk telepített erdélyi szászok mind nem távoztak. A bácskai svábok pedig csak ezután, november 14. és december 6. között kelhettek át a határon.⁴¹

Utóbbiak ekkorra már (a szintén feltorlódo magyar etnikumú menekültekkel együtt) igen komoly terhet jelentettek a Dunántúlon. Elhelyezésükkel és kezelésükkel kapcsolatban a népvándorlás lebonyolítása során kulcsszerepet betöltő Veszprém vármegye anyagai alapján megállapítható, hogy az átmenetileg fölvevő települések jegyzői a járási főszolgabíróhoz komplett, sokrubiás névjegyzékeket továbbítottak az átvonulókról, például a Városlődön elhelyezett monostorszegiekéről (90 név), kerényiekéről (68 név), titeliekéről (229 név) – csupa hangzatos német családnévvvel.⁴² Bándon a náluk elszállásolt bácsalmásiakról (318 név) és

³⁷ *Monatsbericht November 1944 des Hauptamtes Volksdeutsche Mittelstelle*, PA AA RZ 214/100899, fol. 103–126., 106.

³⁸ „A jelenlegi helyzetre tekintettel a Führer engedélyezte a Südostraumból való 215 ezer népinémet befogadását a Reichba. Lebonyolítás a Volksdeutsche Mittelstelle által. Felvevőterület a belügyminisztérium közlése alapján: Ober- és Niederdonau, Salzburg, Bayreuth, Oberbayern és Sachsen tartományok.” *Keitel távirata a külügyminisztériumnak*, S Westfalen, 1944. október 14. PA AA RZ 214/100957, fol. 53–54., 53.

³⁹ Lorenz az egyre romló helyzet láttán további „kerek 200 ezer” német bebocsátásának engedélyezéséért folyamodott a Reichsführer SS-hez. *VoMi Lagebericht Nr. 27.*, 1944. október 24. [Waldemar] Rimann datálatlan, a külügyhöz október 26-i pecséttel érkezett feljegyzésének melléklete. PA AA RZ 214/100957, fol. 95–97.

⁴⁰ „A Südostraumból a már korábban jelzett 215 ezer népinémeten kívül további 254 ezret vezet vissza a Birodalomba a Volksdeutsche Mittelstelle.” *A belügyminisztérium (Stuckart) a külügyminisztériumnak*, 1944. október. 28. PA AA RZ 214/100961, fol. 152–153., 152.

⁴¹ *A Dokumentation* kötetének beszámolója alapján Tilkovszky, 1978. 339.

⁴² *Menekültek névszerinti bejelentése*, MNL VeML V.418.a.bb., 2130/1944. Az alispán 21931/1944. sz. (október 26-i) utasítása háromnapos határidőt adott az egyes hatóságok területén található menekültek összeírására, a következő adatok feltüntetésével: 1. sorszám, 2. név, 3. születési év, 4. anyja neve, 5. foglalkozása (feltüntetendő a szakképzettség), 6. van-e fogata (feltüntetendő a kocsik és lovak száma), 7. honnan menekült, 8. jelenlegi lakhelye, 9. jelenleg alkalmazva van-e, 10. iskolai végzettsége. A kimutatás elkészítése után érkezőket, illetve a távozókat minden hét szombatjáig kell bejelenteni. A menekülteknek jelentkezési kötelezettsége

külldökiekről készült lista (328 név), az utóbbiak esetében egy kockás papíros kis cetli még az általuk használt lovak és szekerek számáról is beszámol.⁴³

Az Észak-Dunántúlon átvonuló és szekérkaravánjaikkal Sopron felé irányított bácskai svábok hozzávetőleges száma, s ezzel együtt a terület túlterheltsége vonatkozásában az SS-kommandó jelentései igen beszédesek. Weibgen november végén a korábbi előrejelzésekkel szemben azt kénytelen megállapítani, hogy a bácskaiak esetében „nem 150 ezer, hanem csupán 50 ezer személyről van szó”. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy a Balatontól északra eső terület már így is erősen telített, egyebek mellett magyar katonasággal, ide áthelyezett hivatalokkal és magyar nemzetiségű menekültekkel, ugyanakkor „jelen állás szerint kb. 60 ezer német menekültet kell ott elhelyezni, még ha jórészt igen primitív módon is.”⁴⁴

Az elhelyezés körülményeivel kapcsolatban megfogalmazott ítéletet nyilván árnyalja az a körülmény, hogy az érkező menekülteknek valóban másokkal is osztozniuk kellett az amúgy is szűkös férőhelyeken: egyebek mellett a magyar és német katonai alakulatokkal. A viszonyok rendezésére tett kísérletet dokumentálja a veszprémi járás főszolgabírójának levele Herend község jegyzőjéhez, amelyben arra szólítja fel, mutassa be a honvédelmi miniszter 88.323/1944 sz. rendeletét az elszállásolt katonaságnak, melyben – mint fogalmaz – „elvárja”, hogy kerüljék a sűrűlódásokat, tartsanak mértéket, és igényeikkel a lehetőségeket ne lépjk túl, mert ezzel férőhelyeket vesznek el a menekültektől. A nem hasznosított férőhelyeket pedig a menekültek részére ne vonakodjanak átadni.⁴⁵ A magyar hatóságokra az elszállásoláson túl is rendkívül sok adminisztratív terhet rótt a menekültáradat kezelése. A mélyfúrásként áttekintett veszprémi járás vonatkozó dokumentumai tanúskodnak a menekültek precízen meghatározott ismérvek alapján történő nyilvántartásáról,⁴⁶ amely még magukkal hozott

van, akik ezt elmulasztják, nem részesülhetnek közellátásban. A községi jegyző a kimutatást október 31-én terjesztette fel.

⁴³ *Idegen törvényhatóság területéről érkezettek összeírása*, MNL VeML V.341.a.bb., 1987/1944. A herendi körjegyzőséghez tartozó Bánd anyagát november 2-án továbbította a körjegyző a főispánnak, illetve a veszprémi m. kir. 632. honvéd munkavezető törzsparancsnokságnak.

⁴⁴ Pontosabb adatokat az egyes megyék és járások kapcsán – mint írja – nemigen kaphat a magyar szervektől az állandóan változó körülmények miatt, ugyanakkor azt feltételezi, hogy az elhelyezés körülményei rosszabbak, mint a Reichban, az élelmezés viszont alighanem kedvezőbb lehet, mint ott. Weibgen 1944. november 24-i jelentésének átirata: *VoMi Lagebericht Nr. 38.*, 1944. december 4. Melléklet a VoMi a külügynek írt (datálatlan, december 9-i pecséttel érkeztetett) feljegyzéséhez. PA AA RZ 214/100957, fol. 171–176., 175.

⁴⁵ *Áttelepüléseknél történő rendellenességek megszüntetése. A főszolgabíró a herendi jegyzőnek*. Veszprém, 1944. november 29. MNL VeML V.341.a.bb., 2240/1944.

⁴⁶ Mindez arról tanúskodik, hogy már október legelején nagyszámú – köztük német – menekült tartózkodott itt, akiket a következőképpen csoportosítottak: 1. magyar nemzetiségű magyar állampolgár; 2. német nemzetiségű magyar állampolgár; 3. magyar nemzetiségű idegen állampolgár; 4. német nemzetiségű idegen állampolgár; 5. idegen nemzetiségű idegen állampolgár. – Egy október 7-i (német nyelvű, kézirásos) összesítés alapján Herenden 452,

haszonállataikra is kiterjedt,⁴⁷ az érkezőknek – a honvédelmi törvény alapján történő – munkába állításáról,⁴⁸ a hozzátartozók és ismerősek kontakt-adatbázisának a Vöröskereszt által segített kiépítéséről,⁴⁹ akár még az egyes szétszakadt családok tagjai egymás keresésére indított próbálkozásainak támogatásáról is.⁵⁰

A peremterületek eltávozó németsege mellett a trianoni országterület németjeinek evakuálása sem várható már tovább. Ám amennyire a Kárpát-medence visszacsatolt (vagy épp a területi revíziókból kimaradt) területeiről való németek – nyilván az őket korábban elérő front és a vele járó atrocitások okozta pánikhangulatban – többnyire fegyelmetlenül engedelmeskedtek a kiűritési parancsoknak,⁵¹

a körjegyzőséghez tartozó Bándon pedig 284 (túlnyomórészt német) személyt mutattak ki. *Menekültekről nemzetiségi adatok*, MNL VeML V.341.a.bb., 1905/1944.

⁴⁷ Az állatállomány regisztrálására két különböző űrlapot is mellékel az október 7-i főszolgabírói körlevél, mely tájékoztatta a községek jegyzőit, hogy erdélyi szász menekültek fognak érkezni, akiknek állatait nyilvántartásba kell venni, a község ugyanolyan fajú állataitól elkülönítve kell elhelyezni, s állatorvosi felügyelet alá kell vonni az esetleg behurcolható betegségek elkerülésére. *Erdélyi menekültek hasznos háziállatainak vizsgálata*, MNL VeML V.341.a.bb., 1932/1944.

⁴⁸ A főszolgabíró 6256/1944. sz. alatt a jegyzőknek megküldött október 21-i utasítása szerint a menekültek közül a munkavégzésre alkalmasokról (férfiak 14–60, nők 16–50 életév között) jegyzéket kell készíteni, és azokat, akik eddig nem vállaltak már önként munkát, mezőgazdasági és ipari munkavégzésre be kell állítani; nem kerülnek a listára, akik a településen egy hetet meg nem haladó időt töltenek. *Idegen törvényhatóság területeiről érkezettek összeírása*, MNL VeML V.341.a.bb., 1987/1944. – Ld. ugyanezt – a hozzá tartozó nyilvántartásokkal – Városlód község vonatkozásában is: MNL VeML V.418.a.bb., 2088/1944.

⁴⁹ A főszolgabíró a járás községeibe továbbította a Vöröskereszt szeptember 27-i, a hozzátartozók és ismerősök felől való érdeklődés kielégítése kapcsán megfogalmazott felhívását, mely szerint az érintettek levelezőlapon küldjenek számára laccímbejelentést, ami majd kartoték-ként fog szolgálni. *Menekültekhez felhívás szétküldése*, MNL VeML V.341.a.bb., 1931/1944.

⁵⁰ Egy görgényadorjáni menekült november 28-i levelezőlapján elküldött segítségkérésére a herendi Menekültügyi Hivatal kétheti utánjárás után adott – sajnos nemleges – választ. *Orendi Károly menekült feleségét keresi*, MNL VeML V.341.a.bb., 2243/1944.

⁵¹ Egyes német településterületek kimondottan eminens magatartást tanúsítottak e tekintetben. Jó példa erre a szlovákiai németiség, melynek evakuálása a német szakirodalom szerint – persze tisztán szervezési szempontból nézve – fennakadástól mentes és kimondottan sikeres volt. Nagyban hozzájárult ehhez az 1944 augusztusának legvégén kitört „szlovák nemzeti felkelés”, mely két hónapig is eltartó leveréséig – különösen annak központja, Besztercebánya környékén – a német lakossággal szembeni atrocitásokba torkollott: az ún. Hauerland vidékén a partizánok véres tömeggyilkosságokat hajtottak végre Németpróna, Privigye és Szklenőfürdő településeken. Ezért is sikerülhetett a Karmasin-féle népcsoportvezetésnek az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás során kimutatott mintegy másfélszáz ezres szlovákiai németiség evakuálása „csaknem teljeskörűen”. Végeredményben kb. 120 ezer német evakuálására került sor Szlovákiából [vö. *Dokumentation (Tschechoslowakei)*, II/1. 171.], akik persze 1945 tavaszától tömegesen vissza is vándoroltak eredeti lakóhelyükre, hogy aztán 1946 tavaszától a pozsonyligetfalui, nyitrai és poprádi központi lágerekből újra kitelepítsék őket. A téma legfrissebb feldolgozása: Zückert, Martin – Schvarc, Michal – Fiamova, Martina: *Die Evakuierung der Deutschen aus der Slowakei 1944/45. Verlauf, Kontexte, Folgen*. Göttingen:

annyira szabotálta azt és ellenszegült az efféle negatív tapasztalatokkal egyelőre még nem rendelkező, s a peremterületek németjeihez képest amúgy is jóval erősebb hungarus-érületben szocializálódott csonkaországi sváb parasztság. A lélektani megdolgozásuk s ezzel együtt szülőföldjükéről történő kimozdításuk a felfokozott propaganda ellenére is sikertelen maradt. Weibgen értetlenkedő jelentések sorát küldte Berlinbe, melyekben megdöbbenve konstataulta, hogy e németekből – jó magyar hazafinak érezvén magukat – úgyszólván teljesen hiányzik a Führer parancsa iránti vakfegyelem, s egyáltalán a veszélyérzet és a távozás szándéka.⁵² Meckel november 22-i jelentése szerint a Tolna megyei Nagyszékely község lakói egyenest petícióban tiltakoztak az ellen, hogy el akarják őket szállítani.⁵³ A kiürítési próbálkozások így aztán katasztrofális arányszámokat mutattak, a felelősség kérdésében pedig egymásra mutogatott és hajba kapott Weibgen SS-kommandója, illetve a Volksbund országos és helyi vezetőgarnitúrája,⁵⁴ mely maga is csak október végétől kezdte meg – ekkor is csupán önkéntes alapon – a kiürítés propagandáját. Veessenmayer budapesti követségéről eközben Meckel – sorszámmal ellátott, ezért igen jól követhető – jelentéseiben egyre többször tette már világossá, hogy nincs mese, kényszerevakuációra van szükség.⁵⁵

Vandenhoeck & Ruprecht, 2019. – Hasonlóképp értékelték és „sehr gut” minősítéssel látták el Berlinben a horvátországi németek evakuálását. Egy VoMi-feljegyzés 1944. november közepén azt állítja, hogy „a horvátországi népinémetek evakuálása nagyjából befejeződött”. Kerek 90 ezer ember kiürítéséről számol be, hozzátéve azt, hogy 15 ezren amúgy is munkaszolgálaton vannak a Reichban, míg az ottani népcsoport 28 ezer tagja az SS, illetve a Wehrmacht keretében harcol, közel 11 ezren pedig odahaza, a „Heimatwacht” alakulatában szolgálnak. Ennek figyelembevételével értékelendő az egészében 165 ezres népcsoport kiürítése. *Vortragsnotiz: Volksdeutsche aus dem Südostraum. A VoMi (Wagner) a külügyminiszternek*, 1944. november 11. PA AA RZ 214/100957, fol. 118–119.

⁵² Weibgen november 22-i, az evakuálás nehézségeit taglaló összefoglaló jelentése, átiratban, a főttebb hivatkozott december 4-i *VoMi Lagebericht Nr. 38.*-ban. PA AA RZ 214/100957, fol. 172–175. A fönt jelzett megállapításain túl Weibgen azt is kijelenti: „Amennyiben a korábbi evakuálásokat nehéznek mondhatjuk, úgy a kommandó valamennyi tagjának egybehangzó megítélése alapján a Schwäbische Türkei evakuálása tényleg a legnehezebb feladat, ami elé ideig a kommandónkat állították.” Uo. fol. 172.

⁵³ „Egy tévedés folytán ma a kezembe került a Tolna megyei Nagyszékely község egy kérvénye, amelyben 145 család kérelmezi, hogy őket mint »jó magyarokat« ne akarják evakuálni, s tiltakoznak az ellen, hogy a Volksbund funkcionáriusainak szándékukban áll elszállítani őket.” *Meckel Situationsbericht, Schr. 10.*, 1944. november 22. PA AA RZ 214/100961, fol. 96–99., 98.

⁵⁴ *Meckel Situationsbericht, Schr. 5.*, 1944. október 23. PA AA RZ 214/100961, fol. 81–84., 83.

⁵⁵ Meckel már október vége felé arra figyelmeztetett, hogy az elkövetkező hetekben a történelemben még sosem látott káosz fog kialakulni a Dunántúlon, s mivel szerinte elsősorban a sajátjaikkal kell törődni, mindent be kell vetniük, hogy a népinémeteket, ahogyan csak lehetséges, ebből a helyzetből kimentsék. *Meckel Situationsbericht, Schr. 6.*, 1944. október 27. PA AA RZ 214/100961, fol. 79–80., 80. November közepén már arról számolt be, hogy személyesen tárgyalt kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredules kiürítési kormánybiztossal, arról győzködve őt, hogy kényszerevakuálásra van szükség a frontközeli területeken. (Farkas épp a jelentés napján szólította fel rendeletben a magyar hatóságokat, hogy segítsék azt a munkát,

A lakosság menekülési hajlandósága a legjelentősebb csonkaországi német település-terület, a Volksbund számos „erős emberét” adó délkelet-dunántúli Schwäbische Türkei vonatkozásában is megdöbbentően alacsony volt, dacára annak, hogy a front ekkor már vészesen közeledett. Már idézett 1944. november 22-i jelentésében Weibgen a következő tájékoztatást adja: „Az evakuálásra hajlandók között [...] semmiféle különbségtétel nincs, mindegy, hogy tagjai-e a Volksbundnak, vagy sem. Az evakuálandó németek száma még csak megközelítőleg sem határozható meg. A népcsoport részéről a Schwäbische Türkei németiségének számát 300 ezer főben, a Volksbundhoz tartozó személyek számát 100 ezer főben adják meg. Krämer területvezető azon személyek számát, akik eleget fognak tenni az evakuációs parancsnak, 30 ezerre teszi.”⁵⁶ A szovjetek november 24-i bezdáni Duna-átkelése, majd a Délkelet-Dunántúl villámgyors birtokbavétele után a terület kiürítését – december 2-i jelentésében – Weibgen lényegében befejezettek nyilvánította.⁵⁷ Részletesebben tárgyalni e kérdést e helyütt nem lehet célunk, amúgy is rendelkezünk róla egy elég informatív – jóllehet igen egyoldalú, a Volksbund-narratívát visszhangzó, és a viszonylat többi pólusát igencsak elmarasztaló (Weibgent csupán bíráló, ám Lorenz VoMi-főnököt egyenest sértő) – bennfentes áttekintéssel, mégpedig a Volksbund említett helyi területvezetőjétől, Florian Krämertől.⁵⁸

A VoMi december eleji helyzetjelentéséből aztán arról értesülünk, hogy a kiürítés önkéntes szakaszának rossz tapasztalatai miatt az észak-dunántúli német településtömbökben (Bakony, Vértes) december 3-án kényszerevakuációt

amit Berlin megbízottjai a német lakosságnak a Reich területére szállítása kapcsán végeznek.) Levelében Meckel keserűen jelezte aggályát, hogy remélhetőleg nem késnek el mindezzel. *Meckel Situationsbericht, Schr. 9.*, 1944. november 17. PA AA RZ 214/100961, fol. 87–91., 89. – A kormánybiztos személyéhez Bonhardt Attila: Kisbarnaki Farkas Ferenc és a rendelkezésre álló dokumentumok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2007/1. 203–219.

⁵⁶ PA AA RZ 214/100957, fol. 174–175. A Weibgen-jelentést ld. 52. láb.

⁵⁷ Weibgen 1944. december 2-i jelentése, átiratban, szintén a főttebb hivatkozott december 4-i *VoMi Lagebericht Nr. 38.*-ban. PA AA RZ 214/100957, fol. 172. Weibgen adatai szerint a kiürítés ekkori állása szerint vonattal 24 ezer, szekérral 7 ezer német távozott el a Schwäbische Türkei területéről.

⁵⁸ Krämer, Florian: Flucht der Donauschwaben aus der Schwäbischen Türkei. In: Schmidt, Josef (Hrsg.): *Die Donauschwaben 1944–1964. Beiträge zur Zeitgeschichte*. München: Arbeitsgemeinschaft donauschwäbischer Lehrer im Südostdeutschen Kulturwerk, 1968. 71–76. – Bácskai származásuként Krämer itteni kötődésének és beágyazottságának mértékére jellemző (mondjuk a helyi erős emberrel, a bonyhádi Heinrich Mühl országgyűlési képviselővel szemben), hogy a háború után, már az NSZK-ban, nem a magyarországi kitelepítettek valamelyik szervezetében tevékenykedett, hanem inkább a Landsmannschaft der Donauschwaben aus Jugoslawien tagja (sőt három évtizedig bajor tartományi vezetője) lett. Krämer életét és működését (apologetikus jelleggel) tárgyalja Brücker, Christian Ludwig (Red.): *Florian Krämer. Ein Leben für Volk und Heimat*. München: Landsmannschaft der Donauschwaben. Landesverband Bayern, 1989.

kellett elrendelni,⁵⁹ amit egyébként a szovjetek megérkezésével párhuzamosan már a Schwäbische Türkei-ban is alkalmazni kezdtek,⁶⁰ például a szigetvári járásban, ahol a népcsoportvezetés és az SS olykor igen kíméletlenül lépett fel: még az is előfordult, hogy kivégzésekkel torolták meg az ellenállást.⁶¹ Mindez jól mutatja, mennyire hatástalan maradt a Volksbund és a német követség összehangolt kiürítési propagandája, még akkor is, amikor a meggyőzés helyett már a pánikkeltés (Meckel a nagyszékelyi tiltakozók esetét említő levelében egyenest „elrettentési propaganda” bevezetéséről⁶² számol be) eszközeit vetették be. E változás jól követhető a Volksbund sajtójában is: a népcsoport központi napilapja az ősz elején még az együttérzés felélesztése, illetve a szerencsétlen erdélyi szász menekültek befogadása és ellátása érdekében igyekezett mozgósítani,⁶³ néhány héttel később viszont már arról cikkezett, mire számíthatnak azok, akik bevárják a szovjet hadsereget.⁶⁴

A dél-dunántúli kényszerkiürítések paraleljére a Balatontól északra, Veszprém vármegyében is rálelhetünk. Ekkor még a zirci járáshoz tartozott Ácsteszer község, melyet aztán a háború után elcsatoltak, s anyagaiért ma már a Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltárat kell felkeresni, azt illusztrálandó, hogy a menekítés a Dunántúli-középhegység német falvaiban is nem egyszer erőszakos evakuálásba csapott át – a kényszerkiürítés során olykor bizony a meggyőzés véres eszközeit is használva. Ácsteszer község körjegyzője 1945. január 7-én aggodva jelezte a járási főszolgabírónak, hogy fokozott SS-aktivitást tapasztal, egy német osztag vezetője pedig egyértelműen közölte is vele: pár napon belül „[...] az egész községet kiüríti. Nemcsak a német lakosságot, hanem a magyar lakosságot is, akár önként

⁵⁹ *VoMi Lagebericht Nr. 39.*, 1944. december 6. Melléklet a VoMi a külügynek írt december 7-i feljegyzéséhez. PA AA RZ 214/100957, fol. 169–170., 170. A jelentés szerint az evakuálás itt december 6-án veszi kezdetét, vonattal és szekerek útján fogják lebonyolítani, és gazdasági kiürítést is fog jelenteni.

⁶⁰ A stratégiaváltás kapcsán Meckel így fogalmaz: „A Volksdeutsche Mittelstelle áttelepítési kommandója, melynek mindeddig viszonylag nyugodt és tervszerű evakuálásokkal volt dolga, Magyarországon minden nap vas-szükségszerűség előtt áll, improvizálnia kell.” Be kellett látni, hogy jelen pillanatban „propagandaeszközökkel semmit nem lehet már tenni”. *Stand der Evakuierung der Volksdeutschen am 1. Dezember 1944. Meckel jelentése a külügyminisztériumnak*, Budapest, 1944. december 4. PA AA RZ 214/100671, fol. 122–124., 123. és 124.

⁶¹ Ibafa, Szentlászló, Németlad községekben a Volksbund helyi funkcionáriusai erőszakoskodtak, míg Teklafalu községben az SS-kommandó túlbuzgó tagjai. Az utóbbi helyen négy halálos áldozata volt a fellépésüknek. Vö. Vargha Károly: Ibafa. Falutörténeti vázlat és földrajzi névgyűjtés 1954-ből. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1968. 115–132., 124., ill. Tilkovszky, 1978. 345.

⁶² *Meckel Situationsbericht, Schr. 10.*, 1944. november 22. PA AA RZ 214/100961, fol. 96–99., 98.

⁶³ Kleine Skizze vom grossen Treck. *Deutsche Zeitung*, 1944. szeptember 10. 3.; Siebenbürgen wieder Insel im Sturm. *Uo.*, 1944. szeptember 12. 3.; Fahrt durch die Pussta. *Uo.*, 1944. október 11. 1.

⁶⁴ Bolschewistische »Befreier« schänden Frauen u.[nd] Mädchen. Plünderung statt Befreiung. Kein Erbarmen für schwangere Frauen. *Deutsche Zeitung*, 1944. október 7. 3.; Evakuierung oder Flucht. *Uo.*, 1944. október 27. 2.; Mit uns wandert die Heimat. *Uo.*, 1944. november 7. 2.

jelentkezett távozásra, akár nem.” Minthogy semmiféle írásos rendeletet nem mutattak neki, a jegyző sürgős eligazítást kért, vajon „jogosan készítik-e el[ő] a község teljes kiürítését erőszakkal”. A jelentés azt is tartalmazta, hogy „az úgynevezett vol[k]sbundos lakosságtól is itt van még 59 család, kik az elmenetelről hallani sem akarnak [...]”. Apátváry főszolgabíró (tévesen január 6-ára datált, inkább 8-i) válaszában azt a tájékoztatást adta, hogy az érvényben lévő rendelkezések értelmében „elvileg [...] csak önkéntes kitelepítés van”, tehát a magát magyarnak valló lakosságot nem szállíthatják el erőszakkal, mindez „önkéntes” volna, s mint ilyen, „túlkapás” gyanánt „haladéktalanul jelentendő”. Azt is jelezte ugyanakkor, hogy „a V.D.U. [a Volksbund – O.L.] tagjaival és a német népiséghez tartozókkal szemben a német SS [részéről] valószínűleg bizonyos kényszert fognak alkalmazni, ezt azonban magyar részről megakadályozni nem lehet.”⁶⁵

Ehhez képest következő jelentésében, január 11-én a jegyző már arról számolt be, hogy – az ő hivatalos távollétében – egy SS-egység rajtaütött a falun, a katonák válogatás nélkül magyart, németet teherautóra kényszerítettek, a magukat német nevük ellenére magyaroknak vallók érdekében szót emelő községi bírót pedig brutálisan bántalmazták. Az emberek mellett a gabonakészletet és az állatállományt szintén elvitték. A jegyző már csak a kész tényeket konstatálhatta: „[...] mire haza értem, a kiürítés megtörtént. A lakosságot [...] akit itthon értek elszállították. A magukat mindig magyarnak valló németnevű családokat szintén elszállították. A Vol[k]sbund tagjai közül többen még az éjjel eltávoztak a községből [...]”, s több más helybéli is, akinek még maradt rá ideje, „látva, hogy személyválogatás nélkül visznek mindenkit, megszökött a községből és azóta a közeli erdőkben és a szomszédos községekben vannak.”⁶⁶ Az itt történtek arra utalnak, hogy az evakuálás

⁶⁵ *Jelentés a németek erőszakos fellépéséről a lakosság kitelepítésére.* MNL KEML V.202.a., 16/1945.

⁶⁶ Uo. – Az 1945. január 9-i, keddi napon történtek az itthon maradt falubeliek emlékezetében feldolgozhatatlan traumaként éltek tovább. Az események egyik részese évtizedekkel később – a még élő tanúk emlékéanyagát is szintetizálva – jól érzékelhető emóciós töltet birtokában írta ki magából a megyei napilapban a gyermekfejjel átélt szörnyűségeket: az akciók irányító torz ki falubeliek által csak „a félkarú” névvel illetett) SS-törzsmester brutalitását, az előző vasárnapi misén számyra kelt híresztelések okozta általános pánikot, majd a másnapi megnyugvást, amikor hétfő délután Horváth Ferenc körjegyző Apátváry főszolgabíró levelét lobogtatva intette nyugalomra a falu lakóit, hogy nincs mitől tartaniuk, nem kell elhagyniuk a települést, aztán a főutcán kedd reggel 7 óra tájban váratlanul feldübörgő 6-8 német teherautó keltette szorongást (mindezt úgy, hogy védtelenül álltak ott jogvégzett körjegyzőjük hiányában, mint-hogy ő épp aznap kora hajnalban kocsizott át Schandl községi bíró legényfiával Zircre, egy értekezletre). Továbbá a csöndes reggelbe belehasító német vezényszavakat, a gyereksírást és a sikolyokat, a hajuknál fogva az utcára kivonszolt asszonyokat, az arcul csapott és megalázott bírót, a megvert férfiakat (akik közül egy Weidinger nevű, már Csehországba érkezve, belehalt a bántalmazása okozta sérülésekbe), s végül a kiürült és elcsöndesedett falu képét, ahol a lakók alig egyötöde maradt vissza csupán. Az elhurcoltak nagy része 1945 júniusában térhetett haza. Vö. Wallinger Endre: 1945. január 9. Ácsteszer fekete napja. 1–6. rész. *Dolgozók Lapja*,

e végső stádiumában a lebonyolítást végző német alakulatok számára már aligha volt szempont a „megmentő” imázsának megőrzése, amire az észak-dunántúli kiűritések számos további példát is szolgáltatnak majd.⁶⁷

Az evakuálási akcióval kapcsolatos mérleg megvonáshoz még mindig nem rendelkezünk elég információval. A makroszint, az események kontextusa meglehetősen jól rekonstruálható, a mikroszint azonban – elsősorban a népmozgás pontos számszerűsítése céljából – még további kiterjedt, egyebek mellett helytörténeti kutatásokat igényel.⁶⁸ A szakirodalomban ma fellelhető adatok szerint Magyarország mai területéről legfeljebb 50–60 ezer, a revíziók révén gyarapodott területről kb. 180 ezer, míg a Kárpát-medencének a Südostraumhoz sorolt részeiről – ebbe nem értendő bele a Felvidék, viszont a második bécsi döntéskor Romániánál meghagyott Dél-Erdély és a Bánát igen⁶⁹ – mintegy 250 ezer német

1982. március 28. 4.; március 30. 4.; március 31. 4.; április 1. 4.; április 2. 4.; április 3. 4. (Köszönnetemet fejezem ki Borbély Ilona helyi könyvtáros-tanárnőnek, aki felhívta figyelmemet a cikksorozatra.)

⁶⁷ Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy az evakuálási feladatok is jelentősen kibővültek: ekkor már a magyar lakosság is távozásra lett felszólítva, a leventéket pedig tömegesen vitték minden faluból, elejét véve annak, hogy azokat a szovjetek állítsák majd saját szolgálatukba. Veszprém megyében a németek mellett a magyar lakosok és a leventék evakuálásának összeállítására – a szovjet katonai parancsnokság utasítására – 1945 májusában került sor, a községi jegyzők jelentései a járási főszolgabírók által összegezve jutottak el a főispáni hivatalba. [A] *Vármegye területéről Németországba kitelepítettek összeírása*. MNL VeML IV.400.a., 85/1945. – Lásd még Hudi József: A Veszprém megyei németek be- és kitelepítése. In: Uő. (szerk.): *Előadások a Veszprém megyei németek történetéről (1946–1948)*. Veszprém: Megyei Német Önkormányzat, 1997. 51–59.; Bukovszky László: Menekültügy Komárom vármegyében a második világháború végén. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 2007/2. 37–50.; Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak következményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs: MTA TK – Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 114–123.; Ritter György: „Oh, Vaterland, warum ließt Du es geschehen? – Ó, hazánk, miért hagyta, hogy ez így legyen?": A magyarországi németek alávettességi narratívája az Észak-Dunántúlon (1940–1970). PhD-dissz. Pécs, 2022. 306–308. (Utóbbi munka részletesen tárgyalja az önként kitelepülőket, a kényszerevakuáltak és a menekülőket, illetve az otthon maradtak emlékéanyagát is. Uo. 309–356.)

⁶⁸ A számszerűsítés következtelenségeit mutatja, hogy 20 év különbséggel megjelent két munkájában Tilkovszky Loránt is homlokegyenest eltérő részadatokkal dolgozik: *Volksbund-monográfiájában* a szerb Bánátból elmenekült németek számát 15 ezerre, a Bácskából kitelepülteket 80–85 ezerre teszi, egy későbbi tanulmánykötetében közölt írása ezzel szemben ugyanezekre 50 ezres, illetve 60–70 ezres számot hoz. Vö. Tilkovszky, 1978. 352–353. és Tilkovszky, 1997. 130.

⁶⁹ Az I. világháború után Berlin geopolitikai szemléletmódja természetesen alapvető változáson ment keresztül. Amikor az Osztrák–Magyar Monarchia léte egyszer s mindenkorra szertefoszlott, vele a Kárpát-medence egységes térségként kezelése is megszűnt az Auswärtiges Amt szemében. 1922-ben, az új külügyminisztériumi hierarchia magalkotásakor – mivel az egykori császári külügy tematikus (politikai, gazdasági, jogi stb.) reszortjait regionális tagolódás váltotta fel – Magyarország, önálló referatúrákat képezve, Südosteuropa térségéhez került. (Vö. Höpfner, Hans-Paul: *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*. Frankfurt/

távozhatott el. A trianoni országterületre vonatkozó becslést, a Tilkovszky Loránt vonatkozó munkái nyomán széles körben átvett nagyságrendet újabban többen is árnyalni próbálják, mégpedig mindkét irányban.⁷⁰ Annyi mindenesetre bizonyosan kijelenthető, hogy ezek a számok semmi esetre sem adhatóak hozzá egyszerűen a pár évvel későbbi kitelepítési adatsorokhoz a német veszteségek összmértékének megállapításakor. Annál is inkább így van ez, mert a menekülők, illetve az önkéntes és a kényszerevakuálásban érintettek jelentős része még visszatért a front átvonulása után (hogy aztán később, immár a kitelepítéskor, ismét részesei legyenek e tragikus népeességmozgásnak).

A hitleri áttelepítés – a német népeességtagosítás – komplex programja szűkebb térségünkben e részleges, a háború végi menekítés engedte kapkodós formában valósult csak meg. A németek kényszermigrációja azonban ezzel még nem zárult le. Sokan, akik nem hitték, hogy bármiért is menekülniük kellene, állampatrióta magatartásuk várt igazolása helyett a rájuk zúduló gyűlöletet és a marhavagont kapták: velük majd alig egy év múlva – mint a „kollektív büntetés” elszenvedőivel – zakatol a vonat a megszállt és lerombolt Németország felé.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Bundesarchiv Berlin

R 57/133 (Dr. Richard Csaki – Dienstreiseberichte)

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA)

RZ 214/100544 (Ungarn: Deutschumsfeindliche Maßnahmen 1941–1944)

Main–Bern: Lang, 1983. 94–95.) Értelmszerűen ugyanez volt a helyzet a Romániához és a délszláv államhoz került elcsatolt területeivel is. A Felvidék esetében azonban, mely a cseh-szlovák államalakulatnak jutott, más volt a helyzet. A „Südost” elméleti határvonalának meghúzásakor ugyanis az egykori „cseh korona országait” (s mintegy legújabb szerzeményként az ezek kötelékébe átkerült Szlovákiát) kiemelték innen, s besorolták a Prága révén a középkor óta a német birodalom részének tekintett térségbe.

⁷⁰ Ennél nagyobb, 80 ezres szám is előkerült már (Kroner, Michael: Umsiedlung und Flucht von Süddeutschen im Zweiten Weltkrieg. *Süddeutsche Vierteljahresblätter*, 2004/4. 332–346., 344.), ugyanakkor vannak, akik még Tilkovszky 50–60 ezres összesítését is eltűzöttnek tartják. Tóth Ágnes 40–45 ezerre teszi az ekkor távozó németek számát (Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008. 16.), újabban pedig Ritter György hozott ennél is alacsonyabb becslést, aki előbb arról írt, hogy „ez a szám inkább 30–35 ezerre tehető” (Ritter György: Etnikai tisztogatások: elűzések, deportálások, kitelepítések, lakosságcsere. A Magyarországot érintő etnikai jellegű mesterséges népmozgások főbb vonalai a második világháború végétől az ötvenes évekig. In: *Az együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest: MNL, 2020. 261–288. 269.), majd a kutatásait összegző, monumentális PhD-értekezésében úgy fogalmaz, hogy „félve becsült értékek alapján 22–34 ezer német hagyhatta el az országot”. (Ritter, 2022. 308.)

- RZ 214/100671 (Sonderreferat Evakuierung: Ungarn 1944–1945)
 RZ 214/100899 (Monatsberichte der Volksdeutschen Mittelstelle 1944)
 RZ 214/100957 (Laufende Berichte über die Lage der Volksgruppen im Südosten sowie Evakuierung deutscher Volksgruppen ins Reich 1940–1944; Umsiedlung der Volksdeutschen aus Ungarn und Rumänien)
 RZ 214/100961 (Situationsbericht zur Lage der deutschen Volksgruppe 1944; Evakuierung der deutschen Volksgruppe 1944)

MNL Országos Levéltár

K 27 (Minisztertanácsi jegyzőkönyvek)

MNL Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára

V.202.a. (Ácsteszer község iratai)

MNL Veszprém Vármegyei Levéltára

IV.400.a. (Veszprém vármegye főispánjának iratai. Általános iratok)

V.341.a.bb. (Herendi körjegyzőség iratai. Herend kisközség iratai)

V.418.a.bb. (Városlöd nagyközség iratai)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar–német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 74. évf., 1940. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1941. 3239–3245.
- Birn, Ruth Bettina: *Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*. Düsseldorf: Droste, 1986.
- Bonhardt Attila: Kisbarnaki Farkas Ferenc és a rendelkezésre álló dokumentumok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2007/1. 203–219.
- Brücker, Christian Ludwig (Red.): *Florian Krämer. Ein Leben für Volk und Heimat*. München: Landsmannschaft der Donauschwaben-Landesverband Bayern, 1989.
- Bukovszky László: Menekültügy Komárom vármegyében a második világháború végén. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 2007/2. 37–50.
- Deutsche Zeitung. Organ der Deutschen Volksgruppe in Ungarn* (1944. szeptember–október–november.)
- Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers. Vom 1. September 1939 bis 10. März 1940*. München: Zentralverlag der NSDAP, 1942.
- Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittleuropa*. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bearb. von Schieder, Theodor. Bonn, 1953–1962. (Az általam használt kiadás: Augsburg: Weltbild, 1994.)

- Heinemann Isabel: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*. Göttingen: Wallstein, 2003.
- Hienz, Hermann A.: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, A–C*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1995.
- Höpfner, Hans-Paul: *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*. Frankfurt/Main–Bern: Lang, 1983.
- Hudi József: A Veszprém megyei németek be- és kitelepítése. In: Uő. (szerk.): *Előadások a Veszprém megyei németek történetéről (1946–1948)*. Veszprém: Megyei Német Önkormányzat, 1997. 51–59.
- Ingrao, Christian: *Hitlers Elite. Die Wegbereiter des nationalsozialistischen Massenmords*. Berlin: Propyläen, 2012.
- Keiper, Gerhard – Kröger, Martin (Bearb.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes, 1871–1945. Bd. 3 (L–R)*. Paderborn: Schöningh, 2007.
- Krämer, Florian: Flucht der Donauschwaben aus der Schwäbischen Türkei. In: Schmidt, Josef (Hrsg.): *Die Donauschwaben 1944–1964. Beiträge zur Zeitgeschichte*. München: Arbeitsgemeinschaft donauschwäbischer Lehrer im Südstädtischen Kulturwerk, 1968. 71–76.
- Kroner, Michael: Umsiedlung und Flucht von Südostdeutschen im Zweiten Weltkrieg. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 2004/4. 332–346.
- Leniger, Markus: *Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese*. Berlin: Frank & Timme, 2006.
- Leniger, Markus: Um-Siedlungen. Anspruch und Scheitern der SS-Siedlungspolitik. In: Schulte, Jan Erik (Hrsg.): *Die SS, Himmler und die Wewelsburg*. Paderborn: Schöningh, 2009. 273–295.
- Leniger, Markus: „Heim ins Reich”: Deutsche Minderheiten als Objekte nationalsozialistischer Migrationslenkung. In: Oltmer, Jochen (Hrsg.): *Handbuch Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter, 2015. 691–718.
- Lumans, Valdis O.: *Himmler’s Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe 1933–1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993.
- Lumans, Valdis O.: Werner Lorenz – Chef der „Volksdeutschen Mittelstelle”. In: Smelser, Ronald – Syring, Enrico (Hrsg.): *Die SS. Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*. Paderborn: Schöningh, 2000. 332–345.
- Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak következményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs: MTA TK – Budaörsi Passió Egyesület, 2014.
- Márkus Beáta: *„Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs: Kronosz, 2020.

- Ritter György: Etnikai tisztogatások: elűzések, deportálások, kitelepítések, lakosságcserek. A Magyarországot érintő etnikai jellegű mesterséges népmozgások főbb vonalai a második világháború végétől az ötvenes évekig. In: *Az együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest: MNL, 2020. 261–288.
- Ritter György: „Oh, Vaterland, warum liebt Du es geschehen? – Ó, hazánk, miért hagytad, hogy ez így legyen?": A magyarországi németek alávetettségi narratívája az Észak-Dunántúlon (1940–1970). PhD-dissz. Pécs, 2022.
- Schödl, Günter: Lange Abschiede. Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Uő. (Hrsg.): *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau*. Berlin: Siedler, 1995. 455–530.
- Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch*. München: Oldenbourg, 1999.
- Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története, I–II*. Budapest: Argumentum, 2015.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945*. Budapest: Kossuth, 1978.
- Tilkovszky Loránt: SS-akció a délkelet-európai németység kiűritésére 1944 őszén. In: Uő.: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németység történetéből*. Pécs: JPTE TK, 1997. 115–131.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: BKML, 1993.
- Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008.
- Tóth Ágnes: *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953 / Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953*. Budapest: Argumentum, 2018.
- Vargha Károly: Ibafa. Falutörténeti vázlat és földrajzi névgyűjtés 1954-ből. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1968. 115–132.
- Vitári Zsolt: „Haza a birodalomba.” A népi németek áttelepítése Németországba. *Rubicon*, 2012/11. 22–27.
- Wallinger Endre: 1945. január 9. Ácsteszer fekete napja. 1–6. rész. *Dolgozók Lapja*, 1982. március 28. 4.; március 30. 4.; március 31. 4.; április 1. 4.; április 2. 4.; április 3. 4.
- Zückert, Martin – Schvarc, Michal – Fiamova, Martina: *Die Evakuierung der Deutschen aus der Slowakei 1944/45. Verlauf, Kontexte, Folgen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

A karabahi örmény menekültek és a multilateralizmus válsága

Armenian Refugees in Karabakh and the Crisis of Multilateralism

ABSTRACT: Up to 120 thousand Armenians from Nagorno-Karabakh were forced to flee their homes in September 2023 after Azerbaijan launched an all-out offensive against the separatist region and resolved the decades long conflict through military force. Prospects for the refugees' repatriation under safety guarantees are faint since the Russian peacekeeping mission and the Joint Russian-Turkish Monitoring Center was shut down. The violent conflict resolution and the plight of the refugees might be viewed as symptoms of a global phenomenon, the crisis of multilateralism and international law.

Keywords: Nagorno-Karabakh, refugee studies, internationalism, multilateralism

Bevezetés

2023 szeptemberében Azerbajdzsán erőszakkal állította helyre területi integritását. Az egynapos karabahi összecsapások során örmény oldalról 198 katona és 25 civil, köztük öt gyermek veszítette életét, s 244-en megsebesültek, köztük 76 civil.¹ Azerbajdzsán részéről a bakui kormányzat Egészségügyi Minisztériuma 192 halotról, köztük egy civil áldozatról, valamint 512 sebesültről adott számot.² A hadműveletekben öt orosz békefenntartó is életét veszítette.³ A szakadár karabahi

* A szerző történész, a Magyar Külügyi Intézet vezető kutatója. E-mail: peter.kranitz@hiia.hu

¹ Արդարադատության նախարարության հետևանքադրույթի 19-րդ գործի է 223 անձ, որոնցից 5-ն՝ անչափահաս. Բյուրասյան. *Արևիկայի* (online), 2024. január 5. <https://armenpress.am/eng/news/1127400.html> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)

² Antiterror tadbirlərində 192 hərbcı, 1 mülki şəxs şəhid olub, 511 hərbcı yaralanıb. *Report. az* (online), 2023. szeptember 17. <https://report.az/sehiyye-xeberler/azerbaycan-respublikasi-sehiyye-nazirliyinin-melumat/> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)

³ Минобороны сообщило о гибели российских миротворцев в Нагорном Карабахе. *Tass* (online), 2023. szeptember 20. <https://tass.ru/armiya-i-opk/18799477> (Letöltés ideje: 2024.

örmény hatóságok feloszlatták önmagukat, s ezzel lezárult a *de facto* független, ám nemzetközileg el nem ismert, szakadár Hegyi-Karabah (Arcahi) Köztársaság (örményül: Արցախի Հանրապետություն)⁴ mintegy harmincéves története. A harcok következtében több mint százezer ember kényszerült elhagyni otthonát és menekült Örményországba. A konfliktus eszkalációját nem követte békekötés, sőt, egy újabb pusztító háború fenyegeti a szomszédos államok lakosságát.

Tanulmányomban egy, a közelmúlt fejleményeire való, rövid kitekintést követően, a karabahi menekültek örményországi státuszát és humanitárius helyzetét ismertetem, majd ennek kontextusában a konfliktusrendezés és a nemzetközi jog, általában a multilateralizmus és az internacionalizmus válságos helyzetére igyekszem felhívni a figyelmet. Mivel a menekültek helyzete e tanulmány megjelenése idején is dinamikusan változik, s az azzal kapcsolatos egyes statisztikai adatok nem elérhetők a szélesebb nyilvánosság számára, bizonyos adatsorok felkutatása során kénytelen voltam közvetlenül a menekültek ellátását végző örményországi kormányhivatalokhoz és nemzetközi szervezetekhez fordulni.

A tanulmány keretei nem teszik lehetővé a karabahi konfliktus történeti háttérének átfogó ismertetését, így pusztán a 2020-as második karabahi háborúig tekint vissza, s mivel a konfliktus emberi oldalát, a menekültek helyzetét tette meg vizsgálódásai középpontjának, sem a háború geopolitikai kontextusa feltárására, sem hadtudományi szempontú elemzésére nem vállalkozik.

Katasztrófa Karabahban: háború, vesztégzár és menekülés (2020–2023)

A 2020-as második karabahi háború hat hete során (szeptember 27. – november 10.) az azeri hadsereg visszafoglalta a három évtizeddel korábban, az első karabahi háborúban örmény kézre került területek mintegy háromnegyedét, az egykori Hegyi-Karabah Autonóm Terület déli részeit egészen a történelmi Karabah Kánság fővárosáig, Şuşáig (örményül: Սուսի/Շուշի), valamint a Karabahot övező hét megszállt terület csaknem teljes egészét.⁵ A 2020-as háború során visszafoglalt

február 16.)

⁴ Az örmény szavak magyar transliterációja során elvettem a szakirodalomban általánosan elterjedt, az Örmény Tanulmányok Nemzetközi Egyesülete (Association Internationale des Études Arméniennes) által népszerűsített Hübschmann–Meillet–Benveniste-féle latin betűs átírási szabályzatot, s az örmény hang- és betűkészlethez legközelebb álló magyar megfelelőekkel átirát alakot alkalmaztam, hasonlóan az orosz nevek magyar átiratának Asbóth Oszkár 1890. évi rendszere óta meghonosodott rendszeréhez. A beazonosíthatóság jegyében, mindazonáltal, minden esetben feltüntettem a tulajdonnevek hivatalos, örmény betűs elnevezését is.

⁵ E területek azeri és örmény megnevezései különböznek, magyar átirattal és eredeti írásmóddal, a fenti sorrendben váltakozva, a következők: Kəlbəcər járás (rayonu), avagy Sahumján/

területeken, különösen az egykori Autonóm Terület határain belül eső részeken, a hadműveleteket megelőzően jelentős számú, akár 40 000 fős civil lakosság élt, míg a szakadár köztársaság teljes területén, a sztepanakerti (Khankendi/Ստեփանակերտ) örmény hatóságok közlése szerint összesen 145 ezren éltek.⁶

Az összecsapásoknak az orosz intervenció vetett váratlanul véget. A 2020. novemberi, moszkvai megállapodás – az orosz békefenntartók által nyújtani vélt biztonsági garancia hitében – lehetővé tette az örménység fizikai jelenlétének és önálló közigazgatásának fennmaradását Karabahban.⁷ A hadműveletek, valamint az azeri fennhatóság részleges visszaállítása következtében mindazonáltal a karabahi örmény lakosság túlnyomó többsége, mintegy százezer fő, már ekkor menekülni kényszerült otthonából – többségük azonban a moszkvai megállapodást követően visszatért otthonába. Mintegy 45 000 ember azonban a harcok következtében hontalanná vált, többségük Örményországban és Hegyi-Karabah ekkor még örmény kézen maradt területein, kisebb részük Oroszországban és az Amerikai Egyesült Államokban keresett menedéket.⁸

A következő kényszermigrációs-, ezúttal belső menekülthullámot (IDP) a 2022. szeptember 12–14. közötti hadműveletek okozták. Azerbajdzsán védelmi erői ekkor átlépték a szovjet időszakban fennállott országhatárokat, s elfoglaltak mintegy 140 négyzetkilométer, stratégiaileg kulcsfontosságú, magaslati területet a határok mentén. A harcoknak örmény részről 233 halálos áldozata volt, köztük négy civil, míg azeri oldalon 80 fegyveres veszítette életét.⁹ Az összecsapások három dél- és délkelet-örményországi tartomány (örményül: marz/մարզ), Szjunik/Մյուսիք, Vajoc Dzor/Վայոց Ձոր és Geharkunik/Գեղարքունիք területét és lakosságát érintették. A hadműveletek idején a hatóságok 2700 lakost telepítettek ki,

Ծառույձա՛ն տարման (örményül: srdzsán/շրջան); Laçın, Qubadlı és Zəngilan járások, avagy Kasatah/Բաշաբաթ տարման; Cəbrayıl és Füzuli járások, avagy Hadrut/Հարրութ տարման; valamint Ağdam járás, amely részben Martuni/Մարտունի տարման területével feleltethető meg.

⁶ *Ներդրողի Ուղեցույց*. (N. n.) Ստեփանակերտ: Արցախի Ներդրումային Հիմնադրան, 2011. 4–6.

⁷ A megállapodás szövegét közölte az *Armenpress* örmény hírügynökség: Опубликован официальный текст заявления премьер-министра Армении, президентов России и Азербайджана. *Արմենպրես* (online), 2020. november 10. <https://armenpress.am/rus/news/1034480/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

⁸ Արցախը փախստականների համար ապաստարանների հարցով դիմել է Ռուսաստանին. *Լուրերը: առաջին լրատվական պիլ* (online), 2020. december 23. <https://www.1lurer.am/hy/2020/12/23/> Արցախը-փախստականների-համար-ապաստարանների-հարցով-դիմել-է-Ռուսաստանին/383805 (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

⁹ Սահմանազատումը չպետք է վերածվի ՀՀ-ի նկատմամբ տարածքային պահանջներ ներկայացնելու գործիքի. ԱԳ նախարար. *Ազատություն Ռադիոկայան* (online), 2022. december 1. <https://www.azatutyun.am/a/32157594.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.); Azerbaijan's casualties in tensions on Armenian border rise to 80 — ministry. *TASS* (online), 2022. szeptember 17. <https://tass.com/world/1509321> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

majd szeptember 19-ig további 4900-at, köztük 2000 gyermeket. 46 település 192 lakóháza, két iskolája és egy kórháza rongálódott meg. A Nemzetközi Vöröskereszt becslése szerint a kitelepítettekkel együtt, a három megye területén összesen mintegy 160 ezer embert érintettek közvetlenül a hadműveletek. Az összecsapásokat és a megszállást követő bizonytalan helyzet jelentette fenyegetettség következtében jelentős belső kényszermigrációs hullám indult meg Örményország déli és délkeleti területeiről a belső országrészek, elsősorban a főváros irányába. Hat hét alatt mintegy 90 ezren indultak útnak, akik közül mintegy 20 ezren kvázi-menekült helyzetben találták magukat. A 2020-as háború és a 2022-es összecsapások következtében összesen mintegy kétszázezer menekült érkezett Jerevánba, illetve a nyugati és az északi országrészekbe.¹⁰

A humanitárius katasztrófa következő állomása a 2022. december 14-én kezdődött blokád volt, amely a Karabahot Örményországgal és egyben a külvilággal összekötő egyetlen útvonalra, a lacsini folyosóra vont vesztegzárral hermetikusan zárta el a szakadár karabahi területeket. 2023. március 22-től kezdődően Azerbajdzsán elvágta a szakadár terület gázellátását is, s a nyár beköszöntével, ahogy a terület áramfejlesztését biztosító erőmű víztározójában megkezdődött az apadás, rendszeressé váltak az áramkimaradások. A vesztegzáron 2023. június 15-ig mindössze a Nemzetközi Vöröskereszt segélyszállítmányait és a sürgős orvosi beavatkozásra szoruló betegeket szállító mentőautók, valamint az orosz békefenntartók járművei juthattak át, ám az azt követő három hónap során a zárlat teljessé vált.¹¹ Egyre súlyosabbá vált az élelmiszer- és gyógyszerhiány, s augusztusra befutottak a krónikus alultápláltság következtében elhunytakról szóló híradások.¹²

A blokádot eleinte klímavédő civilek akciójának álcázták. A civilruhás tüntetők azzal magyarázták tettüket, hogy az örmény-karabahi határ közelében folyó ércbányászat természetromboló hatása ellen tüntetnek. Transzparensreikre olyan szlogeneket írtak, mint „Стоп экоцид” („Megállj az természetirtásnak”) vagy „Save nature” („Mentsd a természetet”). A megfigyelők túlnyomó többsége azonban már a veszteg zár legelső napjaiban is a bakui hatóságok által irányított, hibrid hadműveletként kezelték az esetet.¹³ A civilruhás zárlatot rövidesen valóban felváltotta

¹⁰ Armenia Population Movement 2022. *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC) Disaster Response Emergency Found (DREF)*. [H. n. és d. n.] <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=582925> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹¹ Shahverdyan, Lilit: Nagorno-Karabakh under total blockade. *Eurasianet* (online), 2023. június 23. <https://eurasianet.org/nagorno-karabakh-under-total-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹² ‘Catastrophic consequences’ of blockade: 40-year-old man dies of starvation in Nagorno-Karabakh. *Արմենպրես* (online), 2023. augusztus 15. <https://armenpress.am/eng/news/1117440.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹³ As Azerbaijani blockade drags on, Azerbaijan denies that it’s a blockade. *Eurasianet* (online), 2022. december 21. <https://eurasianet.org/as-azerbaijani-blockade-drags-on-azerbaijan-denies-that-its-a-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

az egyenruhások sorfala, s a 2020. novemberi, háromoldalú megállapodás rendelkezéseit sértő, hatósági ellenőrzőpont létesült a lacsini folyosó azeri ellenőrzés alatt álló oldalán. A blokádnál kiélezetett és morálisan megtört karabahi örmény szakadárak ellen kilenc hónap vesztégzár után végül 2023 szeptemberében indult meg a végső roham.

A karabahi örmény exodus

A 2023. szeptember 19-én és 20-án, csaknem pontosan 24 órán át tartó hadműveletek során – melyeket egyesek az utolsó, sorban a harmadik karabahi háborúnak neveznek¹⁴ – az azerbajdzsán védelmi erők felmorzsolták a szakadár fegyveresek ellenállását, sőt, az orosz békefenntartókat is visszavonulásra kényszerítették, akiket nem csupán harcjárműveikben, de soraikban is számottevő veszteség ért – egy azeri csapatban öt orosz békefenntartó életét veszítette.¹⁵

Két héttel azután, hogy eldőrdültek az első puskalövések, a terület örmény lakossága szinte teljesen eltűnt. Szeptember 30-ig százezer menekült lépte át a de jure államhatárt, s még napokig menekültek további százai érkeztek Örményországba.¹⁶ A menekültek létszáma tekintetében ellentétes adatokkal lehet találkozni. A Nemzetközi Vöröskereszt 101 848 menekültet tart számon, ám talán a legmegbízhatóbb forrást az örmény kormány Munkaügyi Minisztériuma által a menekültek támogatására nyújtott pénzügyi segélyprogramjának dokumentációja nyújtja: 113 371 fő regisztrált az egyszeri, 100 000 dramós támogatásra.¹⁷ Kijelenthető mindenesetre, hogy a 2020 és 2023 közötti harci cselekmények következtében megközelítőleg 300.000 örmény vált földönfutóvá, s keresett menedéket otthonától távol eső területeken, többnyire Örményország belső országrészeiben. Ez Örményország teljes lakosságának csaknem egytizedének felel meg. Az Európai Bizottság által működtetett, s 2023. október 2-án az örmény kormány kérésére életbe léptetett Union Civil Protection Mechanism által regisztrált 97 840 menekült 52%-a nő és 48%-a

¹⁴ Strachota, Krzysztof: The third Karabakh War. *Center for Eastern Studies – Analyses*. 2023. szeptember 20. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-09-20/third-karabakh-war> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹⁵ Задержаны подозреваемые в гибели российских миротворцев. *TACC* (online), 2023. szeptember 21. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/18807083> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹⁶ Առնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանվել է 100 հազար 417 սնձ. *Արմենպրես* (online), 2023. szeptember 30. <https://armenpress.am/arm/news/1120924/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹⁷ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

férfi, 18%-a hatvan év fölötti, s 31%-a tizennyolc év alatti volt, valamint 230 várandós nő is volt köztük.¹⁸

A menekülthullám megindulása óta komoly vita folyik Örményországban a menekültek státuszjogi helyzetét illetően. A közvélemény és az ellenzéki politikai pártok egy jelentős része nem menekültekként tekint rájuk, hiszen Karabahra sem egy független és különálló államként tekintettek, hanem mint az örmény nemzetállam egy lazán kapcsolt részére, s így a karabahi örmény exodus is csupán, mint belső menekülthullám értelmezhető. A karabahi örmények túlnyomó többsége eleve rendelkezett örményországi útlevelemmel, így a közzelfogás szerint örmény állampolgároknak minősülnek, amelynek következtében a belső menekülteknek járó ellátás illeti őket. Az ellenzéki pártok nagy része a menekültek repatriációját sem egy másik állam, Azerbajdzsán közigazgatási határain belül képzelel el, ragaszkodnak Karabah különállásához, s ahhoz, hogy az elüldözött karabahi örményeknek Azerbajdzsán adminisztratív fennhatósága nélkül legyen lehetőségük visszatérni otthonukba.¹⁹

A 2021 óta kormányzó második Pasinján-adminisztráció eltérő álláspontot képvisel. Artjom Szudzsján, az Igazságügyi Minisztérium tanácsadója kijelentette, a Karabahból Örményországba települni kényszerült lakosságra menekültekként tekintenek, s a számukra kibocsátott útlevelekre mint pusztán útiokmányra, amelynek birtoklása nem jelent automatikusan állampolgársági jogviszonyt. Felidézte az Örményország által az Emberi Jogok Európai Bíróságával is közölt érvrendszert, miszerint a különleges, „070” jelzésű útlevelek csupán a nemzetközi utazást tették lehetővé az Örményország által sem elismert Hegyi-Karabah Köztársaság polgárai számára, a kétoldalú kapcsolatokkal hivatalosan nem rendelkező területek közötti kettősállampolgárság intézményét nem.²⁰

A karabahiak menekültekként való elismerése, és az addig *de facto* fennálló státuszjog újradefiniálása stratégiai lépés az örmény kormány részéről. A nemzetközi menedékjog – így az Örményország és Azerbajdzsán által is aláírt és ratifikált, a menekültek védelméről szóló 1951-es genfi egyezmény és az azt kiegészítő 1967. évi New York-i jegyzőkönyv²¹ – ugyanis, ellentétben a belső menekültek ellátásával kapcsolatban fennálló normákkal, a menekültek jogállását a nemzetközi térben

¹⁸ Armenia, Europe region – Population Movement. Operation Update #3. Emergency Appeal No. MDRAM012. [H. n.] *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies*, 2024. február 22. <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=804574> (Letöltés ideje: 2024. március 29.)

¹⁹ Армяне НК перед выбором – принять гражданство Армении или статус беженца. *JAMnews* (online), 2023. október 10. <https://jam-news.net/ru/статус-карабахски-армян-в-армении> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

²⁰ U.o.

²¹ A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezmény és 1967. évi jegyzőkönyv. In: Jency Petra – Nagy Boldizsár (szerk.): *Nemzetközi jogi olvasókönyv*. Budapest: Osiris, 2002. 206–224.

tartja, s fenntartja a menekültek jogát az otthonukba való önkéntes visszatérésre, amit a biztonságos életkörülmények helyreállítása és a lakóhelyük szerinti állami adminisztrációval való státuszjogi rendezés előfeltétel. Tehát a menekültstátusz elismerése által a karabahi örmények ügye a diplomáciai úton történő konfliktusrendezés egyik feltételévé vált, amely az örmény alkupozíciókat erősíti egy potenciális béketárgyalás során. A menekültek számára az örmény államigazgatás által nyújtott, átmenetinek szánt ellátórendszerben mindazonáltal bizonyos esetekben a menekültek minél tartósabb integrációját célzó mechanizmusokat fedezhetünk fel, amely a békés konfliktusrendezéssel kapcsolatos jereváni kétélyekre engedhet következtetni.

A menekülthullám óriási terhet rótt az örmény államigazgatásra. A 2023-as menekülthullám elérte a hivatalos örmény lakosságszám 3%-át, ám a kivándorlás és a vendégmunkások ingázása miatt a valóságban akár a 6–7%-ot is meghaladhatja, mialatt az örmény társadalom 26,5%-a a szegénységi küszöb alatt él és a munkanélküliségi ráta megközelíti a 13%-ot.²² A válságra adott kormányzati (és civil) válasz, mindazonáltal, viszonylag jól szervezett és átfogó, érinti a menekültek lakhatását, szociális ellátását és munkaerőpiaci integrációját.

A menekültek integrációját jelentősen megkönnyítik a többségi társadalométól csupán a regionális sajátosságok szintjén eltérő kulturális, vallási és nyelvi adottságok, s az elmúlt harminc év gazdasági-pénzügyi-védelmi egymásrautaltságából fakadó személyes és üzleti kapcsolatháló léte. A menekültek egy messzemenőig befogadó és empatikus közegbe kerültek, nem kell tartaniuk a kirekesztéstől vagy a hátrányos megkülönböztetéstől.²³

A menekültek mintegy 70%-a Jerevánban és környékén, Kotajk/Կոտայք és Ararát/Արարատ tartományok kisebb-nagyobb településein leltek menedékre, holott épp a fővárosban és agglomerációjában tapasztalható a modernkori örmény történelem legnagyobb lakáspiaci árrobbanása a 2022 óta tapasztalt orosz és kelet-európai bevándorlási hullám következtében.²⁴ A fővárosban található ugyanakkor messze a legtöbb munkalehetőség. Menekülttáborok kialakítására nem volt szükség, sikerült mindenkit közintézményekben (iskolákban, használaton kívüli

²² Armenia, Europe region – Population Movement. Operation Update #3. Emergency Appeal No. MDRAM012. [H. n.] International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2024. február 22. <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=804574> (Letöltés ideje: 2024. március 29.)

²³ Lásd Azat Adamian beszámolóját a *Szabad Európa Rádió* riportjában: Kucera, Joshua: despite The Warm Welcome, Karabakh Refugees In Armenia Are Struggling, Unsure Where To Go Next. *Radio Free Europe – Radio Liberty* (online), 2023. december 22. <https://www.rferl.org/a/karabakh-refugees-armenia-welcome-struggling-azerbaijan/32743624.html> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

²⁴ Bővebb magyarázatért lásd: Саргсян, Гаянэ: Как приток российских граждан повлиял на рынок недвижимости Армении. *JamNews* (online), 2024. január 8. <https://jam-news.net/ru/влиание-переезда-россиян-на-рынок-нед/> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

közigazgatási épületekben, sőt, postahivatalokban) és családi otthonokban (olykor rokonoknál, máskor ismeretleneknél) elhelyezni, de sokan vannak, akik rögtön albérletbe költöztek. Utóbbiak számára a kormány lakhatási támogatást nyújtott 2024 márciusáig, havi 50 000 dram (1 HUF ~ 1,1 AMD) összegben. Azok számára pedig, akik készek hosszútávon betagozódni az örmény társadalomba és gazdaságba, s amennyiben még nem tették meg, felveszik az örmény állampolgárságot, az állam fejenként 3 millió dram otthonteremtési támogatást nyújt használt lakásvásárlás vagy új otthon építése esetén – fiatalokéknak és nyugdíjasoknak vissza nem térítendő segély, a munkaképes felnőttek számára hitel formájában.²⁵

Az örmény menekültek munkaerőpiaci integrációja – bár nyelvi nehézségek nem terhelik őket – súlyos nehézségekbe ütközik, s ez az örmény gazdaság általános helyzetével van összefüggésben. Csak a magasan képzett munkaerőből van hiány Örményországban, mialatt a munkanélküliségi ráta meghaladta a 12,5%-ot. Bár 2023 év végéig tízezer menekültet, vagyis a betelepülők mintegy 10 százalékát, akik a munkaképes menekültek mintegy 30 százalékát teszik ki, sikerült munkába állítani Örményországban,²⁶ ez a szám azóta nem emelkedett jelentősen. A jereváni kormányzat Munkaügyi Minisztériuma által felállított Egységes Szociális Ellátórendszer (Աշխատանքի ել Սոցիալական Հարցերի Նախարարություն, Միասնական Սոցիալական Ծառայություն) által kínált munkaerőpiaci integrációs programba 2024 februárjáig mindössze 4611 menekült jelentkezett – közülük 2240 főt referáltak munkaadókhöz és 1761 fő talált állást. A minisztérium által a menekültek továbbképzését és munkavállalását célzó programban 2024 márciusáig mindössze 235 menekült vett részt.²⁷

A menekültek gyakorlatilag a többségi társadalommal megegyező szociális ellátórendszert élveznek Örményországban. A nyugdíjfolyósítás során a Hegyi-Karabah területén bejegyzett munkaviszonyt és sorkatonai szolgálatot is elismerik, a menekült kisdedek és gyermekek állami gondozási és oktatási intézményekbe járhatnak. Az örmény állam csecsemő- és gyermekgondozási támogatást is nyújt a menekült anyák számára – a munkanélküli édesanyák havi ellátása így 2024 márciusában elérte a 172 500 örmény dramot, míg a munkavállaló édesanyákat 140 napos szülési szabadság illeti. Jogosultak továbbá a menekült édesanyák

²⁵ Կառավարությունը մտադիր է ՀՀ քաղաքացիությունը պարտադիր դարձնել բնակարանային սպահովության առաջարկվելիք ծրագրից օգտվող ԼՂ բնակիչների համար. *Արմենպրես* (online), 2024. február 19. <https://armenpress.am/arm/news/1130629.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)

²⁶ 2023-ի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ԼՂ-ից բռնի տեղահանված շուրջ 10 հազար մարդ աշխատանք ունի Հայաստանում. Նիկոլ Փաշինյան. *Լուրերը: առաջին լրատվական պիլք* (online), 2024. február 19. <https://www.lurer.am/hy/2024/02/19/2023-ի-դեկտեմբերի-31-ի-դրությամբ-ԼՂ-ից-բռնի-տեղահանված-շուրջ-10-հազար-մարդ-աշխատանք-ունի-Հայաստանում-Նիկոլ-Փաշինյան/1080127> [ketöltés ideje: 2024. április 4.]

²⁷ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

a gyermekáldás esetén az örmény nőket illető egyszeri, pénzügyi támogatásra – első és második gyermek után háromezrezer, harmadik és negyedik gyermek után egymillió, az ötödik és a további gyermekek után 1,5 millió örmény dram értékben.²⁸

A kormány mindezen felül minden menekültnek egyszeri, százezer dramossal segélyt ítél, amennyiben nem szállodában vagy vendégházban, de tartósan Örményországban tartózkodnak, s banki megtakarításuk nem haladja meg a kétmillió dram összeget.²⁹

A menekültek azonban elégedetlenek. Rendszeresen a tüntetések Jerevánban – 2024. március 20-án például menekültek százai vonultak az Opera elé, hogy jobb ellátást és a nemzetközi garanciákkal kieszközölt, mielőbbi hazatérésüket követeljék. A kormány lakhatási támogatással kapcsolatos terveit is kritizálták – a februárban előirányzott támogatásnál magasabb összegű, vissza nem térítendő támogatást követeltek. Követelték továbbá, hogy a havi 50 ezer dramossal, havi lakhatási támogatási programot hosszabbítsák meg. Szószólójuk, a korábbi szakadár terület emberi jogi ombudsmanja, Artak Beglarján kijelentette, a menekültek vissza kívánnak térni otthonukba, de nemzetközi garanciákat várnak a közvetlen azeri kormányzatot helyettesítendő, autonóm közigazgatási rendszer felállítására, mivel, mint mondta, az azeri uralom „népirtó rezsimként” működne.³⁰

Azonban a menekültek hazatérése az idő előrehaladtával egyre kilátástalanabbá válik. 2024 áprilisában Oroszország kivonta békefenntartóit Hegyi-Karabahból, s az agdami közös orosz-török megfigyelői missziót is felszámolták, így megszűnt a potenciálisan visszatelepülő örmény lakosság polgári, kisebbségi és alapvető emberi jogainak leendő betartását felügyelni hivatott nemzetközi védőháló.³¹

Hegyi-Karabahból gyakorlatilag eltűnt minden örmény. Mindössze néhány tucatnyian maradtak – őket kezdetben a Nemzetközi Vöröskereszt látta el élelemmel, mialatt a bevonuló azeri hatóságok útlevelüket bevonták s megszüntették a korábbi telefon- és internetkapcsolataikat.³² Feltételezhető azonban, hogy különösebb atrocitások nem érik őket – ami nem mondható el a 2023. szeptemberi konvojából a lacsini ellenőrzőponton kiemelt, háborús bűnökkel és államellenes

²⁸ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

²⁹ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

³⁰ Արդարադատության նախարարը և Երևան, ԵԹԵ իշխանությունը շարունակի խուսափել բախումներից. Արտակ Բեգլարյան. *Factor.am* (online), 2024. március 20. <https://factor.am/754204.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)

³¹ Песков подтвердил начало вывода миротворцев РФ из Карабаха. *TACC* (online), 2024. április 17. <https://tass.ru/politika/20570981> (Letöltés ideje: 2024. május 29.)

³² Lásd Cory Popp és Lindsey Snell oknyomozó újságírók riportját az X-en: <https://twitter.com/LindseySnell/status/1717598708496302345> (Letöltés ideje: 2024. április 2.)

bűncselekményekkel vádolt, most büntetőeljárás alatt álló karabahi örmény veteránokról és szakadár politikusokról.

Összességében kijelenthető, hogy 2023 szeptemberében egy többezer éves, őslakos kultúra tűnt el a Dél-Kaukázusból. Hegyi-Karabah örmény kulturális és vallási emlékhelyei az örmény nemzet antikvitásig visszanyúló szakrális- és kulturális emlékezeti helyei, így Tigranakert 2100 éves romjai, a térség egyik legrégebb, Kr. u. 1. századi alapítású monostora, Dadivank, s megannyi, ó- és középkori alapítású vár- és templomrom, illetve az Örmény Apostoli Egyház tucatnyi, az utolsó pillanatilag élő egyházközsége és imahelye néptelenedett el.³³

A „Nagy Visszatérés” – a karabahi kényszerszermigráció másik oldala

Mialatt a karabahi örmények elhagyni kényszerültek otthonukat, addig a terület másik őshonos népessége, az azerbajdzsán, megkezdhette visszatérését korábbi otthonába. Hegyi-Karabah Autonóm Terület lakossága 1989-ben 77%-ban örmény volt (145 450 fő) és 21%-ban azeri (40 688 fő), ám az első karabahi háború során a szakadárok által elfoglalt további hét területen az azerbajdzsánok voltak többségben. Az 1988 februárjától eszkalálódó örmény-azeri konfliktus következtében mintegy kétszáz ezer azerbajdzsán (és 2500 kurd) kényszerült elhagyni örményországi otthonát, míg a karabahi háború összecsapásai előtt, az Állami Statisztikai Hivatal (Goskomstat) adatai szerint, mintegy 604 000 fő menekült Azerbajdzsán belső területeire. A hozzávetőlegesen nyolcszáz ezer fős kényszerszermigrációs hullám akkor az ország lakosságának 10%-át tette ki. A hivatalos adatokat azonban az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) vitatja, 750–780 ezer főre teszi a menekültek és belső menekültek számát, akik közül 32 ezren kurdok, oroszok és mesketi törökök voltak.³⁴

A menekülthullám ellátása rendkívüli kihívást jelentett a frissen függetlennedett államnak. Az érkezőket önkormányzati épületekben, hat állandó és 43 átmeneti szálláshelyen helyezték el szerte Azerbajdzsánban, többségük, sőt, azóta már a menekültek második és harmadik generációja is, máig tömegszállításokon él.³⁵ Az elvesztett területek és a menekültek hazatérése a modern Azerbajdzsán nemzeti identitásának talán legjelentősebb elemévé vált az első karabahi háborút követő év-

³³ [Staff, A&S Communications:] Hundreds of Armenian heritage sites at risk in Nagorno-Karabakh. *Cornell University, College of Arts and Sciences*. 2023. szeptember 21. <https://as.cornell.edu/news/hundreds-armenian-heritage-sites-risk-nagorno-karabakh> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

³⁴ Yunusov, Arif: Asylum seekers, refugees, and IDPS in Azerbaijan: issues and perspectives. *CARIM-East Explanatory Note 13/125* (2013. szeptember.): 1–2.

³⁵ *Rövid áttekintés Karabah történetéből*. [N. n.] Baku, 2006. (Karabah tényei és valósága sorozat 5.)

tizedekben. Az irredentizmus és a repatriáció ígérete vált az azeri társadalom mobilizálásának egyik legfőbb eszközévé a fokozatosan kiépülő, s idővel dinasztikussá váló Alijev-kormányzat számára. Mikor végül 2020 és 2023 között Azerbajdzsán erővel állította helyre területi integritását, a lakosság túlnyomó többsége támogatta a bakui kormányzatot revíziós politikájában, amit a 2024. februári államfőválasztás erősített meg – a 2003 óta regnáló elnök a voksok 92%-át kapta.³⁶

A 2020-as háborút követő hetekben, a háború sújtotta területek újjáépítésével együtt, megkezdődött a harminc évvel korábbi kényszermigrációs hullám belső menekültjeinek lépcsőzetes visszatelepítése korábbi otthonukba, amelyet az azeri nyilvánosságban a „Nagy Visszatérésnek” neveznek. Hétről hétre 20–30 újabb család tér vissza otthonába a Karabahot övező, korábban örmény megszállás alatt tartott területeken. Fontos különbség a 2023 szeptembere előtt és az azt követően folytatott hazatelepítési akciókban, hogy újabban nem a szakadár területek keleti és déli, hanem elsősorban a nyugati, Örményországhoz legközelebb eső területeire, különösen a Lacsini járásba telepítik a belső menekülteket.³⁷

Bár Azerbajdzsán kormányzata beteljesítette a politikai diskurzus által nemzeti és történelmi hivatásaként aposztrofált területi revíziót, továbbra is az irredentizmus maradt a társadalmi mobilizáció fő eszköze, ám ezúttal már nem a megszállt területekkel, hanem Örményország déli és délkeleti tartományaival, különösen Szjunik (Zangezur) területével, az azeri közbeszédben újabban „Nyugat-Azerbajdzsánnak” nevezett területekkel szemben. Baku a békekötés egyik feltételül szabta a mintegy kétszázezer, Örményországból az első karabahi háború alatt elmenekült azeri visszatelepülésének lehetővé tételét.³⁸ Óriási tőkeinjekciót kapott a Nyugat-Azerbajdzsán Közösség nevű civil szervezet, képviselői sorra kilincselnek az ENSZ, az EBESZ, az EU és más szervezetek humanitárius, emberi jogi és migrációs szervezeteinél.³⁹

A visszatelepítés megvalósítása azonban több szempontból is problémás. Egyrésztől nincs valós igény az Örményországból elmenekült azeriek között a visszatelepülésre. Túlnyomó többségük rendes adás-vételi úton vált meg örményországi

³⁶ A választások tisztaságát azonban nemzetközi megfigyelők vitatják. Vö.: Bagirova, Nailia: OSCE raises concerns over fairness of Azerbaijan election. *Reuters* (online), 2024. február 8. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/azerbaijan-president-aliyev-re-elected-with-over-90-vote-electoral-commission-2024-02-08/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

³⁷ The Great Return: Azerbaijan relocates 79 more residents to Lachin. *Azertac* (online), 2024. március 30. https://azertag.az/en/xeber/the_great_return_azerbaijan_relocates_79_more_residents_to_lachin-2958239 (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

³⁸ Baku pushes rights of „Western Azerbaijan” in negotiations with Yerevan. *Eurasianet* (online), 2023. március 29. <https://eurasianet.org/baku-pushes-rights-of-western-azerbaijan-in-negotiations-with-yerevan> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

³⁹ Western Azerbaijan Community to be represented at UN meeting on Armenia’s report. *AzerNews* (online), 2024. április 5. <https://www.azernews.az/nation/215571.html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

ingó és ingatlan vagyonától, az elmúlt harminc év alatt egzisztenciát és családi kapcsolatokat létesítettek Azerbajdzsánban, kétséges, hogy egy szűk rétegen túl tömegek lennének hajlandók Örményországban, örmények közt folytatni életüket. Másrészt Örményország sem mutat hajlandóságot a repatriációra, s az Azerbajdzsánból és Nahicsevából 1988 és 1992 között elüldözött mintegy négyszázezer örmény visszatelepülésének kérdéséhez köti az ügyet.⁴⁰

Hasonló földrajzi-politikai identifikációs folyamatok zajlanak Iránnal szemben is. Először 2012-ben, legutóbb pedig 2022 decemberében merült fel az azeri kormánypárt részéről a javaslat, hogy Azerbajdzsán hivatalosan is vegye fel az „Észak-Azerbajdzsán” nevet, alig burkolt területi követeléssel élve déli szomszédjukkal szemben. Irán északi részén, „Dél-Azerbajdzsánban” ugyanis különböző becslések szerint 14–20 millió fős azerbajdzsán kisebbség él. Az azeri tömbterületek egyesítésének ötlete erős társadalmi támogatást élvez Azerbajdzsánban.⁴¹

Következtetések helyett – megjegyzések a multilateralizmus válságáról

A karabahi örmény menekültek helyzetével kapcsolatban 2024 tavaszán nehéz távlati következtetések vonni. Otthonukba való visszatérésük esélye rendkívül alacsony. Bár az orosz külügy állítja, a Bakuval folytatott tárgyalásaiknak sarkalatos pontját képezi a menekültek repatriációja, az orosz békefenntartók kivonásával azonban kivitelezése gyakorlatilag ellehetetlenült. A karabahi konfliktus erőszakos lezárása és a menekültek kilátástalan helyzete ugyanakkor már a 2023. szeptemberi események másnapján fontos következtetések levonására nyújtott lehetőséget a nemzetközi jog és multilateralizmus válságos állapotával kapcsolatban.

„Az 1945 utáni nemzetközi rendszer válságban van”⁴² – állítják egyre egységesebben a nemzetközi jog és a multilateralizmus szakértői.⁴³ Nem csupán az elemzők, de a nemzetközi rendet formáló döntéshozók is egyre súlyosabb kételyeket fogalmaznak meg a fennálló nemzetközi jog- és intézményrendszer hosszútávú

⁴⁰ «Азербайджан имеет территориальные претензии к Армении» – Никол Пашинян. *JAMnews* (online), 2023. március 15. <https://jam-news.net/ru/пресс-конференция-никола-пашиняна-2/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

⁴¹ Предлагается сменить название Азербайджана. Кому это надо? Комментарии. *JAMnews* (online), 2022. december 1. <https://jam-news.net/ru/предлагается-сменить-название-азерб> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

⁴² Reus-Smit, Christian – Zarakol, Ayşe: Polymorphic justice and the crisis of international order. *International Affairs*, 2023/1. 1.

⁴³ Stephan, Paul B. : The crisis in international law and the path forward for international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, No. 920–921 (2022. november).

fenntarthatóságával kapcsolatban.⁴⁴ A nagyhatalmi erőviszonyok átrendeződésével kapcsolatban az USA Nemzeti Hírszerzési Tanácsa által 2040-re jósolt öt forgatókönyv közül csak egy, a legoptimistább (és egyben legvalószínűtlenebb) számol a jelenlegi nemzetközi jog- és intézményrendszer további dominanciájával, a többi a hatalmi-szövetségi rendszerek töredezett, versengő, sőt, akár kaotikus erőviszonyait vizionálja.⁴⁵

A 2020–2023 közötti karabahi eseményekre is tekinthetünk, mint a nemzetközi jogi normák és intézményi rendszer kudarcára. A konfliktusok fegyveres rendezését ugyanis tiltja az ENSZ Alapokmánya, mely elvet Azerbajdzsán nemegyszer magáévá tette, elkötelezve magát a karabahi konfliktus békés rendezése mellett többek között az Európa Tanácsba való csatlakozása során.⁴⁶ Baku és Jereván újra és újra hitet tett a diplomáciai párbeszéd fenntartása mellett az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) minszki csoportja és más nemzetközi fórumok (például a 3+3 Platform, FÁK etc.) kereteiben.⁴⁷ Sőt, a 2020. novemberi moszkvai nyilatkozatban is hitet tettek a békés konfliktusrendezés mellett, ám végül a lacsini blokád és a 2023. szeptemberi harci cselekmények a konfliktus erős szakos, a nemzetközi jogi normákkal ellentétes lezárását eredményezte. A Német Külügyi Tanács (*Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik*) egészen odáig megy, hogy a karabahi események az ukrajnai háború után az „autoriter rendszerű” konfliktusrendezés globális térnyerésének legfőbb állomásaként értelmezhető, amely az ukrajnai orosz agresszió modelljét exportálja a világ önkényuralmi rendszereibe.⁴⁸

Jelen sorok szerzője egyetért azzal, hogy a nemzetközi jog- és intézményrendszer tekintélyvesztésével párhuzamosan a jövőben tovább fog szűkülni a konfliktusok békés, diplomáciai úton történő rendezésének lehetősége, ami a humanitárius válságok eszkalációjával és számbeli növekedésével járhat világszerte. Nem tekint mindazonáltal válságként a folyamatra – a nemzetközi humanitárius jog- és intézményrendszer ugyanis, rövid története során minden esetben, az adott geopolitikai erőviszonyok játékszere volt, univerzalitását és semlegességét még az amerikai

⁴⁴ Lásd pl. Szubrahmanjam, Dzsajsankar: *India útja – Stratégiák egy bizonytalan világban*. Budapest: MCC Press, 2023.

⁴⁵ *Global Trends 2040. A more contested world*. [N. n. és h. n.] A publication of the National Intelligence Council. March 2021. 108–119.

⁴⁶ Azerbaijan's application for membership of the Council of Europe. Opinion 222 (2000) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. <https://pace.coe.int/en/files/16816/html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

⁴⁷ Lásd többek között: Joint Statement by the Heads of Delegation of the Minsk Group Co-Chair Countries and the Foreign Ministers of Azerbaijan and Armenia Athens, December 1, 2009. *MC.DEL/43/09*, illetve Statement in response to the Reports by the Co-Chairs of the Minsk Group and the Personal Representative of the Chairman-in-Office delivered by Ambassador Ashot Hovakimian at the 738th Meeting of the OSCE Permanent Council November 6, 2008. *PC.DEL/969/08*.

⁴⁸ Meister, Stefan: Nagorno Karabakh: The Rise of Authoritarian “Conflict Resolution”. *Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik Memo*, October 2023.

hegemónia unipolaritása pillanatában sem sikerült biztosítania. Az EBESZ tehetetlensége a karabahi konfliktusrendezéssel kapcsolatban az elmúlt harminc évben a multilateralizmus korrupciójának és tehetetlenségének egyik jelképévé vált, így a nemzetközi intézményrendszer válságáról csupán annyiban beszélhetünk a közmúlt, mint amennyiben a távolabbi múlt, a tétlenség évtizedei tekintetében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 2023-ի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ԼՂ-ից բռնի տեղահանված շուրջ 10 հազար մարդ աշխատանք ունի Հայաստանում. Նիկոլ Փաշինյան. *Լուրերը: ամառին լրատվական ալիք* (online), 2024. február 19. <https://www.1lurer.am/hy/2024/02/19/2023-ի-դեկտեմբերի-31-ի-դրությամբ-ԼՂ-ից-բռնի-տեղահանված-շուրջ-10-հազար-մարդ-աշխատանք-ունի-Հայաստանում-Նիկոլ-Փաշինյան/1080127> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանվել է 100 հազար 417 անձ. *Արմենպրես* (online), 2023. szeptember 30. <https://armenpress.am/arm/news/1120924/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezmény és 1967. évi jegyzőkönyv. In: Jeney Petra – Nagy Boldizsár (szerk.): *Nemzetközi jogi olvasókönyv*. Budapest: Osiris, 2002. 206–224.
- Antiterror tədbirlərində 192 hərbcı, 1 mülki şəxs şəhid olub, 511 hərbcı yaralanıb. *Report.az* (online), 2023. szeptember 17. <https://report.az/sehiyye-xeberler/azerbaycan-respublikasi-sehiyye-nazirliyinin-melumatı/> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)
- Արցախը փախստականների համար ապաստարանների հարցով դիմել է Ռուսաստանին. *Լուրերը: ամառին լրատվական ալիք* (online), 2020. december 23. <https://www.1lurer.am/hy/2020/12/23/Արցախը-փախստականների-համար-ապաստարանների-հարցով-դիմել-է-Ռուսաստանին/383805> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Armenia Population Movement 2022. *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC) Disaster Response Emergency Found (DREF)*. (H. n. és d. n.) <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=582925> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Armenia, Europe region – Population Movement. Operation Update #3. Emergency Appeal No. MDRAM012. (H. n.) International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2024. február 22. <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=804574> (Letöltés ideje: 2024. március 29.)
- Армяне НК перед выбором – принять гражданство Армении или статус беженца. *JAMnews* (online), 2023. október 10. <https://jam-news.net/ru/стату-с-карабахски-армян-в-армении> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

- As Azerbaijani blockade drags on, Azerbaijan denies that it's a blockade. *Eurasianet* (online), 2022. december 21. <https://eurasianet.org/as-azerbaijani-blockade-drags-on-azerbaijan-denies-that-its-a-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Azerbaijan's application for membership of the Council of Europe. Opinion 222 (2000) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. <https://pace.coe.int/en/files/16816/html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Azerbaijan's casualties in tensions on Armenian border rise to 80 — ministry. *TASS* (online), 2022. szeptember 17. <https://tass.com/world/1509321> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Азербайджан имеет территориальные претензии к Армении» – Никол Пашинян. *JAMnews* (online), 2023. március 15. <https://jam-news.net/ru/пресс-конференция-никола-пашиняна-2/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Bagirova, Nailia: OSCE raises concerns over fairness of Azerbaijan election. *Reuters* (online), 2024. február 8. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/azerbaijan-president-aliyev-re-elected-with-over-90-vote-electoral-commission-2024-02-08/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Baku pushes rights of „Western Azerbaijan” in negotiations with Yerevan. *Eurasianet* (online), 2023. március 29. <https://eurasianet.org/baku-pushes-rights-of-western-azerbaijan-in-negotiations-with-yerevan> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- 'Catastrophic consequences' of blockade: 40-year-old man dies of starvation in Nagorno-Karabakh. *Արմենպրես* (online), 2023. augusztus 15. <https://armenpress.am/eng/news/1117440.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Popp, Cory és Snell, Lindsey oknyomozó újságírók riportját az X-en: <https://twitter.com/LindseySnell/status/1717598708496302345> (Letöltés ideje: 2024. április 2.)
- Global Trends 2040. A more contested world.* (C. n. és h. n.) A publication of the National Intelligence Council. March 2021. 108–119.
- Hundreds of Armenian heritage sites at risk in Nagorno-Karabakh. *Cornell University, College of Arts and Sciences*. 2023. szeptember 21. <https://as.cornell.edu/news/hundreds-armenian-heritage-sites-risk-nagorno-karabakh> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Joint Statement by the Heads of Delegation of the Minsk Group Co-Chair Countries and the Foreign Ministers of Azerbaijan and Armenia Athens, December 1, 2009. *MC.DEL/43/09*.
- Կառավարությունը մտադիր է ՀՀ քաղաքացիությունը պարտադիր դարձնել բնակարանային ապահովության առաջարկվելիք ծրագրից օգտվող ԼՂ բնակիչների համար. *Արմենպրես* (online), 2024. február 19. <https://armenpress.am/arm/news/1130629.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)
- Kucera, Joshua: Despite The Warm Welcome, Karabakh Refugees In Armenia Are Struggling, Unsure Where To Go Next. *Radio Free Europe – Radio Liberty* (online), 2023. december 22. <https://www.rferl.org/a/>

- karabakh-refugees-armenia-welcome-struggling-azerbaijan/32743624.html (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Ադրբեջանի վերջին հարձակման հետևանքով ԼՂ-ում գնդվել է 223 անձ, որոնցից 5-ն՝ անչափահաս. Քյարամյան. *Արմենպրես* (online), 2024. január 5. <https://armenpress.am/eng/news/1127400.html> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)
- Ադրբեջանցիները հասնելու են Երևան, եթե իշխանությունը շարունակի խուսափել բախումներից. Արսակ Բեգլարյան. *Factor.am* (online), 2024. március 20. <https://factor.am/754204.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)
- Meister, Stefan: Nagorno Karabakh: The Rise of Authoritarian “Conflict Resolution”. *Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik Memo*, October 2023.
- Минобороны сообщило о гибели российских миротворцев в Нагорном Карабахе. *Tass* (online), 2023. szeptember 20. <https://tass.ru/armiya-i-opk/18799477> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)
- Ներդրողի Ուղեցույց*. (N. n.) Ստեփանակերտ: Արցախի Ներդրումային Հիմնադրան, 2011. 4–6.
- Опубликован официальный текст заявления премьер-министра Армении, президентов России и Азербайджана. *Արմենպրես* (online), 2020. november 10. <https://armenpress.am/rus/news/1034480/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Stephan, Paul B., : The crisis in international law and the path forward for international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, No. 920–921 (2022. november).
- Песков подтвердил начало вывода миротворцев РФ из Карабаха. *TACC* (online), 2024. április 17. <https://tass.ru/politika/20570981> (Letöltés ideje: 2024. május 29.)
- Саргсян, Гаянэ: Как приток российских граждан повлиял на рынок недвижимости Армении. *JamNews* (online), 2024. január 8. <https://jam-news.net/ru/влияние-переезда-россиян-на-рынок-нед/> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Reus-Smit, Christian – Zarakol, Ayşe: Polymorphic justice and the crisis of international order. *International Affairs*, 2023/1. 1.
- Rövid áttekintés Karabah történetéből*. (N. n.) Baku, 2006. (Karabah tényei és valósága sorozat 5.)
- Shahverdyan, Lilit: Nagorno-Karabakh under total blockade. *Eurasianet* (online), 2023. június 23. <https://eurasianet.org/nagorno-karabakh-under-total-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Սահմանազատումը չպետք է վերածվի «Հ»-ի նկատմամբ տարածքային պահանջներ ներկայացնելու գործիքի. ԱԳ նախարար. *Ազատույնի Ուսիղակայան* (online), 2022. december 1. <https://www.azatutyun.am/a/32157594.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.);
- Statement in response to the Reports by the Co-Chairs of the Minsk Group and the Personal Representative of the Chairman-in-Office delivered by Ambassador

- Ashot Hovakimian at the 738th Meeting of the OSCE Permanent Council November 6, 2008. *PC.DEL/969/08*.
- Strachota, Krzysztof: The third Karabakh War. *Center for Eastern Studies – Analyses*. 2023. szeptember 20. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-09-20/third-karabakh-war> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Szubrahmanjam, Dzsajsankar: *India útja – Stratégiák egy bizonytalan világban*. Budapest: MCC Press, 2023.
- The Great Return: Azerbaijan relocates 79 more residents to Lachin. *Azertac* (online), 2024. március 30. https://azertag.az/en/xeber/the_great_return_azerbaijan_relocates_79_more_residents_to_lachin-2958239 (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Western Azerbaijan Community to be represented at UN meeting on Armenia’s report. *AzerNews* (online), 2024. április 5. <https://www.azernews.az/nation/215571.html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Yunusov, Arif: Asylum seekers, refugees, and IDPS in Azerbaijan: issues and perspectives. *CARIM-East Explanatory Note* 13/125 (2013. szeptember.): 1–2.
- Задержаны подозреваемые в гибели российских миротворцев. *TASS* (online), 2023. szeptember 21. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/18807083> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Предлагается сменить название Азербайджана. Кому это надо? Комментарии. *JAMnews* (online), 2022. december 1. <https://jam-news.net/ru/предлагается-сменить-название-азерб> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

VISSZATÉRÉS UTÁN

MOLNÁR CSONGOR*

„A bánáti kenyérmezők dalolnak, beszélnek, mesélnek”

*Nemzetépítési és közösségszervezési diskurzusok
a Torontálban 1941–1944*

„The Bread Fields of the Banat Sing, Talk, Tell Stories”.
Discourses on Nation-Building and Community Organisation
in the Hungarian-language Daily *Torontál* 1941–1944

ABSTRACT: The paper analyses the articles published in the Hungarian-language daily *Torontál* published in the German-occupied Banat during the Second World War on the topic of Hungarian nation-building. From the articles, the concept of nation, Hungarianness, and community can be mapped. The research aims to present the content of the discourses published in the articles, their historical sources and their authors. The articles in *Torontál* shed light on the self-image of the Hungarian cultural elite in Banat, their imagined place within the Hungarian nation, and their view on regionalism and community in the liminal state caused by the occupation.

KEYWORDS: Banat, nation-building, World War II, Hungarianness, Yugoslavia

A nagybecskereki *Torontál* napilap 1943. szeptember 2-i száma Dániel Géza csóka-i római katolikus plébános és a helyi Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség (BMKSZ) fiókjának elnökének vezércikkével indult. Dániel cikke a két világháború közötti magyar közélet egyik legvitatottabb kérdését vetette fel a napilap olvasóinak: ki a magyar?¹ A plébános nemzetkarakterológiai eszme-futtatása csak a már ismert közhelyeket tudta felmutatni. Dániel okfejtése a BMKSZ – a periódus magyar érdekvédelmi szervezetének – alapszabályából kiindulva vázolta fel a magyar jellemről,

* A szerző történész, doktorandusz, a Nemzetpolitikai Kutatóintézet munkatársa. E-mail: molnar.csongor@windowslive.com

¹ Dániel Géza: Ki a magyar? *Torontál*, 1943. szeptember 2. 1.

közösségről, a nemzeti hovatartozásról és a kötelességekről alkotott elképzeléseit. A szerző különösen azt kifogásolta, hogy az alapszabályban az állt, hogy „magyar az, aki magát magyarnak vallja.”² Dániel „mérőléce”³ ennél sokkal szigorúbb eljárást követelt. Elképzelései szerint azok, akik csak a BMKSZ-tagdíjért cserébe védelmet vártak el, de otthon már nem beszéltek magyarul; akik gazdasági haszon-szerzésre használták a magyar családnevüket, mind a nemzetén kívül estek. Dániel érvelésében a magyar nemzethez, a bánáti magyar közösséghez való tartozás jelentős spirituális töltettel bírt. A plébános nemzetfelfogásában a magyarságért folyamatosan tenni, dolgozni kellett politikai, kulturális és gazdasági téren is. „Csak magyarokra és egészen magyarokra van szükségünk” – szögezte le az írás, anélkül, hogy annak tartalmát meghatározta volna.⁴ Dániel pamfletje figyelemfelkeltő stilisztikai fogásokkal próbálta felszólítani a bánáti magyar közösséget a népszolgálati eszméből mérítve a közösségi munka, a közösségi szerepvállalás mellett érvelve az általa vallott korporatív népcsoport elképzelés megvalósításának érdekében.

A bánáti magyarság életében a 1941. április 13-án újabb fordulat állt be. Szerbia a Harmadik Birodalom általi megszállásával a Bánát is német megszállási terület lett.⁵ A helyi hatalom a központjukat Nagybecskerekben (Veliki Bečkerek/Petrovgrad/Grossbetschkerek) kialakító helyi – a kor elterjedt megnevezése szerint – népi németek (Volksdeutsche) kezébe került, akik ekkor már teljesen a nemzetiszocialista ideológiai befolyása alatt álltak, adminisztratív szempontból pedig a belgrádi német megszálló katonai parancsnokságnak voltak alárendelve.⁶ A Bánát, ahogyan a többi Magyarországtól elcsatolt terület is, az integráns magyar revíziós törekvések részét képezte, ám mivel Budapest mellett Bukarest is igényt tartott rá – nem feladva az I. világháborús területi céljait –, a két szövetséges közötti konfliktus elkerülése érdekében Berlin a németek általi megszállás mellett döntött.⁷ A bánáti magyarságnak 23 év után másodsorra kellett új keretek között kísérletet tenni a közösség megszervezésére. Erről és a nemzetépítés lokális vetületeiről nemcsak Dániel Géának voltak összetett elképzelései, hanem számos helyi értelmiséginek, tanárnak, iskolaigazgatónak, újságírónak is. Ezeknek az írásoknak, amelyek a közösség múltját és jelenét elemezve próbáltak irányt szabni, a mintegy 90 ezer fős magyarságnak általában a Bánát egyedüli magyar nyelvű napilapja, a *Torontál* adott otthont. A régió nagymúltú médiuma jelentős hatással bírt. Ezek a médiumok,

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ A Bánát alatt az egykori Bánság az I. világháború után Szerbiához került nyugati fele értendő.

⁶ Zakić, Mirna: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 81–83.

⁷ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest: Napvilág, 2014. 256–258.

ahogy ezekre az utóbbi évek kutatásai rámutattak, különösen kisebbségi kontextusban kitüntetett szereppel bírtak.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a rendelkezésre álló források alapján, elsősorban a *Torontál* c. lap fennmaradt számain⁸ keresztül bemutassa a bánáti magyar értelmiség útkeresését a megszállás alatti bő három és fél évben. Arra keresem a választ, hogy hogyan látta magát a helyi magyar elit, valamint hogyan definiálta önmagát és a saját közösségét. Az önmeghatározások megértésének érdekében a tanulmány azt vizsgálja, hogy az adott szerzőkre milyen korabeli eszmetörténeti hagyományok gyakoroltak hatást, illetve ezeket mennyiben vették át, másrészt – a kortárs kutatások módszertanát segítségül hívva – a megváltozott, egyben sajátos közjogi helyzetben hol látták saját helyüket a bonyolult viszonyokban a helyi, regionális, budapesti, belgrádi szerb és a német katonai megszálló elitek hálózataiban.⁹ A szerzők – akiknek a rövid életrajza újabb betekintéseket nyújthat az említett folyamatok megértésében – eltérő háttérrel érkeztek, némileg eltérő világnézettel rendelkeztek és más-más témákról írtak. A tervezetek ezért sosem álltak össze egy egységes programmá, viszont a különböző írások megvizsgálása betekintést nyújt a szerzők által vizionált kollektív tudattartalmak, illetve felrajzolt közösség- és nemzetképek tartalmába. Az írások továbbá részletesen tükrözik a megszállás alatti földrajzi és politikai átmenetiség bizonytalanságát, továbbá a liminalitásoktól meghatározta lehetőségeket az önszerveződés terén.¹⁰ A német megszállás teremtette új rendszerben, amely többször belebegtette a régió belátható időn belüli átadását Magyarországnak, az említett szerzőknek újra kellett keretezniük mondanivalójukat.

A tanulmány első fejezete röviden ismerteti a *Torontál* napilap történetét, szerepét a bánáti magyarság életében és a pozícióját a II. világháború alatti években. Külön foglalkozom a napilap cikkeit átható csoportdinamikával és az írásokban megjelenő népszolgálati eszmével. A második fejezet a *Torontálban* közölt publicisztikák elemzésén keresztül mutatja be a bánáti magyar kulturális elit által a közösség elképzelt helyét a régióban, a Magyarországgal ápolt kapcsolatokban és nem utolsósorban európai viszonylatban. A *Torontál* körüli elit által megálmodott és felrajzolt önkép felvázolása után a harmadik fejezet a bánáti magyarság

⁸ A lap a megszállást követően 1941. április 13-tól újra *Torontál* néven jelent meg, és 1944. október 1-ig tudósított az eseményekről. A partizánok 1944. október 2-án szabadították fel a várost.

⁹ A triadikus modellről részletesen lásd: Brubaker, Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*. 2006/3. 3–30.

¹⁰ Itt állandósult átmenetiség, a közösségi hierarchiák feloldódása és a csoportok helyett a viszonylatok meghatározó szerepe a döntő. E kapcsán lásd: Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66. vö. Szakolczai Árpád: Marginalitás és liminalitás. *Regio*. 2015/2. 5–29.

kulcsfontosságú témáira világít rá, amelyek visszatérő kérdésként merültek fel a közösség mindennapjaiban.¹¹

A Torontál és a közösség

Az egykor a három, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyéből álló Bánág a történelmi Magyarország nemzetiségi szempontból egyik legösszetettebb régiója volt. A terület nyugati része, amely az I. világháború utáni rendezésben Szerbiához került Torontál jelentős és délen Temes vármegye kisebb részét foglalta magába. Az 1910. magyarországi népszámlálási adatokat leszűkítve a Bánát Jugoszláviához került területére, az látható, hogy a régióban 580 957 fő élt, akikből 232 009 (40,0%) szerb, 133 495 (23,0%) német, 109 510 (18,8%) magyar, 76 398 (13,1%) román és 29 175 (5,1%) egyéb, köztük szlovák, horvát, bolgár, roma anyanyelvű volt.¹² Tíz évvel később a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1921-es népszámlálása alapján a terület etnikai összetétele a következőképpen alakult: 240 213 szerb, 126 530 német, 98 471 magyar, 67 897 román és 17 595 szlovák került bejegyzésre.¹³ A királyi diktatúra alatt 1931-ben végzett népszámlálás az integrális jugoszlavizmus jegyében nem kérdezett rá a nemzetiségi hovatartozásra, mindössze a vallás alapján írta össze a lakosságot. Ekkehard Völkl német történész könyve a következő demográfiai adatokkal számolt az 1931-es népszámlálás alapján: 273 573 szerb, 120 450 német, 95 760 magyar, 62 284 román, 17 884 szlovák és 15 589 egyéb.¹⁴ Mint látható, a bánáti magyarság egyrészt egy bizonyos csökkenésen ment keresztül, amelyben döntően közrejátszott az impériumváltás, a háborús összeomlás, az optálási és a délszláv állam által végrehajtott kiutasítási hullám. A II. világháborús megszállást követően 1941 júniusában a német népcsoport végrehajtott egy felmérést. Ez, ahogyan számos elődje, szintúgy torzított, a németek számát 130 600 főben állapította meg, míg a szerbek számát 245 000 főre csökkentette. A magyarok száma körül megoszlottak a vélemények. A Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség (BMKSZ) által 1943-ban elvégzett felmérés 117 121, majd az egy évre rá, 1944-ben elvégzett 121 452 magyar lakossal számolt.¹⁵ Ezek a számok is merőben túlzásnak bizonyulnak, ahogy a BMKSZ módszerei sem voltak problémamentesek. A német külügy által 1944-ben végzet becslés a magyarok számát 107 000 főben állapította meg. Összevetve

¹¹ A tanulmány kizárólag a magyarság elképzelt tartalmai és nemzetépítés kapcsán felmerülő diskurzusra összpontosít, az ezekből kiinduló szakpolitikai – például kultúra, sport – tervekre részletesen egy külön munka fog kitérni.

¹² Kókai Sándor: A szerb Bánág demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910–2011). *Évkönyv. 6.* Topolya: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2016. 21–22.

¹³ Uo.

¹⁴ Völkl, Ekkehard: *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksguppen.* München: Trofenik. 1991. 63.

¹⁵ Völkl, 1991. 64.

a különböző adatokat, a magyarság számát valahol 90 és 100 ezer között határozhatjuk meg a tendenciózus alul- és felülbecslések mellett.¹⁶ A lakosság társadalomföldrajzi rétegződését tekintve jól látszik, hogy a szerb lakosság szinte a régió minden településén kisebb-nagyobb számban képviselve volt. A németek az erős városi jelenlét mellett főleg a régió középső részén, Nagybecskereken és környékén, illetve délen, Pancsova (Pančevo/Pantschowa) és Versec (Vršac/Werschetz/Hennemans-tadt) városok környékén alkottak jelentős közösségeket. A magyarok a Tisza mentén, szintén a régió középső részén és szórványosan délen éltek. A bánáti románság főleg délen Alibunár (Alibunar/Alisbrunn) és Versec szomszédságában alkotott többséget. A bánáti szlovákok Antalfalva (Kovačica/Kowatschitz), Nagylajosfalva (Padina/Ludwigsdorf), Újsándorfalván (Janošik) és Aradác (Aradac/Aradatz) településeken alkottak többséget.¹⁷

Ez a sokszínűség a sajtótermékekben is megmutatkozott, a magyar nyelvű napilapok között pedig előkelő helyet foglalt el az 1872 óta megjelenő *Torontál*. A nagybecskereki nagy múltú, megyei napilap bőven biztosított teret a közösség érdekében szólók gondolatainak kifejtésére, programszerű cikkeik terjesztésére. A *Torontál* a dualizmus alatti időkben sem az ellenzékiiségéről volt híres, sőt, pont az ellenkező igaz. A *Torontált* Deák Ferenc elkötelezett híve, a későbbi országgyűlési képviselő, Balás Frigyes alapította. A lap a vármegye hivatalos közlönye volt.¹⁸ A két világháború között a „bánáti oldal” meghatározó magyar sajtóorgánuma lett, amely a királyi diktatúra alatt – a történelmi földrajzi nevek betiltása miatt – *Híradó* néven jelent meg. A lapnak a 1929-től a II. világháborúig igen szűk volt a mozgásteret. A lap a német megszállást követően (1941. április 11–13.) sem vett fel egy militáns ellenzéki vagy ellenálló pozíciót, de erre a berendezkedő helyi német, diktatórikus vezetés alatt nem is volt lehetősége és a háromhatalmi egyezmény fényében, amelyhez Magyarország is csatlakozott, nem is volt rá szüksége. A lap a tengelyhatalmi szövetségi viszonyok árnyékában a lokális kormányzat hallgatólagos támogatója volt.¹⁹ A polgári hatalom a népi németek kezébe került, és a létrehozott protokormány hivatalainak élén a Volksgruppenführernak, azaz a bánáti, népi németek képviselői szervéhez hűséges németek álltak. A hivatalok alsóbb szintjein több szerb és magyar kapott állást. Ez a Nagybecskerek központtal működő, etnikai alapon megszervezett protokormány a belgrádi német megszálló vezetés szerveinek felelt.²⁰ A *Torontál* a német polgári vezetőség általános intézkedéseit

¹⁶ Uo.

¹⁷ Kocsis Károly – Kicošev, Saša: *A Vajdaság mai területének etnikai térképe*. Budapest: MTA Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Kutatóintézet, 2004.

¹⁸ Németh Ferenc: *A nagybecskereki sajtó története (1849–1918)*. Újvidék: Forum, 2004. 30.

¹⁹ Németh Ferenc: *Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941–1944*. In: Hornyák Árpád – Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest: MTA BTK TTI, 2016. 177–207.

²⁰ Shimizu, Akiko: *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*. Münster: LIT Verlag, 2003.

rendszeresen közölte, azonban az erős cenzúra miatt azok büntetteiről és a diszkriminatív döntéseiről, amelyek a magyarokat is érintették, mint például a helyi zsidó lakosság deportálásáról, a régió gazdasági kizsákmányolásáról és a helyi lakosság fokozatos elszegényedéséről nem számolt be.

A *Torontálban* publikált programszerű cikkek megjelenése aligha volt véletlen. A korabeli kisebbségi magyar sajtóban számos példát találhatunk erre. A két világháború közötti Romániában a *Korunk* vagy a *Hitel*, Csehszlovákiában az *Új Szellem* hasábjain számos cikk jelent meg, amelyben a lokális elit irányít igyekezett mutatni a közösségnek.²¹ Ez alól az említett államokban élő egyéb kisebbségek sem voltak kivételek.²² A kisebbségbe került közösségi elit gyakran egy-egy nemzetépítési stratégiát képviselt. Ezek a stratégiák részben a nagy nemzeti narratívára, részben a regionális sajátosságokra alapozva határozták meg saját közösségüket. Ezek nemzetépítő tevékenységére számos példa hozható fel, és az etnikai kisebbségek nemzetépítéséről számos elemzés született.²³ Ezek kiinduló alaptézise, hogy a kisebbség elől sem szabad elvitatni a nemzetépítés lehetőségét.²⁴ A kisebbség helyzeténél fogva azonban lényegesen hátrányosabb pozícióból tudja ezt megvalósítani, hiszen nem rendelkezik azokkal az erőforrásokkal, amelyeket a nemzetállami keret tud a többség számára biztosítani.²⁵

A *Torontál* hasábjain megjelent cikkekben két lényeges közösségszervezési gondolati koncepció köszönt vissza. A szövegek rendszeresen magukban hordozták a „egyenmúsító diskurzus” ismertetőjeleit.²⁶ Az elképzelés mentén a szerzők és a cikkek a magyar közösséghez és a közösség nevében szóltak. Az általuk megrajzolt kollektív „mi” egy homogenizáló céllal zajló folyamatot mutatott be, amely megteremtette az elképzelt közösséget.²⁷ A *Torontálban* publikáló szerzők így azt a kollektív szerzőséget alkották meg, amelyik megragadta és leírta a kisebbségi közösséget, illetve annak nevében és érdekképviselésében lépett fel. A másik gondolat, amely jelentős hatást gyakorolt a *Torontál*-elite, az a két világháború között a kisebbségi közösségekben megjelenő népszolgálati eszme volt. Ez az erősen

128–150.

²¹ A kisebbségi sajtó szerepéről lásd: Egy Gábor: *Etnicitás, identitás, politika*. Magyar Kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944. Budapest: Napvilág, 2015. 19. Vö. Török, Zsuzsanna: Planning the national minority: Strategies of the Journal *Hitel* in Romania, 1935–44. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2001. 7:2, 57–74, DOI: 10.1080/13537110108428628

²² A német kisebbségi sajtó kapcsán példaként lásd: Wendt, Christopher: Formulating Germanness in the Banat: ‘Minority making’ among the Swabians from Dualist Hungary to Interwar Romania. *National Identities*, 2021. 23:4, 325–347, DOI: 10.1080/14608944.2020.1810651

²³ Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*. 2000/3. 219–241.

²⁴ Uo. 220.

²⁵ Uo. 227.

²⁶ Cs. Gyimesi Éva: *Colloquium Transsylvanicum*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998.

²⁷ Uo.

kollektivista koncepció a nemzeti közösséget egy egységes organikus entitásnak képzelte el. Ebben a középosztály és különösen az értelmiség közösségi felelősségvállalásának döntő szerepe volt. A népszolgálat – részben rokonságban a népi írók mozgalmának gondolataival – rendkívül érzékeny volt a szociális kérdések iránt. Ezek mentén a középosztálynak a közösség társadalmi, oktatási és gazdasági felzárkóztatásáért kellett küzdenie.²⁸ Dániel György László a napilap túlzásokra hajlamos, mindig rövid angol pipával a kezében feltűnő szerkesztője Zilahy Lajos mondatát kölcsönözve határozta meg küldetését.²⁹ „Az író feladata az indítás.”³⁰ – vallotta d.gy.l. – ahogy rövidebb publicisztikáit jegyezte – 1942 őszén.

Ezeket összevetve a *Torontál*-elit a nemzet primordiális elképzeléséből indult ki, viszont a megváltozott közjogi helyzetben és a megszállást követően megszilárduló új határok között addig ismeretlen keretek között találta magát. A megszállást követően a Bánát belső közigazgatásról szóló rendelet értelmében az 1941. nyarán a német megszálló katonai vezetés nyomására a Milan Nedić vezette szerb báb-kormány a bánáti adminisztrációt a helyi németekre bízta. Ennek köszönhetően az addigra a német nemzetiszocialista ideológia alatt álló Volksgruppenführung³¹ prominens tagjai kerültek hatalomba. Az általuk felépített és gyorsan megszilárduló közigazgatás minden szakpolitikai területre kiterjedt.³² Az év decemberében végrehajtott közigazgatási reform értelmében a régió a birodalmi németek által megszállt Szerbia 14 körzetének egyike lett, továbbá bizonyos fokú területi autonómiát kapott.³³ A helyi németek által megvalósított diktatórikus hatalomgyakorlással viszonylag hamar meggyűlt a baja a nemzetiségeknek. Úgy Budapest, mint Bukarest az új helyzet elfogadása ellenére panaszokkal támadta Berlint. A német hatalom diszkriminatív lépéseire példa, hogy a megszállás kezdetén a helyi német vezetőség bezáratta a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség fiókjait, és betiltotta azok működését.³⁴ A bonyolult szövetségi viszonyban a magyar fél nyomására a német birodalmi vezetés a szerb kormány által 1941 októberében rendeletbe foglaltatta a magyarok közigazgatásban való részvételét. Jeszenszky Ferenc földbirtokos, a BMKSZ verseci fiókszervezetének egyik vezetője ezek értelmében lett segédbán-helyettes, Nagy Géza pedig Nagybecskerek polgármesterhelyettese

²⁸ Papp István: A népszolgálat formái a magyar népi mozgalom történetében. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram, 2015. 91.

²⁹ K. Végh Vilma: Pillanatsfelvételek. *Torontál*, 1943. szeptember 16. 2.

³⁰ Dániel György László: Az író feladata az indítás. *Torontál*, 1942. november 27. 2. vö. Németh Ferenc: Az indítás szolgálatában. *Híd*. 1998/1–2. 72

³¹ A Volksgruppenführung (népi német vezetés) a bánáti németek érdekképviseleti szerve volt a II. világháború alatt, amelynek az élén Josef Sepp Janko állt. Részletesen lásd: Zakić, 2016, 97–99.

³² Shimizu, 2003, 195–201.

³³ Zakić, 2016, 84–85.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1941-R-19851

– hogy csak a legrangosabb pozíciókat emeljük ki.³⁵ Emellett további rendeletben szabályozták a hivatalos nemzetiségi nyelvhasználatot azokban a községekben, amelyekben a németek és a szerbek mellett egy harmadik nemzetiség is döntő számot ért el.³⁶

A fennálló politikai és földrajzi liminális állapotban³⁷ és az ezzel járó átmeneti bizonytalanságban – mivel a Bánát német megszállását Berlin Budapest felé sokáig átmenetiként kommunikálta – a magyar közösség kulturális elitje a *Torontál* hasábjain közölt írásokkal új kiutat igyekezett keresni. Az új határok, és azok sokszor szigorúan korlátozott átjárása új, regionális – sokszor szubverzív – önértelmezéseket teremtett.³⁸ A kisebbségi irodalom ezen túl pedig mindig magában hordozza a fennálló status quo deterritorializációját azáltal, hogy rámutat a közösséget meghatározó tényezőkre a többség uralta hatalmi aszinkronban.³⁹ Ettől függetlenül megmaradt a kapcsolat a magyar fennhatóság alá került Bácskával és ezen keresztül a magyar elittel, de a határ inkább elválasztó tényezőnek bizonyult.

A bánáti magyarok helye a világban

A Bánát, ahogy az I. világháború után elcsatolt területek mindegyike, a revízió szerves részét képezte. Az integrális revízió értelemszerűen a régió teljes egészét követelte vissza.⁴⁰ Az eltérő ideológiai koncepciók és azok mentén vélt vagy valós geopolitikai alakulások szerint kidolgozott tervek hol a Bánát északi részét követelték, hol a teljes egészét, ám gazdasági és biztonságpolitikai megfontolásokból – Belgrád védelme miatt – engedményként egy sávot meghagytak volna a déli szomszédnak.⁴¹ Ha a revíziós elképzelések ütemtervét nézzük, a Bánát vagy a teljes történelmi Bánság nem élvezett olyan előkelő pozíciót a magyar közgondolkodás mentális térképén, mint Erdély vagy a Felvidék.⁴² A terület visszacsatolását a legtöbb revíziós terv csak Erdély és a Felvidék megszerzése után tartotta fontosnak, de ezzel párhuzamosan elengedhetetlennek tartották kiemelni, hogy a dél-alföldi régió esetében lenne a legegyszerűbb a határkiigazítás, mivel a magyar lakosság jelentős

³⁵ Zakić, 2016, 92.

³⁶ Uo.

³⁷ Liminalitás alatt az Arnold van Gennep és Victor Turner által leírt átmeneti állapotot értem. Lásd: Szakolczai, 2015, 10–12.

³⁸ Bindorffer Gyöngyi: Határon innen - határon túl. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből III.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005. 35.

³⁹ Deleuze, Gilles – Guattari, Félix: *Kafka. Toward a Minor Literature.* Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 1986. 18.

⁴⁰ Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Budapest: Osiris, 2001. 126.

⁴¹ Uo. 131–156.

⁴² Uo.

része a határ közvetlen közelében élt.⁴³ A két világháború közötti nyilvánosságba elsősorban Temesvár mint a magyar iparosodás egyik fellegvára tudott betörni. A régió kapcsán továbbra is megmaradtak a bevett (autó)sztereotípiák, mint a végtelen termőföldek képe és az etnikai sokszínűség. A bánáti elitet az I. világháború előtt és a két világháború között a magyarországi, elsősorban budapesti sajtó többször kritikával illette, ti. hogy az oszmán hódítás leverése után eltelt évszázadok kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy kialakuljon egy helyi erős regionális elit.⁴⁴ Ez a megállapítás a századfordulótól kezdve a II. világháborúig több feszültséget szült. A századfordulón több egyesület keretében megindult a történelmi Bánság történeti feldolgozása és a régió elitjének felzárkózása. Pesty Frigyes, Ortvay Tivadar és Szentkláray Jenő az oszmán hódoltság alatt elpusztult történelmi források hiányában a középkorhoz nyúltak vissza, hangsúlyozva a magyar elem középkori dominanciáját és folytonosságát.⁴⁵ Ezek ugyanakkor nem teremtettek egy erősen regionalista hagyományt, a déli vármegyéket tudatosan a nagy nemzeti történelmi narratíva után a nagy haza elképzelése mentén és annak keretében konstruálták meg.⁴⁶ Ezzel egyidejűleg a bánáság más nemzetiségei, a szerbek, románok, németek saját történelmi narratívákat építettek, amelyek nem egy hasonló nemzeti kizárólagosságot hangsúlyoztak.⁴⁷ A régió az I. világháborút megelőzően erősen a magyar fővárostól függött. A századfordulóra megjelent egy bizonyos fokú regionalizmus, de az nem tudott meghatározóvá válni a régióknak a „nagy magyar hazán” belüli elképzelésével szemben.⁴⁸ A Budapest felé fennálló függőségi viszony és a hosszú hagyományra visszatekintő regionalizmus hiánya a két világháború között is meghatározta a délszláv államban élő magyar eliteket. A jugoszláviai magyar kulturális elit ezt némileg ellenpontozni igyekezett, azzal, hogy a „vármegyeházi politizálással” való szakításra szólított fel, cáfolta a hiányzó regionális identitásról adott nyilatkozatokat, és erősen dolgozott a helyi színek, helyi értékek mentén hangsúlyozni, kidolgozni annak kereteit.⁴⁹

⁴³ Példaként lásd: Kuncz Ödön: A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat Sir Robert Gower képviselőhöz. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1934. Vö. Gömbös Gyula revíziós terve (1934). Zeidler, 2001. 153.

⁴⁴ Bisztray Gyula: Vajdasági irodalmi élet. *Magyar Szemle*. 1934/9–12. 430–433.

⁴⁵ Varga Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle*. 2014/2. 197–198.

⁴⁶ Varga Bálint: A nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánáti történetírás a hosszú 19. században. *Korall*, 2015/62. 163.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A bácskai és bánáti regionalizmussal kapcsolatban lásd: Mák Ferenc: *Cicelle virágoskertjének díszei*. Újvidék: Forum, 2020. Vö. Kókai Sándor: *Bánság*. Természet, társadalom, gazdaság (1718–2011). Nyíregyháza–Kiszombor: MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történelmi Földrajzi Albizottsága, 2022.

⁴⁹ Bárdi Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940). In: Bárdi és tsai, 2015. 147–148. Vö. Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék: Forum, 1984. 17–18.

A már említett Dániel György László nem 1942 őszén ragadott először tolat, hogy megossza gondolatait az olvasóközönséggel. Dániel viszonylag hamar élt a lehetőséggel, viszont jól mutatja a német megszállás kezdeti fázisában a magyar közösség és elitjének átmenetiség meghatározta állapotát, hogy a programadó cikkek csak a német adminisztráció megszilárdulása után, 1941. nyarától, ősztől jelentek meg. Míg a szomszédos Bácskában az év húsvétja a magyar honvédek bevonulásának örömétől volt hangos – a magyar nyelvű sajtó nem mulasztotta el a vallási ünnepet a „magyar feltámadás” gondolatával összekötni –, a bánáti magyarság a Wehrmacht csapatainak érkezését nézte végig. A vágyakozás a beígért visszatérés után megmaradt, ezért igyekezett a *Torontál* állandó szerzője a lakoságot megnyugtadni:

„Mindenki tudta, hogy nagy szövetségesünkkel buktunk el a világháborúban és mindenki tudja, hogy nagy szövetségesünkkel fogunk feltámadni. Nincs igaz magyar ember, aki mást akarna, mint a nagy német nemzet egyetlen fia is.”⁵⁰

A cikk ezután a birodalomból érkezett Harald Turnert, a német katonai megszállás közigazgatási vezetőjét idézte, akinek kijelentése elhúzta a mézesmadzagot a magyar olvasók előtt. Turner a Bánát hovatarozása miatti feszült diplomáciai állapotok megnyugtatósa érdekében arról szólt, hogy a szerb államnak vissza kell vonulnia a Duna-Száva vonala mögé.⁵¹ Dániel írása a birodalmi német főtisztviselő idézete után a következőkkel zárult:

„Ez azt jelenti, hogy a magyar hadsereg nem állt meg az új határánál, a Tisza partján, hanem csak taktikai okokból várakozik, hogy, ha szövetségesekkel egyetértésben vezetett háború engedi, elfoglalja a déli határok utolsó szakaszát is.”⁵²

Dániel György László politikai okfejtésének németbarátsága a magyarországi politika fő vonalához illeszkedett. Az újságíró, úgy tűnik, nemcsak a szivarokat és a német szövetségest kedvelte, hanem Madáchozt is. A cikkét, ahogy a későbbiekben többször is, *Az ember tragédiája* ikonikus –, *Ember küzdj és bizva bízzál*” – soraival zárta.⁵³ Az újabb állapotváltozás és rendszerváltozás után fellépő helyi magyar kulturális elit – elsősorban a *Torontál* körül csoportosuló szerzői kör –, mint látható, megpróbálta megragadni a közössége szempontjából fontos kulcspozíciókat a kiépülő népi német közigazgatás árnyékában.⁵⁴ A *Torontál* hasábjain Dániel György László örömmel konstataulta, hogy a jugoszláv időkből való tiltás

⁵⁰ Dániel György László: Előre az ezeréves déli határokra. *Torontál*, 1941. szeptember 2. 3.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Kántor, 2003. 230.

feloldódott, a lap már nem csak híreket közölhet, hanem formálhatja is a közvéleményt.⁵⁵ A későbbiekben a lapban publikáló szerzők körét nehéz meghatározni. A II. világháború alatt a lap állandó munkatársain, mint a már idézett Dániel György Lászlón, Selmeczy Jánoson vagy például a kulturális témákról író K. Végh Vilmán túl, számos egyéb egyházi és világi vezető ragadott tollat. A bánáti magyarság meghatározó ügyeiről írtak a két világháború között is publikáló iskolai tanárok, mint Kristály István, a Bánátból elszármazott, Budapesten befutott író, Herczeg Ferenc, valamint egyházi vezetők, úgy reformátusok, mint Gachal János és katolikusok, mint Kovács István, Dániel Géza vagy Szentgáli Boday József.

Dániel Géza már idézett írása hasonló stílusban szólt a Bánátról, mint újságíró névrokona. A plébános szűkebb hazájáról mint „*ősi föld[ről]*” írt.⁵⁶ Dániel Gézát 1935-ben szentelték pappá szülővárosában, Nagybecskereken. Ezt követően különböző észak-bánáti településeken teljesített szolgálatot.⁵⁷ A megszállást követően Dániel többször ragadott tollat. A tanulmány elején idézett cikket követően *Keresztény magyar* című cikkében a magyar fajvédelem ismert témaköreire alapozva képzelte el közösségét. A cikk a tendenciózus fajvédő toposzoktól, fatalista nemzethaláltól és antiszemita összeesküvés-elméletektől volt hangos, és ezen eszméknek megfelelően követelt radikális irány- és őrsváltást.⁵⁸ Dániel elképzelésében a magyar csakis keresztény lehetett, ezzel és hasonló kijelentéseivel kizárta a német megszállást követően rövid időben belül deportált főleg magyar identitású bánáti zsidóságot a nemzetből. Terveiben a bánáti magyarság érdekképviselői szervét a Délvidéki, majd Dunamelléki, majd Bánáti Magyar Közművelődési Szövetséget (BMKSZ) is ilyen irányba szerette volna elvinni.⁵⁹ Dániel 1944 őszén Németországba menekült, ahol 1978-ban hunyt el.⁶⁰

Kristály István, a padéi iskola igazgatója és a lap állandó szerzője követte az előzőek példáját. Kristály Vető György álnéven már a királyi délszláv állam alatt írásokat közölt a különböző fórumokban. Kezdetben kisebb prózai műveket jegyzett, amelyeket az 1932-ben induló *Kalangya* rendszeresen közölt. A szépirodalmi munkásságán túl a nevéhez kötődik a szintén Vető György néven jegyzett *Betűvető* című füzeté, amely az analfabetizmus leküzdéséért folytatott mozgalom egyik fontos hivatkozási pontja lett.⁶¹ Az iskolaigazgató a társadalommal és a közösséggel foglalkozó írásai az 1941 és 1944 közötti periódusban emelkedtek új szintre. *A Torontál* visszatérő szerzőjeként két témával foglalkozott mélyrehatóan: a falvak

⁵⁵ Dániel György László: Az író feladata az indítás. *Torontál*, 1942. november 27. 2.

⁵⁶ Dániel Géza: Ki a magyar? *Torontál*, 1943. szeptember 2. 1.

⁵⁷ Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz. *Magyar Szó*, 1996. február 17. 12.

⁵⁸ Dániel Géza: Keresztény magyar. *Torontál*, 1941. november 21. 2.

⁵⁹ Uő.: Ki a magyar? *Torontál*, 1943. szeptember 2. 1.

⁶⁰ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. I. Újvidék:* Forum: 2002. 215.

⁶¹ Bárdi, 2015. 175.

helyzetével és az oktatással. A bánáti magyar falvak állapotával foglalkozó publicisztikáinak jelentős része a századfordulón kidolgozott középkordiskurzus mentén magyarázta a közösség helyzetét. Kristály cikkeinek címe, tartalma folyamatosan visszautalt a területnek az egykori magyar államhoz való tartozására és az ott betöltött szerepére. Ezek közül kiemelkedik az 1942 nyarán elvégzett észak- és közép-bánáti körútjának leírása. A körút keretében meglátogatott falvakban tapasztaltak alapján írta meg a *Betűország-Meseország* című cikksorozatát, amely tükrözte a két világháború közötti népszolgálatban is helyet kapó falukutatás jegyeit.⁶² Kristály ezekben az írásokban amellett, hogy rámutatott a falusi magyar lakosság válságos helyzetére tovább erősítette a bánáti magyar jelenlét folytonosságának évszázadairól szóló narratívát. A cikkek címei, tartalmai is erre utaltak. Nagyikindáról (Kikinda/Grosskikinda), mint Mátyás király ősi földjéről, Padé (Padej) kapcsán pedig a középkorban a falu helyén álló településről és az azóta tartó kontinuitásról írt – habár konkrét történelmi bizonyítékokra nem tudott hivatkozni.⁶³ Kristály amellett, hogy a leírta a közösségeket, ezzel erősítve az általa képviselt diskurzust, útleírásával a szűkebb haza bebarangolására buzdított a hatóságok által erősen korlátozott mobilitás ellenére. Ez a gyakorlat, a szűkebb pátria virtuális és gyakorlati megismerése tovább erősítette a nemzet és az általa belakott tér létrehozását.⁶⁴

Ahogy a *Torontál*ban közölt írások a kulestémák esetében eltéréseket mutatnak, úgy egy közös műltszemlélet sem rajzolható meg a közölt cikkek alapján. Ettől függetlenül mindegyik szerző a múltban – mint az már a középkordiskurzus kapcsán látható volt – megkerülhetetlen forrásra talált. A középkor felemlegetése mellett legalább ennyire kiemelt szerep jutott az 1848/1849-es forradalomnak és szabadságharcnak, Kossuth Lajosnak, Széchenyi Istvánnak, valamint a dualizmus prosperáló éveinek és Deák Ferencnek. Az utóbbi korszak Kristály István munkásságában sajátos, kiemelt pozíciót kapott. A cikkeiben megrajzolt faluképekben a Bánát elhagyatott, romos kastélyai a magyar nemesség és vezető osztályok – a szerzők szerint átmeneti – talajvesztésének jelképeivé váltak.⁶⁵

A regionális önmeghatározásokon túl a szerzők túllépve a mindenkori határokon a Bánátnak az új európai rendben is szerepet vizionáltak. Az érvelés jól

⁶² Bárdi Nándor: *A népszolgálat genezise és tartalomváltozása*. In: Bárdi és tsai, 2015. 18.

⁶³ Kristály István: *Betűország-Meserország*. Hollós Mátyás király földjén, Nagyikindán. *Torontál*, 1942. augusztus 6. 3. Vö. Uő.: *Betűország-Meserország*. Padé a törhetetlen magyar életkedv és munkabírás erős vára. *Torontál*, 1942. szeptember 29. 4.

⁶⁴ Judson, Pieter M.: Inventing Germans: Class, Nationality and Colonial Fantasy at the Margins of the Hapsburg Monarchy. *Social Analysis. The International Journal of Anthropology*. September 1993, No. 33, Nations, Colonies and Metropolises (September 1993) 59.

⁶⁵ Kristály István: *Betűország-Meserország*. Bocsár szervezkedik és őrzi fejlődése útjait. *Torontál*, 1942. szeptember 17. 3. Vö. Uő.: *Betűország-Meserország*. Torontálorszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes ereje. *Torontál*, 1942. augusztus 12. 3.

tükrözte a magyar birodalmi gondolat ismert vezető motívumait.⁶⁶ Kristály István termékeny munkássága ebbe a gondolati világba is betekintést engedett. Az iskolaigazgató elképzeléseiben a Bánát jelentette a nyugati civilizáció és az elképzelt kelet közötti kapcsolatot. Ebben a narratívában Kristály elengedhetetlennek tartotta kiemelni a két világháború közötti konzervatív kurzus meghatározó elképzelése, a Szent István-i állameszme mentén a magyar nemzet államalkotó képességét.⁶⁷

„A magyar nemzet több, mint ezeréves államvezető elgondolása Európa történelmében pótolhatatlan történelmi tény, kifejezhetetlenül nagy erkölcsi távlat, amelyben az elhelyezkedés mindig a legmagasabb rendű lelki értékek alapján történt meg. Ebben a keretben mindig mindenki csak nyert. Bármerre is nézzünk, a tények ezernyi bizonyítékával találkozunk.”⁶⁸

Kristály vilásképe szerint:

„[a] magyarság e nagy történelmi szerepe nélkül a Kárpát-medence irtózatos örvénnyé lenne, Európa temetője. Ezen a magyar történelmi szerepen bontakozik ki az új Európa igazi eljövő arca.”⁶⁹

A szerző narratívájában a Bánát Európa utolsó „végváraként” jelent meg, amely csak a magyar vezető elitnek köszönhetően tudott eddig fennmaradni, akik „nemcsak politikusok voltak.”⁷⁰ Kristály szerint: „Minden [magyar] vezérünk alkotó, tanító személyiség és megtartó nevelői, erkölcsi egyéniség volt.”⁷¹

A történelemszemléletet megvizsgálva egyedül a királyi délszláv állam kapcsán figyelhető meg konszenzus. A két világháború közötti időszakról a lap általában csak az elmúlt 22, illetve 23 év megjelölés alatt írt. Általános megegyezés volt a belgrádi kormányok nemzetiségeket elnyomó politikájáról, a magyar iskolahálózat felszámolásáról – ez különösen fáj a *Torontálnak* – és a további jogkorlátozásokról.

A bánáti magyarság önképét az írások alapján három elképzelés határozta meg: helye az egyetemes magyar közösségben, ezzel szorosan összekapcsolódva helye Európában és ezáltal helye az új kialakuló világrendben, és a legfontosabb, helye a Bánátban. Az utóbbi, tekintettel történelemfelfogására, az értelmiségiek által

⁶⁶ A magyar birodalmi gondolatról részletesen lásd: Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ*, 2012/8–9. 4–5. vö. Varga Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 2020/6. 1191.

⁶⁷ Ablonczy Balázs: Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest: Osiris, 2009. 179–180. Vö. Egyri Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Limes*, 2010/2. 100–101.

⁶⁸ Kristály István: Kenyér és kötelesség...*Torontál*, 1942. március 13. 4.

⁶⁹ Uő: Új magyar szerep. *Torontál*, 1943. július 29. 2.

⁷⁰ Uő: A magyar iskola. *Torontál*, 1942. június 28. 1.

⁷¹ Uo.

felvázolt nemzetkép esetében különösen hangsúlyosan jelent meg, hiszen a magyar közösség történelmi helyzetét és szerepét emelte ki a régióban. A két világháború közötti periódus, amelyet a sajtóban megjelent cikkek csak az elmúlt 22 és/vagy 23 év szófordulattal jellemeztek, a nemzeti elnyomás jelképévé vált. Dániel György László könyörtelenül csapott le Szerb Antal 1934-ben megjelent *Magyar irodalom-történet* című könyvében található állítására, amely szerint: „Legkevésbé fejlődött ki önálló magyar szellemi élet a Délvidéken, a trianoni béke által Jugoszláviához csatolt területeken.”⁷² A szerző az említett toposzokhoz visszanyúlva Szerb állítását – akit különösen a háború alatt zsidó származása miatt folyamatos antiszemita támadások érték⁷³ – annak tudta be, hogy az irodalmár nem járt a bánáti magyarok között. Dániel duzzadó magabiztossággal és minden szerénységet mellőzve állította, hogy:

„Csak szerénységünk tiltotta, hogy cégjelezzük adományunkat. Tettük ezt azért, mert mi gazdagok vagyunk és adnunk kell azoknak is, akiknek nincsen. A bánáti kenyérmezők dalolnak, beszélnek, mesélnek.”⁷⁴

A *Torontál* szerzői hangsúlyosan helyet követeltek maguknak a II. világháború alatti diskurzusokban. A cikkek magukat és a közösséget a „nagy magyar haza” szerves részeként írták le, és döntően támadták a Bánátot a perifériára helyező megfogalmazásokat. A terület határvidék jellegét egyedül kifelé erősítették meg, amely elképzelés mentén a Bánát a nyugati és a keleti világ közötti mezsgyét képezte.⁷⁵ Ahogy sok más határvidékek, a régió így egyfajta egyedülálló „nemzeti küzdelem” színterévé vált, amelyben a bánáti magyaroknak vissza kellett szerezniük elveszett pozícióikat.⁷⁶ A helyzet sajátossága, hogy ez a „nemzeti küzdelem” a régió belül nem jelent meg, a Bánátot a szerzők nem úgy mutatták be, mint egy határrégiót. A birodalmi német megszállókat, a népi német vezetést és a további nemzetiségi eliteket nem illették kritikával, hiszen a szövetségesi kötelezettségek miatt erre aligha volt lehetőségük, engedélyük, merszük.⁷⁷ Mi több, az említett berlini, belgrádi, nagybecskereki német elitekről a kötelező tájékoztatásokon túl nem is vettek tudomást. A bánáti kulturális elit teljes mértékben átvette a magyarországi politikai diskurzusok meghatározó témáit. Magát és a régiót már a régi hazán belül látta, ezért a magyarországi támogatásokról sem mint segélynyújtásokról írtak, mint a külföldön élő közösségek esetében, hanem magától értetődő természetességgel,

⁷² Dániel György László: Bánát szellemi élete. *Torontál*, 1943. augusztus 5. 2.

⁷³ Havasréti József: *Szerb Antal*. Budapest: Magvető, 2019. 579.

⁷⁴ Dániel György László: Bánát szellemi élete. *Torontál*, 1943. augusztus 5. 2.

⁷⁵ Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation*. Activists on the Language Frontier in Imperial Austria. Cambridge – London: Harvard University Press, 2006. 28–29.

⁷⁶ Judson, 2006. 20–21. Vö. Kristály István: Kenyér és köteletség. *Torontál*, 1942. március 13. 4.

⁷⁷ Brubaker, 2006. 4–9.

mintha már megváltoztak volna az államhatárok.⁷⁸ A sajtóanyagok és a témák átvétele mellett jó példa erre a csoportdinamikára, hogy a magyarországi ünnepnapokat, így Horthy Miklós kormányzó születés- és névnapját, március 15-ét és augusztus 20-át szintén megünnepelték.⁷⁹ Ezek a gyakorlatok pedig tovább erősítették a közösségnek a „nagy magyar nemzethez” való tartozását.

Intézményépítés és közösségszervezés

A királyi délszláv államban a magyar közösség a Belgrád központosító és diszkriminatív kisebbségpolitikája mellett többször kísérletet tett az önszerveződésre. A magyar elit célkitűzéseinek az 1922-ben megalakult Magyar Párton keresztül próbált érvényt szerezni kevés sikerrel. A Magyar Pártnak 1927-ben a radikálisok listáján sikerült három képviselőt a belgrádi Skupštinába juttatni, de lényeges javulást a magyar közösséget érintő ügyekben nem sikerült elérni.⁸⁰ 1929-től a királyi diktatúra bevezetése és a politikai pártok betiltását követően a magyar kisebbség ügyének országos képviseletére csak korlátozottan nyílt lehetőség. Országos ernyőszervezet, a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség felállítására csak 1940-ben adatott újra lehetőség.⁸¹ Ezzel párhuzamosan értékelődtek fel lokális szinten a kulturális egyesületek, mint Szabadkán a Népkör vagy Nagybecskerekén a Magyar Közművelődési Egyesület.⁸²

A népi németekből álló polgári hatalom árnyékában a bánáti magyarság új kísérletet tehetett a közösség megszervezésére. Az oda vezető út messzemenőleg nem volt konfliktusmentes. A német vezetés a megszállással betiltotta a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség működését, és bezáratta irodáit, amelyek csak a kötelező névváltoztatás után kezdhették meg újra működésüket. A konfliktus mögött az álhatott, hogy a DMKSZ-tagság a korporatív logika szerint az adott nemzethez való tartozást jelentette. A megszállást követően több német vagy német származású bánáti lépett be a DMKSZ-be, hol a magyar tudat miatt, hol a magyarok felé mutatott szimpátia miatt, és hol azért, hogy megmeneküljön a Waffen-SS-be

⁷⁸ Cornwall, Mark: The Struggle on the Czech-German Language Border, 1880–1940. *The English Historical Review*, Sep., 1994, Vol. 109, No. 433 (Sep., 1994), 923. Vö. Hogyan folyt le a bánáti magyar középiskolai tanulók magyarországi tanulmányi kirándulása. *Torontál*, 1942. június 4. 2.

⁷⁹ Brubaker, 2001. 61–62. Vö. Horthy Miklós kormányzó névnapjának megünnepélése a Bánátban. *Torontál*, 1941. december 3. 1.; Horthy-ünnepség Torontálvásárhelyen. *Torontál*, 1942. december 11. 2.; Horthy-ünnepély Pancsován. *Torontál*, 1942. december 11. 2.

⁸⁰ A. Sajti, 2004. 70.

⁸¹ Uo. 106.

⁸² Bárdi, 2015. 146. Vö. Várady Tibor: Magyar kisebbségi kultúrélet a Jugoszláv Királyságban – betiltások és jogi próbálkozások tükrében. In: Németh Ferenc – Várady Tibor: *Országok változnak, kultúrák maradnak*. Újvidék: Forum, 2022, 88.

való besorozástól.⁸³ A sorozás, a magyarság részvétele a bánáti karhatalmi egységekben és a magyarok munkaszolgálata volt a bánáti magyar elit és nagybecskereki helyi, illetve belgrádi birodalmi németek közötti szembenállás fő forrása.⁸⁴

„Bízható jelenség, hogy mindenki megérti, hogy miért kell egy táborba gyülekezni és felszólítás nélkül jelentkezik a felvételre. A szervezet jelentősége abban rejlik, hogy minden keresztény és magát magyarnak valló egyén tömörül a Szövetségbe és ezzel a Szövetség nyilvántartásában nemcsak minden magyar ember szerepel, hanem foglalkozási ágak szerint is csoportosulnak és meginduló munkánál nagyon megkönnyíti az adminisztrációt és munkát. A bánáti magyarságnak nincs az a problémája, amellyel a Szövetség ne foglalkozna. De a Szövetség ezen túl is megy, nem csak érdeklik a problémák, hanem azok megoldásán is fáradozik, amennyiben ezt hatáskörében eltudja intézni. Nekünk bánáti magyaroknak nem szabad senki segítségére számítani, hanem igyekeznünk kell magunkon segíteni.”⁸⁵

A magyar kisebbség az új közjogi keretekhez kellett igazítsa a közösség megszervezését. Miközben a helyi németiség a Harmadik Birodalom támogatását élvezve szervezkedett és diktatórikus módszerekkel gyakorolta a hatalmat, a magyar és egyéb nemzeti kisebbségek döntően saját erejükből voltak kénytelenek fenntartani szervezeteiket. A bánáti magyarság a kisebbségi közösségszervezés terén a már megszokott és ismert stratégiához nyúlt: az intézményépítéshez. A helyi magyar politikai, gazdasági és kulturális elit azon intézmények felállítását tűzte ki célul, amelyek a királyi Jugoszláviában nem jöttek létre vagy működésük korlátozva volt. Az intézmények körüli elképzelésekben egyszerre igyekeztek visszatérni az 1918 előtti magyar hagyományokhoz, és sokban merítettek a jugoszláviai nemzetiségek, elsősorban a németek két világháború közötti, a Deutsch-Schwäbischer Kulturbundon keresztüli önszerveződéséből.

A *Torontál*-ban megjelent publicisztikák az intézményépítés kapcsán három kulcsfontosságú kérdést érintettek. A kulturális elit problématérképén ezek az ügyek mindegyike, mint a nemzeti kisebbségeknek hátrányos helyzetet teremtő ügyek tematizálódtak.⁸⁶ Elsőként egyértelműen a hiányzó érdekképviseleti szerv kérdése emelkedett ki, ezt követte a két világháború között felszámolt oktatási hálózat megszervezése, továbbá az előző kettővel szorosan összefüggő szociális és gazdasági háló felépítése. Az utóbbi kettő teljes mértékben a DMKSZ-nek, majd a BMKSZ-nek volt vagy lett volna alárendelve a jövőben. Az említett szakpolitikai kérdésekért a csúcshintézmény különböző osztályai feleltek, mégis fontos ezeket külön-külön is megvizsgálni, hiszen

⁸³ Muzej Vojvodine arhivska zbirka (MV AZ). Mađarske kutije, 30a–39a

⁸⁴ MNL OL K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1941-R-19851 Vö. A Délvidéki Magyar Köz-művelődési Szövetség becskereki fiókjának 11122 tagja van. *Torontál*, 1942. március 24. 2.

⁸⁵ A szervezkedő magyarság. *Torontál*, 1941. október 4. 2.

⁸⁶ Judson, 2006. 10.

az oktatási kérdés legalább annyi figyelmet kapott, mint maga az érdekképviselő. A 1940-ben létrejött és a jugoszláv hatóságok által engedélyezett DMKSZ viszonylag gyorsan mozgósítani tudta a vajdasági magyarságot. Az ernyőszervezetként működő intézmény a városi és a falusi gazdasági és kulturális szervezeteket fogta egybe.⁸⁷ Az új határok között működő ernyőszervezetnek a Bánát megszállását követően szinte újra kellett szerveződnie. A *Torontál*ban megjelent cikkek ennek megfelelően a DMKSZ/BMKSZ hiánypótló szerepét emelték ki. A szervezetben újra lehetőséget láttak a sikeres érdekképviselőre, amelyre a királyi diktatúra 1929-es bevezetése óta nem volt lehetőség.⁸⁸ A BMKSZ élére elsőként Tallián Tibor törökkanizsai földbirtokos került, akit németbarátsága és a német szerveknek beígért 400 magyar rendőr ügye miatt 1942-ben leváltottak.⁸⁹ Miután Tallián nem tudott eredményeket elérni a német helyi és megszálló birodalmi vezetéssel a magyar közösség helyzetének javítása ügyében, különösen a sorozások és a munkaszolgálat kapcsán helyét 1942-től Jeszenszky Ferenc földbirtokos vette át.⁹⁰ Jeszenszky már egy mérsékeltabb, óvatosabb politikát vitt.

A szervezet nemcsak az érdekképviselő csúcshintézménye volt, a szervezeti tagság egyben a magyarság felvállalása is volt. A tagság a korporatív felfogás szerint a nemzeti egység jelévé vált. A szervezet csak a tagjaiért volt hajlandó felelősséget vállalni, a nemzeti közömbösséget mélyen megvetette.⁹¹ Dániel György László például sajtóperbe is keveredett, mivel megkérdőjelezte a pancsovai református lelkész, Baksa Árpád „nemzeti hűségét”, mivel az a „nemzeti közömbösöknek” és a már asszimilálódott magyaroknak is segítséget próbált nyújtani.⁹² Baksa helyzetét valószínűleg tovább súlyosbította, hogy nyíltan becsmérelte Herczeg Ferencet, és a Horthy-korszak írófejedelmével szemben Ady Endrét részesítette előnyben.⁹³ A már idézett Dániel Géza-cikk alaptézise is a szervezeti tagság és a nemzeti identitás elválaszthatatlan összekapcsolására vezethető vissza. A BMKSZ-ről alkotott elképzeléseket tovább árnyalják Kristály István és Kovács István nagybecskereki püspöki helytartó, vikárius írásai. A padéi iskolaigazgató szerint:

⁸⁷ A. Sajti, 2004. 106.

⁸⁸ Ünnepeles keretek között alakult meg a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség helybéli fiókjá. *Torontál*, 1941. december 2. 2. Vö. A Délvidéki magyar közművelődési szövetség becsereki fiókjának 11.122 tagja van. *Torontál*, 1942. március 24. 2. Vö. A szervezkedő magyarság. *Torontál*, 1941. október 4. 2.

⁸⁹ Várady Tibor: *Mi legyen a bronz utazóórával?* Újvidék: Forum: 2022. 166–167.

⁹⁰ MNL OL K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1942-R-18225; 1942-R-18378; 1942-R-19445; 1942-R-21300

⁹¹ A nemzeti közömbösség kapcsán lásd: Zahra, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*. Spring, 2010, Vol. 69, No. 1 (Spring, 2010), 93–119.

⁹² Dániel György László: Névelemző magyar. *Torontál*, 1942. szeptember 15. 2. vö. Várady Tibor: Ki a magyar? *Híd*, 2013/1. 15.

⁹³ MNL OL K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1942-R-15905

„[a] magyarság egyetlen ércötömbbé olvadt és ez az ércötömb a DMKSZ, amelynek keretén belül részt kell vennie minden igaz magyarnak, aki előtt szent a nemzet fogalma és drága a magyar jövő, aki nem ellenségünk, hanem testvérünk, aki nem taszította el magát a nemzeti közösségtől.”⁹⁴

Mint látható Kristály írásában a nemzet és a közösség egy nagy egységet alkotott, amely irányítására csakis a BMKSZ hivatott. Kovács István nagybecskereki plébános narratívája kevésbé kategorikus, szerinte a közösség fennmaradásának záloga,

„[...] ha valamennyien mind egy szálig kik e Bánát földjén Isten rendeltetéséből magunkat magyaroknak tudjuk, érezzük, és valljuk, összefogunk, összetartunk, egyesülünk és szövetkezünk életre és halálra abban az intézményben, melyek számunkra juttattak a sorsunk, ennek égi és földi intézői a DMKSZ, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségben.”⁹⁵

A *Torontál* a háború alatt mindvégig a szervezet mellett érvelt, és a magyarokat belépésre sűrgette. Ezek a toborzó felhívások változó minőségben és mennyiségben jelentek meg, hol hosszabb, hol rövidebb formában. Szinte minden nap található volt olyan rövid hirdetés, amelyben a lakosság társadalmi szerep- és felelősségvállalására szólítottak fel – értelemszerűen a DMKSZ kötelékén belül.⁹⁶ A BMKSZ funkcionáriusai és a *Torontál* publicistái, a régió nemzeti aktivistái módszereikben ugyanakkor rendkívül kategorikusak voltak. A BMKSZ, ahogyan az Iskola Alap lényeges része is közösségi fenntartásból működött. A BMKSZ-tagság egyben a magyarságot igazoló tagság is volt, aki pedig nem csatlakozott, azt nem is tartották a nemzet részének.⁹⁷ A BMKSZ-tagság egyben mindennapos szavazás volt a nemzet mellett. A sajtó rendszeresen közölte a BMKSZ fiókszervezetek taglétszámát, különös figyelmet szentelve a legnagyobb, nagybecskereki szervezetnek. Ezek a cikkek informális népszámlálásnak tekinthetők, amellyel a magyarság helyét és szerepét igyekeztek legitimálni.⁹⁸ Az elit e szerepvállalása bizonyos fokig

⁹⁴ Kristály István: Kenyér és kötelesség... *Torontál*, 1942. március 13. 2.

⁹⁵ Kovács István: A Délmagyarországi Közművelődési Szövetség felhívása a minden magyarokhoz a Bánátban. *Torontál*, 1941. november 19. 2.

⁹⁶ A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség becskerekai fiókjának 11122 tagja van. *Torontál*, 1942. március 24. 2.

⁹⁷ Miért kötelessége minden délvidéki magyarnak a szövetségi tagság. *Torontál*, 1941. október 10. 2.

⁹⁸ Judson, 1993. 54–55. Vö. Ünneplés keretek között alakult meg a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség helybéli fiókja. *Torontál*, 1941. december 2. 279. 2. Vö. A Délvidéki magyar közművelődési szövetség becskerekai fiókjának 11.122 tagja van. *Torontál*, 1942. március 24. 2.

Miroslav Hroch által kidolgozott ABC-moddal írható le, viszont a kor elitje már meglévő narratívákra épített, nem teremtett új és eltérő eredetmítoszokat.⁹⁹

1941. októbere fordulópontot jelentett a bánáti magyar oktatás szempontjából. „*Három generáció képviselői ültek ma reggel a piarista templom százéves bar-na padjain.*” – jegyezte meg október 10-én a *Torontál*, amelyik a nagybecskereki magyar oktatás újraindulása kapcsán alig tudta visszafogni ünnepélyességét. A Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség létrejötte mellett a legtöbb figyelmet kapó intézményépítés az iskolák ügyében folyt. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlását követően az újonnan berendezkedő állam felszámolta a régióban működő, főleg egyházi kézben lévő iskolahálózatot. A régióban a két világháború között csak elemi oktatás zajlott magyar nyelven, illetve Nagybecskereken egy alsó gimnáziumi tagozatba iratkozhattak a magyar diákok.¹⁰⁰ Az új keretek között a Bánáti Magyar Iskolafelügyelőség és az Iskola Alap előtt nagy kihívás állt: megszervezni az oktatási rendszert. A magyar iskolák fontossága szorosan összefonódott a nemzetépítési és önszerveződési stratégiákkal. A jugoszláv központosító politika, illetve a megszállást követően a népi német vezetés kizárólagos és az intézmények elnemetesítésére törekvő politikája a magyar elit gondolkodásában – ahogy más határmenti kisebbségek esetében is – a magyar közösségre való veszélyként jelent meg.¹⁰¹ A BMKSZ tagságkampányában visszaköszönő jelmondatok az iskolaügyben is megmutatkoztak. Selmeczy János újságíró – a két világháború között a *Jugoszláviai Művészet* folyóirat állandó szerzője – a következőképpen vélekedett az oktatásügyről:

„A bánáti magyar iskolák ügye, léte és jövője, vagy életünk és nyelvünk fennmaradása egyelőre még mindig az itteni magyarság áldozatkészségétől függ. Ezt népünk legnagyobb része ez évben minden különös magyarázás és nyomás nélkül meg is értette és magyar becsületességgel a nagy cél érdekében anyagi körülményeihez képest meg is tette.”¹⁰²

Selmeczy írása az oktatásfinanszírozásra is rámutatott. Az állami keretek hiányában az oktatás fenntartása is a közösségre hárult.¹⁰³ A magyar oktatási elit modellje nem volt légből kapott. Az I. világháború előtt a Monarchia számos peremvidékén volt megfigyelhető ez a gyakorlat, és a német közösség a Schwä-

⁹⁹ Miroslav Hroch: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio*. 2000/3. 3–26. Vö. Egly, 2015. 482. Vö. Wendt, 2021. 334–335.

¹⁰⁰ A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok gazdasági; kulturális helyzete 1918–1941. *Századok*, 1997/6. 1359–1361.

¹⁰¹ A kisebbségi oktatás- és ifjúságpolitika, valamint a nemzetépítés összefonódásáról lásd: Zahra, Tara: Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands, 1900–1945. *Central European History*, 2004, Vol. 37, No. 4 (2004), 506

¹⁰² Selmeczy János: Iskolalátogatás után. *Torontál*, 1942. augusztus 4. 2.

¹⁰³ Judson, 2006. 25. Vö. Zahra, 2004 514.

bisch-Deutscher Kulturbundon keresztül az állami kereteket megkerülve szervezte meg oktatási hálózatát a két világháború között.¹⁰⁴ A magyar politikai és kulturális elit, tekintve az I. világháború előtti és két világháború közötti szocializációját, az egykori kettős Monarchia egyéb határrégióinak összeomlás előtti és utáni nemzetiségi iskolahálózatainak finanszírozási mintájához nyúlt. Az iskolahálózat magánkézből való fenntartása csak felerősítette a nemzet, az oktatás és az ifjúság hármasszoros viszonyrendszerét a közösség jövője szempontjából.¹⁰⁵ Az oktatásügy szorosan összekapcsolódott az ifjúság nevelésével és – az említett szereplők elképzelései szerint – a következő magyar generációk felnevelésével. Dániel György László 1942 kora nyarán az első tanév végén újra büszkén konstataálta, hogy „*huszonhárom év telt el, hogy a nagybecskereki középiskolákban az érettségi tételek között ismét szerepelt a magyar nemzet története.*”¹⁰⁶ D. Gy. L. cikke az örömteli hírekkel egyidejűleg a vészharangot is megkongatta. Ahogy fogalmazott:

„A nagybecskereki magyar középiskolákban húsz diák kielégítő eredménnyel tette le az érettségi vizsgálatot. Húsz magyar ígéret, húsz magyar induló élet. Nem mindegy, hogy ezzel a húsz magyar diákkal mi történik.”¹⁰⁷

Az újságíró aggodalma nem állt meg a pusztá kérdésfelvetésnél, következő cikkeinek egyikében már kritika tárgyává tett az ifjúságot. A *Torontál* szerkesztő-újságírója különösen azokat támadta, akik elhagyták szülőföldjüket:

„Bánát magyarsága óriási erőfeszítéseket tesz, hogy iskoláinkat fenntarthatassuk, hogy szerény, de tehetséges gyerekeink elvégezhessek tanulmányaikat. Ezek az ifjak pedig tanulmányaik elvégzése után – kevés kivétellel csúfosan cserben hagynak bennünket.”¹⁰⁸

A háború alatti években megfigyelhető volt egy bizonyos fokú oktatási migráció az ifjúság körében, főleg a Bácska és Magyarország felé. A magyar kormány különféle módon igyekezett segíteni a Bánátból érkező diákok és hallgatók ügyét.¹⁰⁹ Az elemi és középiskolai tanulmányokat folytató diákok mellett bánáti fiatalok kisebb főiskolás és egyetemi hallgatókból álló csoportja tanult Budapes-ten. A Magyarországon középiskolai, főiskolai és egyetemi tanulmányaikat végző bánátiak száma levéltári források alapján, akikről a magyar kormány tudott, nem

¹⁰⁴ Judson, 2006. 25.. Vö. Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva*. Beograd: INIS, 2005. 292.

¹⁰⁵ Zahra, 2004. 514. Vö. A magyar iskolaalap hirdetésménye. *Torontál*, 1941. július 1. 4. A bánáti magyarság áldozatkészsége megoldotta az iskolakérdést. *Torontál*, 1943. július 29. 2.

¹⁰⁶ Dániel György László: Érettségizők. *Torontál*, 1942. június 14. 2.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Dániel György László: Kevesebben. *Torontál*, 1943. augusztus 3. 1.

¹⁰⁹ MNL OL K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1942-R-21736 vö. MNL OL K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1942-R-21417

haladta meg a száz főt.¹¹⁰ Nem véletlen, hogy ezeket látva a Torontálból származó Szmolenszky József, a vármegye utolsó aljegyzője és a háború alatt a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportja polgári osztályának vezetője két ízben, 1942. és 1943. késő tavaszán, kora nyarán mintegy 300 bánati iskolásnak többhetes budapesti kirándulást szervezett „nemzettudatuk” erősítésére.¹¹¹

Az ifjúság feltérképezése és integrálása a közösségbe, mint látható, kitüntetett figyelmet kapott az újságban. A tervek változó tartalmakkal, de mindig a népszolgálatról vezetett gondolatra nyúltak vissza. A szereplők a közösségért folytatott áldozatos munka jegyében kívánták megoldani az ifjúság kiszolgáltatott helyzetét. Sokszor ez esetben is a nemzeti aktivista értelmiségiek szerepét öltve magukra érveltek a nemzeti múlt, a magyar irodalom és az általános felzárkóztatás mellett. A kulcsfontosságú kifejezés, amely mentén megpróbálták megszervezni az ifjúságot, a művelődés volt.

„Az iskola igazi célja mindig és mindenütt csak egy lehet: a meglévő tényleges kultúrértékek sértetlen megtartása a mának. Mindenekfelett pedig a magunk szellemi és lelki értéktöbbletével való átadása.”

– fogalmazott a padéi iskolaigazgató.¹¹² A művelődés neonacionalista eszmevilágát idéző elképzelésben az oktatás és a művelődés általi felzárkózás, majd fejlődés adta meg azt a lépéselőnyt a magyar ifjúság számára, amellyel beteljesíthette volna a magyar közösség történelmi szerepét nemcsak szűkebb pátriájában, hanem a már fentiekben említett európai szintéren is.¹¹³ Ezért ez a nevelés, a művelődés nem lehetett akármilyen. A művelődésnek, legyen az formális vagy informális, a nemzeti jegyeket kellett magán hordoznia.¹¹⁴ „*Nem a modern és divatos tangókra és émelegős műdalokra gondoltam, hanem azokra a dalokra, amelyeket a nép fantáziája és őstehetsége szült*” – próbált utat mutatni ebben a témában is Dániel György László.¹¹⁵ Az újságíró-szerkesztőnél komolyabb megfogalmazásokba bocsátkozott Szentgáli Boday József törökbecsei (Novi Bečej/Neu-Betsche) plébános – aki a két világháború között szoros kapcsolatot ápol a újvidéki jobboldali értelmiségi

¹¹⁰ MNL OL K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1942-T-15002

¹¹¹ MNL OL K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1943-R-24125 vö. Dániel György László: Néhány őszinte szó a „kirándulásról”. *Torontál*, 1942. június 7. 3. vö. Háromszáz bánati magyar huszonhárom évi bolyongás után szerető testvérekre talált Budapesten. *Torontál*, 1943. június 10. 2.

¹¹² Kristály István: A magyar iskola. *Torontál*, 1942. június 28. 1.

¹¹³ A Klebelsberg Kunó által fémjelzett, ám kidolgozatlan terminus kapcsán lásd: Ujváry Gábor: Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Romsics, 2009. 377–413.

¹¹⁴ Zahra, 2004. 506.

¹¹⁵ Dániel György László: Mi legyen az ifjúság munkaprogramja. *Torontál*, 1942. november 18. 2., vö. Zahra, 2004. 506.

körökkel¹¹⁶ –, s cikke részletesen tájékoztatta a magyar fiatalságot kötelességéről és felelősségtudatáról:

„Magyar ifjú! Magyar leány! – van-e lelked ma táncolni, amikor testvéreink a legnagyobb harcot vívják, amikor minden napra jut nekünk, sajnós, egy-egy hősi halált halt magyar és egy-egy hadiözvegy és hadiárva?! Ha magyar vagy, érezned kell, hogy mi a kötelességed, vagy talán ezzel akarod kifejezni mélységes gyászodat és részvétedet? Félre a tánccal! Ne bántsuk meg magyar nemzeti öntudatunkat.”¹¹⁷

Az oktatásügy megszervezése kulcsfontosságúnak bizonyult, mivel abban a két világháború közötti lemaradást kiküszöbölni igyekezett. Visszatérve a törökbecsei plébános gondolati világához, a régió Szerbiához való csatolásának traumája szer-teágazó volt. Szentgáli Boday érvelésében [a] „világháború és a trianoni békekötés erőszaka nemcsak hogy megcsonkított[a] hazá[jukat], hanem ifjúságu[n]k fejlődését a szentistváni eszme szellemében megbénított[a].”¹¹⁸ Ami ezután következett, az Szentgáli Boday szerint az ateizmus és a liberalizmus szellemében nevelt tanítók térhódítása volt. Ezért volt különösen fontos az ifjúság felkarolása és az elmaradt oktatás pótlása. A *Torontál* körül csoportosuló szerzők ezáltal a fiatal réteg társadalmi mobilizációjának elősegítése mellett a lehetséges visszacsatolás reményében a jövődöbéli pozíciókat elfoglaló magyar középosztály megteremtését látta. A kör az ifjúságra mint kimeríthetetlen „nemzeti erőforrásra” tekintett.¹¹⁹ Ezért a nemzetet a kor koncepciói és tartalmi mentén igyekezett minél vonzóbbá tenni.¹²⁰ A *Torontál*ba Bánáti álneven publikáló Herczeg Ferenc kellő tömörséggel fogalmazta meg a célt: „A falusi származású értelmiségektől a bánáti magyar középosztály erkölcsi színvonalának emelkedését várhatjuk.”¹²¹

„Minden magyar falu külön szín, külön életerő, külön lelkiség és a magyar faluk sokezer szívéből lobban egyetlen magyar léletté mindaz a lelki képesség és teremtő munka, amelyet népünk Európa keresztény civilizációjának (...) felajánlott”

– fogalmazott Kristály István Töröktopolya leírásáról szóló cikkében.¹²² Kristály István körútja mellett Dániel György László és B. Szabó György is felkuttatták

¹¹⁶ Matuska Márton: Új vidéktől Újvidékig (32.). *Magyar Szó*, 2022. szeptember 18. 4.

¹¹⁷ Szentgáli Boday József: Tánc és háború. *Torontál*, 1943. január 9. 2.

¹¹⁸ Uő: A magyar ifjúság neveléséről. *Torontál*, 1941. november 30. 3.

¹¹⁹ Zahra, 2004. 502., vö. Szentgáli Boday József: A magyar ifjúság neveléséről. *Torontál*, 1941. november 30. 3.

¹²⁰ Zahra, 2004. 502.

¹²¹ Bánáti: A falusi diák. *Torontál*, 1943. október 16. Vö. Németh Ferenc: A Dél-Bánát Herczeg Ferenc műveiben. *Híd*, 2001/11–12. 1263.

¹²² Kristály István: Betűország-Meserország. Torontál-roszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes ereje. *Torontál*, 1942. augusztus 12. 3.

a közép-bánati falvakat. Padéi kollégájukkal összehangban hasonlóan szomorú híreket hoztak. A beszámolók a szegénységről, a nincstelenségről, általánosságban a magyar paraszti réteg kilátástalan helyzetéről szóltak. A népi és népszolgálati eszmék szerint a három szerző a bánati magyarság sorskérdései között a felelős érdekképviseleti szerv és az oktatási kérdés megoldása mellett harmadikként a felelős társadalompolitika kidolgozását látta. A társadalom minden szegmensére kiterjedő terv a magyar ajkú lakosság teljeskörű kulturális és gazdasági felzárkóztatását tűzte ki célul.¹²³

Kristály sem mellőzte a patetikus leírásokat és a fatalista faluképeket, de általában pozitívan tekintett a jövőbe. Kristály a falvakról mint magyar várakról írt, ahol nem volt minden tökéletes, de mi sem mutatta jobban a magyar közösség szívósságát, mint kitartása. Ezekben a képekben a magyar közösség mint a nemzetállamon kívül vegyes lakosságú területre került nemzeti kisebbség tűnt fel, amelyik a folyó nemzetek közötti szembenállásban tapasztaltak miatt – amelyről a *Torontál* tudatosan nem írt – igazabb és egyben hűségesebb a nemzethez.¹²⁴ Kristály érvelésében most már a közösségért tett szolgálaton múlt a jövő alakítása. A falvakba tanítót, papot és a gazdasági szakembereket követelt. A küldetéstudattól hajtva Kristály a következő képet nyújtotta Torontálorosziról (Rusko Selo/Ruskodorf):

„Sorsdöntő ügyben járok. A magyar művelődés bölcsője megfelel-e korunk szellemi magaslatainak, erkölcsi sorsdöntő követelményeinek és a kettő értéke megfelel-e ezeréves múltunknak és mostani harcokban megszülető örök magyar jövőnek”¹²⁵

A településen készült pillanatfelvételek és beszélgetések tovább árnyalták a Kristály által megrajzolt képet:

„Gazdag falunk indultunk és egy napon koldusok lettünk. A földet átadták a dobroylacoknak... Mintha megállott volna a szekér a szörnyű magyar tragédia örvénylő mélyén: Vajon mit tudok meg még az elsüllyedő faluról? Mert annak gondoltam ezt a kis fehér házacskákkal induló falut...”¹²⁶

¹²³ Oroszlámos magyarsága az utóbbi két év alatt szépen fejlődött úgy kulturális mint gazdasági téren. *Torontál*, 1943. május 12. 3.; A DMKSz gazdasági osztályának közleményei. *Torontál*, 1943. május 12. 4.

¹²⁴ Judson, 2006. 20. Vö. Kristály István: Betűország-Meserország. Padé a törhetetlen magyar élet kedvés munkabírás erős vára. *Torontál*, 1942. szeptember 29. 4.; Uő: Betűország-Meserország. Töröktopolya a magyar egység biztos záloga. *Torontál*, 1942. augusztus. 3. 2.

¹²⁵ Kristály István: Betűország-Meserország. Torontáloroszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes hit győzelmes ereje. *Torontál*, 1942. augusztus 12. 3.

¹²⁶ Uo.

Kristály István 1944 őszén tűnt el Nagykikinda közelében, a fennmaradt források szerint a partizán csapatok megtorlásának áldozata lett.¹²⁷

A falvak bejárása és leírása nemcsak a már említett körülmények felismerésével és leírásával járt. Az újságíróknak egy további ténnyel kellett szembenézniük, amely a megszállás alatti években, ahogy a Bácskában, úgy a Bánátban is felszínre tört. Az idézett szerzők fájdalmas rácsodálkozással vették tudomásul az összefüggő magyar településhálózat törékenységét, illetve néhol annak teljes hiányát, a szórványközösségek létezését és az azokat érintő asszimilációs folyamatokat. Dániel György László elmondása szerint:

„olyan magyarlakta településekre jutott[am] el, ahol azelőtt sohasem és senki sem látogatta a magyar szórványokat. Mikor az ifjúságnak elénekel[tük]e a Himnuszt, azok értetlenül hallgattak és nem tudták, hogy mi az (...)”¹²⁸

Hasonlóan vélekedett B. Szabó György, a főleg kultúrát érintő témákban megszólaló fiatal nagybecskereki újságíró – a háború után az 1945-ben alkotmányozó nemzetgyűlés tagja és az Újvidéken (Novi Sad) induló Magyar Tanszék tanára¹²⁹ –, aki hosszú cikket közölt a szórványkérdésről. B. Szabó György alapos írása a szórványok mindennapjaiba kalauzolta az olvasót. A szerző egy meg nem nevezett román többségű faluba látogatott el, ahol az ortodox pópa még tudott magyarul, mivel a „*régi nemzedékből való*” volt.¹³⁰ B. Szabó György az ártézi kút mellett játszó magyar gyerekek kapcsán jutott el végkövetkeztetésére, miszerint pusztán a felkészületlenség és a szervezetlenség miatt jutott a bánáti magyarság erre a sorsa.

„Könynyelműek vagyunk, mintha annak a hetven [falubéli] magyarnak sorsa nem lenne éppen olyan fontos, mint azoké a falvaké, amely magyar vagy magyar többségű. Könynyelműek vagyunk, mintha itt számbelileg olyan fölényben lennénk, hogy sok lenne még a szórványmagyarsággal foglalkozni.”¹³¹

¹²⁷ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. II. Újvidék: Forum, 2002. 194.*

¹²⁸ Dániel György László: Mi legyen az ifjúság munkaprogramja. *Torontál*, 1942. november 18.

¹²⁹ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. III. Újvidék: Forum, 2002. 153–154.*

¹³⁰ B. Szabó György: Szórványmagyarságunk kérdéshe.z *Torontál*, 1943. július 9. 2.

¹³¹ Uo.

Összefoglaló

A *Torontál* a régió és a korszak meghatározó és egyedülálló magyar nyelvű napilapjaként bőven teret adott a bánáti magyar kulturális elitnek, hogy kifejtsék gondolataikat. A lap hasábjain publikáló szerzők szívükön viselték a közösség sorsát és a II. világháború alatti időszakban fontosnak tartották, hogy a rámutassanak a közösséget érintő ügyekre, és azokra választ keressenek. A megszólaló szerzők eltérő háttérrel, különböző szakterületekről érkeztek, és eltérő eszmevilággal rendelkeztek. Találunk közöttük tapasztalt újságírókat, szociálisan érzékeny feltörekvő kultúraszervezőket, iskolaigazgatókat, pedagógusokat és egyházi személyeket. Ettől függetlenül a közölt írások alapján jelentős hasonlóságok figyelhetők meg. A helyi elit, mint láthattuk, a magyar honvédség bevonulására számított, amelyet hiába várt a reményteli húsvéthétfőn. Ezzel egyidejűleg és részben ennek hatására az új államhatárok között különösen fontossá vált a magyar öntudat hangsúlyozása. Az új keretek között a regionális önmeghatározás régi és új tartalmakkal telítődött. A *Torontál* köre csoportosulóknak különösen fontos volt a bánáti magyar jelenlét és annak történeti kontinuitásának felmutatása. A kör magát és a közösséget a magyar nemzet szerves részeként látta, amelytől ugyan átmenetileg elválasztja a Tisza, de ettől semmit sem veszít. A bánáti magyarságot szívós közösségnek írták le, amelyik a történelem folyamán a megszállásnál is vérzivatarosabb időkben kitarított szülőföldjén. Ezen öntudat miatt a szerzők a bánáti magyarságnak a tág európai politikában is szerepet vizionáltak. Ismerve a régió sokszínűségét, a nyugat és a kelet közötti kapocsként látták magukat, hiszen a régióban véleményük szerint egyedül a magyarság rendelkezett államalkotó tudással és tehetséggel. A nemzetről és közösségről szóló diskurzusokat tekintve döntően átvették a magyarországi közéletet és a politikai jobboldalt meghatározó témákat.

A szerzők a népszolgálat eszméje mentén szólították fel a bánáti magyarokat a közösségnek szentelt munkára. Ezt a munkát három kulcsfontosságú téma köré építették fel. Általánosságban a nyilvánosságot uraló magyar elit egyetértett a politika fő irányvonalával, és teljes mellszélességgel támogatta a Tallián Tibor, majd Jeszenszky Ferenc által megvalósított intézményépítést, amelynek első számú célkitűzése egy erős érdekképviseleti szerv felállítása volt. Másodikként az oktatás megszervezése kapta a legtöbb figyelmet. A kulturális elit a létrejött és folyamatosan tagokat toborzó BMKSZ-szel szorosan együttműködött. A formális kereteket tekintve az oktatásügy nem különíthető el a BMKSZ-től, mivel annak keretében működött, de az ügy legalább olyan kitüntetett figyelmet kapott, mint maga az érdekképviselet. Az iskolákban a magyar nemzeti öntudat hordozóit, a magyar ifjúságban a közösség jövőjét látták. A harmadik ügyet a közösség megszervezésével egyidejűleg megvalósuló felzárkóztatás jelentette. Ennek érdekében az említett szerzők falvakat kerestek fel, problématerképeket vázoltak, és azokra teljes erőbevetéssel keresték a válaszokat. Álmuk, amiért militánsan szót emeltek,

beteljesületlen maradt. A Bánát nem lett sem a háború alatt, sem azután Magyarország része. Némelyikük pedig a háború sem végét sem érte meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály
Muzej Vojvodine arhivska zbirka (MV AZ). Mađarske kutije, 30a–39a

Hírlapi cikkek

A bánáti magyarság áldozatkészsége megoldotta az iskolakérdést. *Torontál*, 1943. július 29. 2.

A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség becskerekai fiókjának 11122 tagja van. *Torontál*, 1942. március 24. 2.

A magyar iskolaalap hirdetménye. *Torontál*, 1941. július 1. 4.

A szervezkedő magyarság. *Torontál*, 1941. október 4. 2.

B. Szabó György: Szórványmagyarságunk kérdéshez. *Torontál*, 1943. július 9. 2.

Bánáti: A falusi diák. *Torontál*, 1943. október 16.

Dániel Géza: Keresztény magyar. *Torontál*, 1941. november 21. 2.

Dániel Géza: Ki a magyar? *Torontál*, 1943. szeptember 2. 1.

Dániel György László: Az író feladata az indítás. *Torontál*, 1942. november 27. 2.

Dániel György László: Bánát szellemi élete. *Torontál*, 1943. augusztus 5. 2.

Dániel György László: Előre az ezeréves déli határokra. *Torontál*, 1941. szeptember 2. 3.

Dániel György László: Érettségizők. *Torontál*, 1942. június 14. 2.

Dániel György László: Kevesebben. *Torontál*, 1943. augusztus 3. 1.

Dániel György László: Mi legyen az ifjúság munkaprogramja. *Torontál*, 1942. november 18. 2.,

Dániel György László: Néhány őszinte szó a „kirándulásról”. *Torontál*, 1942. június 7. 3.

Dániel György László: Névelemző magyar. *Torontál*, 1942. szeptember 15. 2. vö. Várady Tibor: Ki a magyar? *Híd*, 2013/1. 15.

Háromszáz bánáti magyar huszonhárom évi bolyongás után szerető testvérekre talált Budapesten. *Torontál*, 1943. június 10. 2.

Hogyan folyt le a bánáti magyar középiskolai tanulók magyarországi tanulmányi kirándulása. *Torontál*, 1942. június 4. 2.

- Horthy Miklós kormányzó névnapjának megünneplése a Bánátban. *Torontál*, 1941. december 3. 1.;
- Horthy-ünnepély Pancsován. *Torontál*, 1942. december 11. 2.
- Horthy-ünnepség Torontálvásárhelyen. *Torontál*, 1942. december 11. 2.;
- Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva*. Beograd: INIS, 2005.
- K. Végh Vilma: Pillanatfelvételek. *Torontál*, 1943. szeptember 16. 2.
- Kovács István: A Délmagyarországi Közművelődési Szövetség felhívása a minden magyarokhoz a Bánátban. *Torontál*, 1941. november 19. 2.
- Kristály István: Betűország-Meseország. Torontáloroszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes ereje. *Torontál*, 1942. augusztus 12. 3.
- Kristály István: A magyar iskola. *Torontál*, 1942. június 28. 1.
- Kristály István: Betűország-Meseország. Bocsár szervezkedik és őrzi fejlődése útjait. *Torontál*, 1942. szeptember 17. 3.
- Kristály István: Betűország-Meseország. Hollós Mátyás király földjén, Nagyikikindán. *Torontál*, 1942. augusztus 6. 3.
- Kristály István: Betűország-Meseország. Padé a törhetetlen magyar életkedv és munkabírási erős vára. *Torontál*, 1942. szeptember 29. 4.
- Kristály István: Betűország-Meseország. Torontáloroszi a teremtő magyar munka és a hit győzelmes hit győzelmes ereje. *Torontál*, 1942. augusztus 12. 3.
- Kristály István: Betűország-Meseország. Töröktopolya a magyar egység biztos záloga. *Torontál*, 1942. augusztus 3. 2.
- Kristály István: Kenyér és kötelesség. *Torontál*, 1942. március 13. 4.
- Kristály István: Új magyar szerep. *Torontál*, 1943. július 29. 2.
- Miért kötelessége minden délvidéki magyarnak a szövetségi tagság. *Torontál*, 1941. október 10. 2.
- Oroszlámos magyarsága az utóbbi két év alatt szépen fejlődött úgy kulturális mint gazdasági téren. *Torontál*, 1943. május 12. 3.
- Selmecey János: Iskolalátogatás után. *Torontál*, 1942. augusztus 4. 2.
- Szentgáli Boday József: A magyar ifjúság neveléséről. *Torontál*, 1941. november 30. 3.
- Szentgáli Boday József: Tánc és háború. *Torontál*, 1943. január 9. 2.
- Ünnepélyes keretek között alakult meg a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség helybéli fiókjá. *Torontál*, 1941. december 2. 2.

Könyvek, tanulmányok

- A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest: Napvilág, 2014.
- A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok gazdasági; kulturális helyzete 1918–1941. *Századok*, 1997/6. 1355–1370.

- Ablonczy Balázs: Bethlen István és Teleki Pál konzervatívizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest: Osiris, 2009. 167–185.
- Bárdi Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940). In Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram, 2015. 147–148.
- Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram, 2015. 11–48.
- Bindorffer Gyöngyi: Határon innen – határon túl. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- Bisztray Gyula: Vajdasági irodalmi élet. *Magyar Szemle*, 1934/9–12. 430–433.
- Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66.
- Brubaker, Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*, 2006/3. 3–30.
- Wendt, Christopher: Formulating Germanness in the Banat: ‘Minority making’ among the Swabians from Dualist Hungary to Interwar Romania. *National Identities*, 2021. 23:4, 325–347, DOI: 10.1080/14608944.2020.1810651
- Cornwall, Mark: The Struggle on the Czech-German Language Border, 1880–1940. *The English Historical Review*, Sep., 1994, Vol. 109, No. 433 (Sep., 1994), 923.
- Cs. Gyimesi Éva: *Colloquium Transsylvanicum*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998.
- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika*. Magyar Kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944. Budapest: Napvilág, 2015.
- Egry Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Limes*, 2010/2. 97–111.
- Völkl, Ekkehard: *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München: Trofenik. 1991.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix: *Kafka. Toward a Minor Literature*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 1986.
- Havasréti József: *Szerb Antal*. Budapest: Magvető, 2019.
- Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzet-építés folyamata Európában. *Regio*, 2000/3. 3–26.
- Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation*. Activists on the Language Frontier in Imperial Austria. Cambridge – London: Harvard University Press, 2006. 28–29.

- Judson, Pieter M.: *Inventing Germans: Class, Nationality and Colonial Fantasy at the Margins of the Hapsburg Monarchy*. *Social Analysis. The International Journal of Anthropology*. September 1993, No. 33, Nations, Colonies and Metropolises (September 1993).
- Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. I.* Újvidék: Forum: 2002.
- Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. II.* Újvidék: Forum, 2002.
- Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. III.* Újvidék: Forum, 2002.
- Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Magyar Szó*, 1996. február 17. 12.
- Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000/3. 219–241.
- Kocsis Károly – Kicošev, Saša: *A Vajdaság mai területének etnikai térképe*. Budapest: MTA Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Kutatóintézet, 2004.
- Kókai Sándor: A szerb Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910–2011). *Évkönyv. 6.* Topolya: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2016.
- Kókai Sándor: *Bánság. Természet, társadalom, gazdaság (1718–2011)*. Nyíregyháza – Kiszombor: MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 2022.
- Kuncz Ödön: A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat Sir Robert Gower képviselőhöz. Budapest: Egyetemi Ny. 1934.
- Mák Ferenc: *Cicelle virágokertjének díszei*. Újvidék: Forum, 2020.
- Matuska Márton: Új vidéktől Újvidékig (32.). *Magyar Szó*, 2022. szeptember 18. 4.
- Németh Ferenc: A Dél-Bánát Herczeg Ferenc műveiben. *Híd*, 2001/11–12. 1263–1266.
- Németh Ferenc: *A nagybecskereki sajtó története (1849–1918)*. Újvidék: Forum, 2004.
- Németh Ferenc: Az indítás szolgálatában. *Híd*, 1998/1–2. 71–75.
- Németh Ferenc: Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941–1944. In: Hornyák Árpád – Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest: MTA BTK TTI, 2016. 177–207.
- Papp István: A népszolgálat formái a magyar népi mozgalom történetében. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram, 2015. 91–113.
- Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ*, 2012/829. 6–18.

- Shimizu, Akiko: *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*. Münster: LIT Verlag, 2003.
- Szokolczai Árpád: Marginalitás és liminalitás. *Regio*, 2015/2. 5–29.
- Török, Zsuzsanna: Planning the national minority: Strategies of the Journal *Hitel* in Romania, 1935–44. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2001. 7:2, 57–74, DOI: 10.1080/13537110108428628
- Ujváry Gábor: Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, Osiris, 2009. 377–413.
- Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék: Forum, 1984.
- Várady Tibor: Ki a magyar? *Híd*, 2013/1. 10–49.
- Várady Tibor: Magyar kisebbségi kultúrélet a Jugoszláv Királyságban – betiltások és jogi próbálkozások tükrében. In Németh Ferenc – Várady Tibor: *Országok változnak, kultúrák maradnak*. Újvidék: Forum, 2022. 82–116.
- Várady Tibor: *Mi legyen a bronz utazóórával?* Újvidék: Forum: 2022.
- Varga Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 2020/6. 1187–1206.
- Varga Bálint: A nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánági történetírás a hosszú 19. században. *Korall*, 2015/62. 150–166.
- Varga Bálint: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 2014/2. 197–198.
- Zahra, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*. Spring, 2010, Vol. 69, No. 1 (Spring, 2010), 93–119.
- Zahra, Tara: Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands, 1900–1945. *Central European History*, 2004, Vol. 37, No. 4 (2004), 501–543.
- Zakić, Mirna: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press: 2017.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest: Osiris, 2001.

LÁSZLÓ ANDOR*

„Kolozsvár magyarsága 22 éven át őrizte szívében az utcák magyar elnevezését.”

Utcanevek a Magyarországhoz visszatért területeken

„For 22 Years, the Hungarians of Cluj Napoca Have Kept the Hungarian Names of the Streets in their Hearts.” Street Names in the Areas Returned to Hungary (1938–1944)

ABSTRACT: The paper is dedicated to show how the linguistic landscape of city streets changed in the former Czechoslovakian, Romanian and Yugoslavian districts that were annexed to Hungary between 1938 and 1941. More specifically, the paper investigates how street names were changed back to their previous Hungarian names or were given new names in the period.

KEYWORDS: street names, linguistic landscape, nationality policy, memorials

Az utcanevek nem csupán az eligazodást szolgálják, hanem az emlékezet ében tartói, továbbörökítői lehetnek akár csak a szobrok, emléktáblák, régi épületek, tájak, természeti képződmények. Átaluk, a segítségükkel létrejövő „szimbolizáció” nyomán lesz a semleges tér egyéni jelentést nyerő otthonná, amellyel azonosulni („identifikálódni”) tudunk. Az ilyen emlékhelyek révén válik egyre személyesebb kapcsolatunk a környezethez, amely a közösség történetével összeforrott „szakrális” térré válik: szülőföldre, amelyhez ezer szállal kötődünk, amellyel azonosulni tudunk, ahová mindig hazatérünk. Erről éppen egy erdélyi író számol be szibériai hadifogságáról szóló kollektív riportregényében, amelyben egy pesti fogolytársát idézi: „Látszott rajta, hogy boldog, a víz partján ülhet és egy pár percig gyönyörrel sorolgathat pesti utcaneveket. Fájdalmas gyönyörűséggel és önkínzó boldogsággal mondta: Mester utca... Népszínház utca...”¹ Ezeket a neveket nem könnyű kitörölni az emlékezetből, ragaszkodunk hozzájuk, azok hozzánk tartoznak.

* A szerző történész, középiskolai tanár, Tatabánya; az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: laszlo.andor1@gmail.com

¹ Markovits Rodion: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény*. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1965. 364–365.

Amikor 1944 szeptemberének közepén a német és magyar csapatok elfoglalták Aradot, két nap alatt lecseréltek számos utcanévtáblát, és visszaállították a korábbi neveket. Nyolc nap után kénytelenek voltak visszavonulni, így a Mikes Kelemen utcából ismét Strada Mihai Kogălniceanu, a Petőfi utcából pedig Strada Unirii lett.² E meghökkenítő esetre több magyarázatot is találhatunk: talán a helyi magyar lakosság igényét fejezi ki a város szimbolikus visszafoglalására, esetleg a magyar hadsereg szándékát az egykori magyar település ismételt nemzetiesítésére. Elképzelhető, hogy a tartós otlét látszatát akarták kelteni a helyi lakosságban, vagy a katonák az ismerős, megszokott utcanevekkel otthonossá kívánták tenni a várost. Még a II. világháború során a Szovjetunió területén harcoló magyar csapatok esetében is megfigyelhetjük ezt: az elfoglalt települések utcáit ismerős magyar történelmi személyiségekről nevezték el. Így lett például Osztrogozssz Marxról és Leninről elnevezett utcáiból rövid időre Kossuth Lajos utca és Rákóczi utca.³

A Trianonnál elcsatolt területeken a hivatalos, államnyelven történő névadással párhuzamosan és többé-kevésbé rejtetten tovább élt a magyar névhasználat is, amely egy másfajta identitást őrzött.⁴ Erről szól például *Az utcanevek is – hazatértek* című kolozsvári cikk a magyar csapatok bevonulását követően:

„Most már kimondhatjuk, hiába kereszttették el a kolozsvári utcákat harcias francia tábornokokról és a trianoni békeparancs körül bábáskodó diplomáciai méregkeverőkről – Kolozsvár magyarsága 22 éven át őrizte szívében az utcák magyar elnevezését. Mi sohasem laktunk a Calea Marechal Foch-on, csak a Magyar utcában. Nem tudtunk hozzászokni ahhoz soha, hogy az utcáknak, ahol éltünk s ahol valamikor apáink és nagyapáink laktak, elvegyék a nevét. Mint ahogy mi is megőriztük becsületes magyar nevünket, nem engedhettük, hogy a városunk nevet változtasson. Hiába írták, hogy Cluj, mégis csak örökre Kolozsvár maradt. Nem tudunk a Regele Ferdinand útra menni, hanem csak mindig a Wesselényi utcába. A város szelleme nem tűrte az idegen cirádákat, s most, amikor fölszabadult, leveti utolsó jeleit is az idegen megszállásnak.”⁵

Ugyanerről olvashatunk egy ugyanott keletkezett néhány héttel későbbi beszámolóban: egy helybéli lakos szerint a magyar utcaneveket sikerült a legkönnyebben újra megszokni,

² Gáspár-Barra Réka – Puskel Péter – Szekernyés Irén: *Magyar utcanevek*. 2010. https://www.nyugatiujelen.com/riport/magyar_utcanevek.php (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

³ Az ezt megőrkítő képet lásd Fortepan. Képszám: 73956

⁴ Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. 66–70.; Barna Gábor: Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II.* Budapest: Universitas ELTE BTK, 2000. 689–696.

⁵ *Az utcanevek is – hazatértek*. *Keleti Ujság*, 1940. október 19. 6.

„mert az övéket nem is tudtuk. Írhatták nagybőszén, hogy Calea Regele Carol II., az nekünk csak Honvéd utca maradt, meg Magyar utca, Deák Ferenc utca, Jókai utca, Mátyás tér.”⁶

A kortársak számára a Magyarországhoz való visszatérés természetes velejárója volt a nevek, feliratok visszaállítása, miközben ilyen módon is tisztelegni tudtak a határmódosításokat kieszközölő külföldi és magyar politikusok, valamint más nagyságok előtt. Ahogyan az ország fokozatosan sodródott a háborúban való részvétel felé, úgy értékelődött fel a hatalom számára e nevek ideológiai jelentése: ilyen módon is kifejezheték a tengelyhatalmak iránti politikai elkötelezettséget, a „magyar élettérhez”, a Szent István-i Magyarországhoz való tartozást. Láthattuk, hogy a városok emlékezeti utcaneveinek aránya és száma az utódállamokhoz kerülésükkel tovább nőtt; ez a folyamat a „kis magyar világ” idején is folytatódott.

Ipolyságot jóindulata jeléül már az első bécsi döntést megelőzően átadta Cseh-szlovákia (a sátoraljaujhelyi vasútállomással együtt).⁷ Így amikor 1938. október 11-én a magyar csapatok bevonultak, a lakosok azonnal eltávolították a cseh utcaneveket, cégtáblákat, és „délben már mindenütt ott virultak vadonatúj festéssel a magyar boltjelvények, s tussal, tintával, vagy nehézkes, verébfejnyi betűkkel ceruzával róva a magyar utcanevek.”⁸ Hasonló jelenetek zajlottak egy hónappal később Kassán, ahol korábban „nehezen kimondható cseh felírásokkal éktelenítették el a város utcáit.” Maga a lelkesült Márai Sándor tudósított a régi magyar utcanevek helyreállításáról, amelyeket papírra írva vagy nyomtatva függesztettek ki.⁹

A magyar településeken mindenütt sor került ezekre a változásokra: Rimaszombatban vagy Érsekújvárott a Masaryk utca Horthy Miklós-út lett,¹⁰ Gután a honvédség bevonulásakor a fő utca „minden házán kinn volt már az új utcanevet hirdető tábla: Horthy Miklós útja.”¹¹ Léván szintén neveztek el utcát a kormányzóról,¹² Beregszászon a diákok kartonra festették a régi-új utcaneveket,¹³ Somorján bal-tával verték szét a cseh utcanévtáblát, és a fehér falra piros betűkkel, zöld keretbe

⁶ Kolozsvári séta. *Magyar Rendőr*, 1940. november 15. 278.

⁷ Erről lásd pl. Simon Attila: *Magyar idők Felvidéken 1938 – 1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2014. 28.

⁸ Ipolyságon ismét magyar már minden felírás és utcanév. *Uj Magyarország*, 1938. október 13. 4.; Urmánczy Nándor: Ipolyság. *Pesti Hírlap*, 1938. október 30. 7.

⁹ A magyar honvédség csütörtök estig megszállta a felszabadult Felvidéket. *Pesti Hírlap*, 1938. november 11. 2.; Újra magyarok az utcanevek Kassán. *Magyarország*, 1938. november 11. 1.; Horthy Miklós kormányzó 21. ülése közben bevonult Kassára. *Kecskeméti Ellenőr*, 1938. november 12. 1.; Kassa dolgozik. *Gyógyszerészeti Közlöny*, 1938. december 3. 782.

¹⁰ Rimaszombat örömmámorban fogadta a honvédeket. *Uj Magyaróság*, 1938. november 11. 4.; Felszabadulás útja Érsekújvárott. *Az Est*, 1939. február 1. 10.

¹¹ Majdnem az egész Csallóközt megszállották hétfőn a honvédcsapatok. *Uj Magyaróság*, 1938. november 8. 4.

¹² A régi magyar utcaneveket visszaállították Léván. *Pesti Hírlap*, 1938. december 2. 9.

¹³ Munkában a beregszászi diákok. *Uj Magyaróság*, 1938. november 10. 3.

írták a magyar nevet.¹⁴ Érsekújvárott Felszabadulás útjának nevezték el az utat, ahol a „felszabadító honvédek” vonultak be a városba. Itt szintén számos utca visszanyerte korábbi nevét, több helyi közéleti személyiség, valamint a környéken született Fraknói Vilmos és Prohászka Ottokár is utcát kapott.¹⁵ A Szlovákiában maradt Pozsonyban is megváltoztatták „a régi csehszlovák és marxista rezsimre” emlékeztető utcaneveket. Ebből az alkalmából a helyi magyarok kérték, hogy legyenek ismét háromnyelvűek a feliratok,¹⁶ ám kérésüket nem teljesítették.¹⁷

1. kép. Komáromban leveszik a kétnyelvű utcanévtáblát, alatta a régi magyar tábla. *Képes Vasárnap* 1938. nov. 13. 15.

Nem csupán a Felvidéken, de a későbbiekben visszacsatolt területeken is a magyarországi városoknál nagyobb számban kereszteltek el utcákat kortárs politikusokról. Munkácson Edvard Beneš márványszobrát elszállították a köztérről,¹⁸ miközben nem kevesebb, mint 48 utcát neveztek át szinte kizárólag személyekről. A kormányzó mellett ebben a megtiszteltetésben részesült Teleki Pál, Imrédy Béla miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter, illetve Esterházy János. 1938. november 10-e, a magyar csapatok bevonulásának napja is utcanévadó lett. Az írók közt találjuk Herczeg Ferencet, a külföldi politikusok között pedig ott volt Lord Rothermere (aki éppen Beneš helyét vette át az utcanévtáblákon), Mussolini, Ciano olasz külügyminiszter, Piłsudski, és még Lengyelország utca is lett ekkor a városban.¹⁹ A határozat végrehajtása ugyanakkor hónapokig váratott magára,²⁰ és akadt, aki még további helyi hírességek ilyen formán való megörökítését szerette volna elérni.²¹

¹⁴ A magyar Csallóköz. *Magyarság*, 1938. november 5. 4.

¹⁵ Felszabadulás útja Érsekújvárott. *Az Est*, 1939. február 1. 10.

¹⁶ Magyar nyelvű felírást követel a pozsonyi magyarság. *Felvidéki Ujság*, 1939. július 22. 2.

¹⁷ Mauks Ernő: Pozsonyi mozaik. *Felvidéki Ujság*, 1941. október 4. 9.

¹⁸ Fedinec Csilla: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944. Budapest: Jaffa Kiadó. 2015. 46.

¹⁹ Új utcanevek Munkácson. *Esti Ujság*, 1939. január 10. 5.

²⁰ A munkácsi rendőrség nagy munkája. *Az Őslakó*, 1939. május 14. 2.

²¹ Krónikás: Munkácsi utcanevek I-II. *Az Őslakó*, 1942. szeptember 27. 2, 1942. október 11. 2.

Beregszászon szintén új utcaneveket adtak.²² Ungváron viszont elégedetlenkedett a helyi lap: érthetetlen, miként lehettek hónapokkal a magyar bevonulást követően még mindig Marxról, Leninről vagy Benešről elnevezett utcák. Több ízben is az első oldalon követelték e mindenkit megbotránkoztató „szégyentáblák” minél előbbi eltávolítását.²³ Végül csupán 1939 augusztusában cserélték le a cseh utcaneveket.²⁴ Itt csakúgy, mint Munkácson, eltűntek a ruszin feliratok. Egyenesen az iparendély, a kereskedői jogosítvány megvonásával büntették azt, aki elmulasztotta levenni a cirillbetűs táblákat.²⁵

A folyamat Kassán is elhúzódott, az eső lemosta a novemberben kifüggesztett papírlapokat, mögöttük pedig ott „éktelenkedtek” a korábbi csehnyelvű táblák.²⁶ 1939 tavaszán jött létre a város utcaneveinek megváltoztatását előkészítő bizottság,²⁷ majd a nyár elején született meg a döntés, amely egy szlovák szerző tanulmánya alapján csupán 35 utcát érintett. A város korábbi magyar utcaneveinek kevesebb, mint egyharmadát állították vissza – köztük volt a Ferenc József körút, a Fő utca, a Kovács utca, a Mészáros utca, a Lakatos utca, a Fazekas utca vagy a Fegyverház utca.²⁸ A „legszebb terek” Horthy, Mussolini, Piłsudski és Hitler nevét vették fel. Több, még életben lévő felvidéki politikusról (Jaross Andor, Szüllő Géza) és egy hivatalban levő államtitkárról (Pataky Tibor) vagy Gömbös Gyuláról és Prohászka Ottókárról is neveztek el utcákat. Összesen öt esetben változtatták a korábbi természetes, „semleges” nevet politikai tartalommal bíróra, így például az egykori Salétrom utca Apponyi Albert nevét vette fel, vagy a Pesti út neve Honvédek útja lett (mivel ott vonultak be a magyar csapatok 1938 őszén). Az Esterházy utca nevét kiegészítették, így a Szlovákiánál maradt területen tevékenykedő Esterházy János politikusról keresztelték át. Nem minden esetben állították vissza a régi tiszteleti neveket sem: a korábbi Erzsébet tér (később Legionáriusok tere) vette fel Horthy nevét, míg az Erzsébet körút nevét Szent István körútra módosították.²⁹ Az első új

²² Beregszász város képviselőtestülete megtartotta első ülését. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. március 14. 3.

²³ Rovás. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. január 18. 1. Fórum. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. május 31. 1.

²⁴ Városi szemle. *Kecskeméti Közlöny*, 1939. augusztus 19. 3.

²⁵ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. 157. és 244.

²⁶ Kétezer kilométeres körút a szebb és boldogabb Magyarországon. *Délmagyarország*, 1939. június 21. 5.

²⁷ *MTI hírek*, 1939. március 18. 22. Kassa kisgyűlésének fontos határozatai. Egyes utcanevek megváltoztatásának előkészítésére bizottságot alakítottak. *Új Magyarország*, 1939. április 19. 11.; *MTI hírek*, 1939. április 25. 34.; Új utcanevek Kassán. *Új Magyarország*, 1939. április 26. 10.

²⁸ Továbbá az Andrássy utca. Az új kassai utcanevek. *Felvidéki Ujság*, 1939. június 4. 5–6.; Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia's Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography*, 64. (2019) 30.

²⁹ A Raktár utca Szüllő Géza, a Szerecsen utca Pataky Tibor, a Laktanya tér Mussolini nevét vette fel.

táblát „ünnepélyes külsőségek között a polgármester, az összes hatóságok és nagyszámú közönség jelenlétében” függesztették ki a Horthy Miklós téren 1939. július végén.³⁰ A bizottsághoz tizenöt szlovák utcanévre érkezett javaslat, amiből csak hármat fogadtak el. Ezt azzal indokolták, hogy „bár a magyarság Kassán mindig lojális volt és jelenleg is az, a szlovák oldalról ennek éppen az ellenkezője tapasztalható.”³¹ Rozsnyón egészen 1940 végéig vártak a nagyobb utcanévvaltozással. Gömbös Gyula utca, Tisza István utca, Levente utca, Vitéz utca és Honvéd utca neveket is adtak ekkor, de számos helyi kötődésű személyiségre (Cházár András, Kósa-Schopper, Pákh Albert, Takács Menyhért) is így emlékeztek meg.³²

A második bécsi döntést követően ugyanilyen folyamatokra számítottak a budapesti lapok. Annak idején, amikor a románok

„berendezkedtek Erdélyben, első dolguk volt az összes utcanéveket megváltoztatni. Ez a film most visszafelé fog leperegni, mert az erdélyiek varázslatos gyorsasággal gondoskodnak arról, hogy visszakerüljenek azok a régi magyar utcanévek, amelyek magyar ember ajkán soha meg nem szűntek élni.”³³

A honvédek bevonulását követően valóban azonnal megindult a „magyar nemzeti tér” kialakítása: eltávolították a román nyelvű helységnévtáblákat, cégtáblákat és utcanévtáblákat. Erről a hadsereg külön rendelkezett, a parancsnokoknak intézkedniük kellett a magyar nyelvű táblák minél előbbi megjelenése érdekében. Az utasítás időnként abszurd következményekkel járt: „Szatmárnémeti legnagyobb gyára, a Princz Testvérek Vasöntöde a katonai parancsnoksághoz fordult haladékkért, mert nem távolította el időben a román cégtáblát. A cégtábla ugyanis a gyár kéményére volt elhelyezve, arra pedig csak a kohó kihülte után lehetett felmászni. Ezt igazolta a gyárhoz kinevezett katonai felügyelő is, így megkapták a halasztásról szóló engedélyt.”³⁴

Kolozsvár „már a magyar honvédség bevonulásának napján lelökte magáról a rákényszerített román külsőségeket.”³⁵ Elsőként Horthy, Mussolini és Hitler kapott utcát (bár nem a központban, ahol hamarosan teljesen visszaállították

³⁰ Az új kassai utcanévek. *Felvidéki Ujság*, 1939. június 4. 5–6.; Kifüggesztették Kassán az első végleges magyar nyelvű utcatáblát. *Pesti Napló*, 1939. július 30. 13.

³¹ Azt is kifogásolták, hogy a javaslatot benyújtó képviselő előbb szlovák és aztán magyar nyelven szólalt fel (bár erre a főispán szerint joga volt). Döntöttek Kassa új utcanévei ügyében. *Nemzeti Ujság*, 1939. június 3. 9.; Szociális kérdések a városi közgyűlés előtt. *Felvidéki Ujság*, 1939. június 4. 2. A kassai utcanévekhez ld. még: Kassa thj. sz. kir. város átnézeti térképe. 1941. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35425/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

³² Kis hírek a rozsnyói városházáról. *Felvidéki Ujság*, 1941. január 7. 4.

³³ Magyar utcanévek visszaállítása Kolozsvárt. *Pesti Hírlap*, 1940. szeptember 14. 4.

³⁴ Sárándi Tamás (összeáll.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Csikszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2016. 36–37.

³⁵ *MTI jelentés*, 1940. szeptember 13. 42.

2. kép Kolozsvár, Hitler tér (ma Avram Iancu tér)

a dualizmus kori nevetet).³⁶ A város birtokbavételének jegyében a magyar lakosság több ízben megpróbálta eltávolítani a város főteréről a románok által odaállított capitoliumi farkas szobrát, amely számukra az elnyomást jelképezte. A magyar hadsereg parancsnoksága azonban megtiltotta ezt: „magasabb érdekek miatt a szobornak egyelőre ott kell maradnia.”³⁷ Az emlékmű ugyanis az utcaneveknél jóval nagyobb szimbolikus tartalommal bírt.

Nagyváradon a város katonai parancsnoka a Kolozsvárról már említett három kortárs politikus mellett még Teleki Pálról, Gömbös Gyuláról, Pap-Váry Eleméréről és Hlatky Endre főispánról nevezett át utcákat. Horthy a Rákóczi utca egy részében „kapott helyet”.³⁸ Itt meglepő módon már a döntés közzétételét megelőzően akadt helybeli lakos, aki olvasói levélben kérte, hogy „méltságos helyet” találjanak Hitler nevének.³⁹ A városban azonnal fölállítottak egy bizottságot a többi utcanév megállapítása érdekében, annak (184 nevet tartalmazó) javaslatait közölte is egy helyi lap. A belügyminiszter azonban feloszlatta a testületet, és a változásokat a később

³⁶ Bartos-Elekes Zombor: Múltidéző utcaneveink. Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő*, 2021/43. 121. DOI: <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2021.7>

³⁷ Sárándi, 2016. 37.

³⁸ *MTI hírek*, 1940. szeptember 13. 32. Új utcanevek Nagyváradon.; *Pesti Hírlap*, 1940. szeptember 14. 4.; Magyar nevetek kaptak a nagyváradai utcák. *Függetlenség*, 1940. szeptember 15. 5.

³⁹ Méltóságos helyet Hitler Adolf nevének. *Magyar Lapok*, 1940. szeptember 12. 4.

3. kép Szabadka, Hitler tér / Városi színház (ma Slobode/Szabadság tér)

bevezetésre kerülő polgári közigazgatás feladatául szabta.⁴⁰ Marosvásárhelyen a lelkes lakosság nyomban visszaállította a régi magyar utcaneveket. Ezek azonban tele voltak helyesírási hibákkal (például utca helyett ucca, út helyett ut szerepelt rajtuk, a kötőjelek használata sem volt megfelelő), ezért néhány héttel a magyar csapatok bevonulása után egy helyi lap közölte az összes korábbi magyar utcanevet. Így kívánták segíteni a gyors és „helyes” átállást.⁴¹ Szamosújváron a főteret Horthyról nevezték el, a főutca pedig Felszabadulás út lett, de Teleki Pál, Martinuzzi, Rákóczi, Árpád, Kossuth, Bethlen Gábor és a két örmény származású aradi vértanú, Kiss Ernő és Lázár Vilmos neve is felkerült a táblákra.⁴² Szatmárnémetiben a helyi újság már a bevonulás előtt felhívta a lakosság figyelmét arra, hogy a román nyelvű utcanévtáblák alatt megtalálhatók az 1918 előttié.⁴³ A városi közterek magyarosodása, a nyelvi tájkép, a „város-szöveg” (city text) gyors átírása következtében az utcák, a kirakatok feliratait magyarra cserélték, a mozik magyar filmeket vetítettek. Az újságárosoknál nagyrészt magyar nyelvű kiadványokat lehetett kapni, megnövekedett a választék is:

⁴⁰ Feloszlatták az utcanévadó bizottságot. *Magyar Lapok*, 1940. szeptember 27. 7.; Nagyváradú utcák új elnevezése. *Magyar Lapok*, 1940. szeptember 29. 16, október 1. 10.; Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940–1944 között*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2014.18.

⁴¹ Balogh Ödön: A régi magyar utcanevek Marosvásárhelyen. *Magyar Szó*, 1940. október 5. 2.

⁴² Történelmi neveket kapnak a szamosújvári utcák. *Keleti Újság*, 1940. november 30. 6.

⁴³ Sárándi, 2016. 37.

budapesti lapok voltak kaphatóak az erdélyi városokban. Mindez osztatlan lelkesedést váltott ki a magyar lakosság körében.⁴⁴ Ahogyan egy kései értékelés fogalmaz: ezek az intézkedések az „itt élő magyarság hosszú éveken át megtépázott önbecsülését, nemzeti öntudatát adták vissza [...] azt érezhették, hogy ők is a nemzet tagjai.”⁴⁵

Kolozsváron az egyik lap egész oldalas összeállításban ismertette dióhéjban a visszaállított utcanevek névadóinak életrajzát. Ők azok, „akik fáradtak, dolgoztak, küzdöttek az egyetemes magyarság érdekeiért, jobb jövőjéért és jobb boldogulásáért” – miközben az ifjabb nemzedék az iskolában már nem hallhatott róluk. Horthy, Hitler és Mussolini kivételt képeztek:

„Mindhárman szemünk előtt nőttek nagygyá és kormányozzák ma is népüket alattvalóik legteljesebb meglegedésére. Méltatásukra nincs is szó, de felesleges is.”⁴⁶

Egy rendelet értelmében a magyar többségű településeken csak magyar feliratok lehettek, német többségű területeken a német is megjelenhetett feliratként, román többségű településen a kötelező magyar felirat mellett a magánosok kithettek román feliratokat is.⁴⁷ A települések szimbolikus birtokbavétele nagy jelentőséggel bírt. Ezt jelzi például az utcanevek ügyében Kolozsváron, Nagyváradon és Marosvásárhelyen munkálkodó bizottságok összetétele. A tagok közt volt például polgármester, tanácsosok, főjegyzők, egyházi személyek (kanonok, esperes), politikusok, írók, mérnökök, egyetemi tanárok (irodalomtörténész, jogász, történész, nyelvész). Mindenütt elvként szögezték le az 1919 előtti nevek visszaállítását: „a múlt, a hagyomány és az élő gyakorlat alapján” ezeket „egyszerűen életbe léptetendőnek” minősítették. A nagyszámú névtelen, vagy az előző két évtizedben keletkezett utcának adtak új nevet.⁴⁸ A három kortárs politikus kivételével más élő személyről nem neveztek el utcát, ugyanakkor Erdély és az érintett település több hírességét örökítették meg ilyen módon. Ugyancsak közös jellemző volt a Magyarországon elterjedt „irredenta” utcanevek bevezetése, amelyek a Dél-Erdélyben (néhány esetben Szlovákiában) maradt városokra emlékeztettek.

A nagyvárosokban az 1919 óta létesült utcák magas száma lehetőséget teremtett számos utcanévbokor létesítésére. Kolozsváron például a Hétvezér tér körül a vezérekről kereszteltek el utcákat, a költők, írók, művészek a Tisztviselőtelep

⁴⁴ Uo. 177.

⁴⁵ Kordics, 2014. 14–15.

⁴⁶ Bakos Aladár: Visszakerülnék a kolozsvári házak falaira a régi, patinás, történelmi múltú nevek, hogy ezzel is bizonyítsák a város örök magyar jellegét. *Ellenzék*, 1940. december 24. 22.

⁴⁷ Sárándi, 2016. 37.

⁴⁸ Megtörtént a kolozsvári utcák átkeresztelése. *Ellenzék*, 1941. január 7. 2.; Kristóf György: Kolozsvár új utcanevei. *Keleti Újság*, 1941. január 9. 4.; Új utcaelnevezések Nagyváradon. *8 Órai Újság*, 1941. január 21. 4.; Új utcaelnevezések Nagyváradon. *Magyar Nemzet*, 1941. január 22. 6.; Döntöttek az új utcanevek felől. Horthy Miklós kormányzóról utat, Hitlerről és Mussoliniról teret neveztek el. *Magyar Szó*, 1941. március 6. 2.

nevű városrészben kaptak utcákat. Az utcanevek között folyók, hegyek, városok jelentek meg. Az akkori téli háborúban hősiessé küzdő finn népnek és az észtfinn rokonságnak állítottak emléket a Pillangótelepen, ahol a Kalevala, Karjala, Sibelius, Suomi, Helsinki, Észtfelveket viselték utcák.⁴⁹ A névadók közt megjelent a hun és magyar mondakör, a honfoglalás, középkori és koraujkori krónikáiról, 19. századi történészek, az összes erdélyi fejedelem (köztük például Barcsay Ákos vagy Székely Mózes), sőt, még maga a fejedelmi tisztség is utcát kapott. A Habsburg uralkodók közül viszont senki sem részesült ebben a megtiszteltetésben. Jelen voltak az utcanevadók között főúri családok, események, tisztségek, egyházi személyek, a reformáció neves alakjai, de a katolikus Pázmány Péter és Káldi György is. Ilyen módon emlékeztek meg az akkori közelmúlt számos helyi politikusról, közéleti szereplőjéről, egyetemi tanárokról, írókról, színészekről, művészekről, tudósokról, és a honvédek 1941-es bevonulásának napjáról.⁵⁰ A módosítások itt is több ízben jelképeseknek tűnnek: Horthy például a román Ferdinánd király helyét vette át. Halála után Teleki Pál miniszterelnökről is utcát neveztek el.⁵¹ A változások mértékét jelzi, hogy az egyik helyi lap négy, egy másik pedig hét részletben tudta csupán közölni a neveket.⁵²

Néhány nappal később Nagyváradon is több száz utcanevet adtak. Itt az 1902-ben meglévő 130 utca közül 87 kapta vissza a nevét, 37 esetben a korábbi „etnikailag semleges” nevet magyar személynévre cserélték (így lett a Színház utcából Kazinczy utca, a Hold utcából Petneházy Dávid utca vagy a Nyárfa utcából Lorántffy utca). A városhoz köthető hírességek (például Rogerius, Fráter György, Melius Juhász Péter, Lovassy László, 19–20. századi írók, politikusok, főrabbi, újságíró, színházigazgató, egy 1919-ben a románok által meggyilkolt százados) mellett utcanevekkel kívántak emléket állítani több fontos csatának (Rigómező, Mohács), az I. világháborúnak (Doberdó, Isonzó, Székely Hadosztály, Limanova), valamint a románok által Köröstárkányban elkövetett mészárlás áldozatainak. Csupán három román vonatkozású név maradt a városban. Ezek a románul és magyarul egyaránt ismert Iosif Vulcan–Vulkán József íróra, Emanuil Gojdu–Gozsdu Manó politikusra, valamint Pavel

⁴⁹ Ezekről lásd még: Murádin János Kristóf: Volt egyszer egy Suomi tér. *Korunk*, 2006/10. 70–75.; Lakatos Artúr: Kolozsvári terek, utcák szimbolikájának változása a szocialista évtizedek alatt. *Trendek, szobrok, utcanevek. Székelyföld*, 2015/8. 114.

⁵⁰ Kristóf György: Kolozsvár új utcanevei. *Keleti Újság*, 1941. január 9. 4.; Megtörtént a kolozsvári utcák átkeresztelése. *Ellenzék*, 1941. január 7. 2.

⁵¹ *MTI hírek*, 1941. május 1. 18. Teleki Pál grófról utcát neveznek el Kolozsváron. *Keleti Újság*, 1941. május 1. 3.

⁵² Kolozsvár város utcáinak névjegyzéke I–VII. *Keleti Újság*, 1941. január 9. 4.; január 10. 2.; január 11. 8.; január 12. 8.; január 15. 4.; január 16. 6.; január 17. 6.; Az új kolozsvári utcanevek I–IV. *Ellenzék*, 1941. január 7. 2.; január 8. 2.; január 9. 7.; január 10. 7.; Önálló kötetben: *Kolozsvár thj. szab. kir. város utcáinak névjegyzéke és telkeinek házsámjegyzéke*. Kolozsvár: Kolozsvár város mérnöki hivatala, 1942.

görög katolikus püspökre emlékeztettek, akik mind Nagyváradhoz kötődtek.⁵³ Ez a szám megegyezik a Kassán megmaradt szlovák utcanevek számával, ugyanakkor ott csupán öt esetben módosítottak a Trianon előtti „természetes” utcaneveken – szemben a nagyváradi 37-tel. Mindez talán az időközben kitört világháborúnak, a nemzeti térfoglalás fokozott jelentőségének is tulajdonítható.

Marosvásárhelyen az Erdélyi Kárpát Egyesület tett több javaslatot (így Bodor Péter ezermesterről vagy a székely vértanúkról neveznének el utcákat), és a polgárság óhajának nevezte a város nagyjainak ilyen módon való emlékállítást csakúgy, mint az egykori „természetes elnevezések” felelevenítését, megőrzését.⁵⁴ Egy helytörténész-levéltáros szintén magától értetődőnek mondta a régi utcanevek visszaállítását, és az elmúlt két évtized alatt létesült utcák neveire is javaslatot tett. Magyar történelmi személyiségeket örökített volna meg a honfoglalás korától 1848-ig. Mellettük még számos író, történészt, politikust, szobrászt, 16. századi reformátorokat, 19–20. századi helyi hírességeket tartott méltónak az elismerésre, de nem feledkezett meg a román fennhatóság alatti Dél-Erdély magyar városairól sem. A szerző több helyi kötődésű tudóst is hozzászólásra szólított fel.⁵⁵ A városban 94, a román közigazgatás alatt keletkezett utcának adtak új nevet. Minden utca magyar nevet kapott. Harminc esetben átkeresztelés történt, így neveztek el közttereket például Horthyról, Hitlerről, Mussoliniról és a néhány hónappal korábban elhunyt Csáky István külügyminiszteréről, de a helyi kötődésű Bernády Györgyről vagy Orbán Balázsról is. A településhez kötődő hírességek egész sora kapott ezen a módon utcát, miközben a város szélén viszont a régi helyneveket „érvényesítették.”⁵⁶ Csíkszeredán ugyancsak a korábbi utcaneveket állították helyre, több esetben pedig a magyar történelemre utaló személyek neveit is felhasználták.⁵⁷ Hasonlóan jártak

⁵³ Új utcaelnevezések Nagyváradon. *8 Órai Ujság*, 1941. január 21.; 4. Új utcaelnevezések Nagyváradon. *Magyar Nemzet*, 1941. január 22. 6.; Tuduka Oszkár: Régi nagyváradi utcák, terek. In: Bálint István János (szerk.): *Boldog Várad*. h. n. Héttorony Könyvkiadó, é. n. [1992.] 735–757.; Eröss Ágnes: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, 2018. doktori disszertáció. 85–87.; Kordics, 2014. 18–19.

⁵⁴ Utcaenevekben kell megörökíteni a városi hagyományokat. *Ellenzék*, 1940. október 7. 2.

⁵⁵ D. Biás István: Az új utca-elnevezések. Kikről kell és lehet új tereket, illetve utcákat elnevezni? I–II. *Magyar Szó*, 1940. október 30. 4.; október 31. 4.

⁵⁶ Döntöttek az új utcanevek felől. Horthy Miklós kormányzóról utat, Hitlerről és Mussoliniról teret neveztek el. *Magyar Szó*, 1941. március 6. 2. Az utcanevek hivatalos jóváhagyása csak 1941. november 14-én történt meg. Lásd Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1997. 21–22. Sebestyén Mihály (szerk.): *Időtár III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2011. 413. és 424. A marosvásárhelyi utcanevekhez lásd még: *Marosvásárhely szab. kir. város átnézeti térképe*. 1943. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37349/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

⁵⁷ Kirmajer Réka: Csíkszereda történeti utcanévtára. In: K. Markaly Aranka (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve XIII–XIV*. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2019. 136.

el Szászrégenben, ahol a korábbi Főtér Ferdinánd román király után Horthy nevét vette fel, míg Mihai Viteazult Teleki Pál követte, de itt is neveztek el utcát Musoliniról vagy Csákyról.⁵⁸ A kiemelt fontosságú közterek nevének itt is a hatalmat, a politikai vezetőket kellett megjeleníteniük, míg a kevésbé jelentős utcanevek visszakapták korábbi nevüket. Horthy, Hitler, Gömbös, Csáky neve utcanévtáblákra került Nagykárolyban⁵⁹ vagy Szatmárnémetiben is.⁶⁰ Utóbbi településen vagy Nagyváradon a magyar csapatok bevonulásának napját is utcanév örökítette meg.

Mindezzel párhuzamosan a Romániában maradt területeken még súlyosabb korlátozások léptek életbe: helyi, majd országos szinten tiltották meg a magyar nyelv használatát a nyilvános helyeken.⁶¹ A magyar helységnevek vagy cégtáblák betiltása⁶² mellett számos településen a még meglévő, magyarokra emlékeztető utcaneveket is eltüntették. Temesváron az Ady, Bolyai, Ormós és Berkeszi nevét viselő utcákat keresztelték át,⁶³ Medgyesen az addig háromnyelvű utcanévtáblákról törölték a magyar nevet.⁶⁴

A Délvidék Magyarországhoz csatolásakor hasonló forgatókönyv szerint zajlottak az események. Zentán eltüntették a szerb utcaneveket, és kartonlapokon, fatáblákon jelentek meg az új nevek – elsőként Horthyé.⁶⁵ Szabadkán szintén helyreállították az 1918 előtti elnevezéseket, a központban viszont az elkötelezettség és a hála jeleként Ribbentropp, Göring, Ciano, Mussolini, Hitler, Horthy, Csáky nevét adományozták több térnek.⁶⁶ Kosztolányi Dezsőről, a város szülöttjéről ugyanakkor megfeledkeztek, így a következő évben mozgalom indult az ő megörökítése érdekében, hiszen addigra már számos délvidéki településen megtörtént ez.⁶⁷ Újvidéken a magyar csapatok bevonulásának április 13-i dátumáról és útvonaláról is ilyen módon emlékeztek meg, de volt itt Országzászló tér, valamint Bárdossy, Teleki és Gömbös miniszterelnökökről elnevezett utca is. Több akkori főtiszt (például

⁵⁸ Rus, Dorin-Ioan: Influența factorului politic asupra denumirilor de străzi din Reghin. *Historia Urbana*, 2007/ 1–2. 214, 216. és 218.

⁵⁹ Új utcanevek Nagykárolyban. *Keleti Ujság*, 1941. február 4. 6.

⁶⁰ Bura László: *Szatmárnémeti (Satu Mare) utcanevei*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszéksoport Névkuató Munkaközössége, 1987. 13. és 15.

⁶¹ L. Balogh Béni: Bevezető. In: Uő (összeáll.): *Kiszolgáltva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013. 44.

⁶² Vázlat a dél-erdélyi magyarság sorsáról a második bécsi döntés után. Uo. 254.

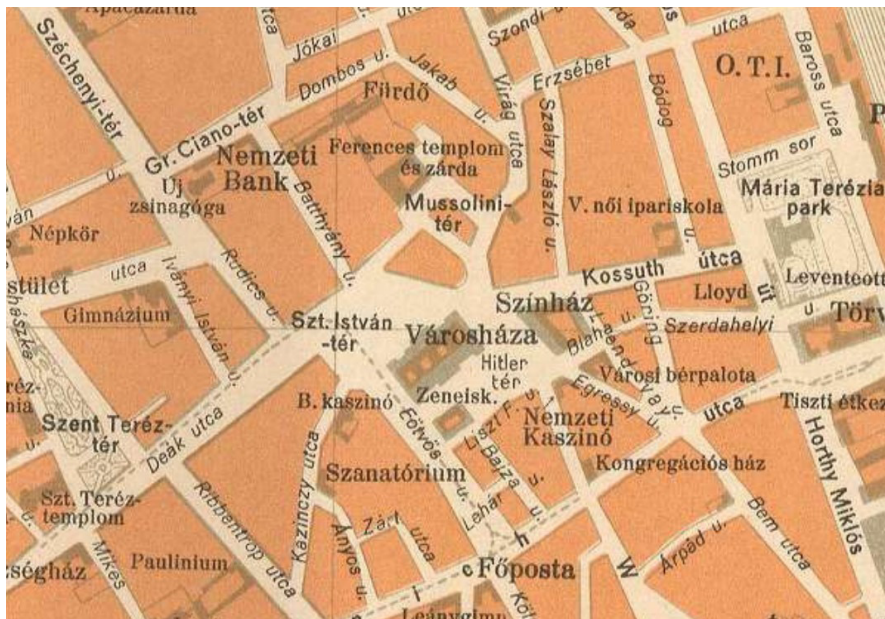
⁶³ Utcák új elnevezése. *Déli Hírlap*, 1941. április 3. 3.

⁶⁴ A mediási utcanevek. *Déli Hírlap*, 1941. május 23. 5.

⁶⁵ Így fosztották ki Zentát a balkáni jövevények. *Nemzeti Ujság*, 1941. május 6. 5.

⁶⁶ Papp Árpád: A szabadkai terek, utcák és szobrok „területserző” funkciója. In: Cseri Miklós – Bereczki Ibolya (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 25*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2013. 37–48. 40. Szabadka sz. kir. tj. város térképe. 1943. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkepar/36665/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

⁶⁷ Kosztolányi Dezső utcát kérnek a szabadkaiak. *Ellenzék*, 1942. július 2. 2.

4. kép. Ciano tér, Mussolini tér, Hitler tér, Ribbentrop utca, Göring utca és Horthy Miklós út Szabadka 1943-as térképén. Szabadka sz. kir. tj. város térképe. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/36665/>

Dálnoki Veress Lajos) is utcanévhez jutott.⁶⁸ Gömbös kultuszára jellemző, hogy például Zomborban vagy Zsablya községben is ilyen módon tisztelegtek előtte.⁶⁹ Mindez a Muraközben is lejátszódott: Muraszombatban az új képviselő-testület első ülésén határozott az utcák átnevezéséről. A város korábbi Fő utcája Horthy nevét vette fel, miközben eltüntették az „idegen” feliratokat, és több életben lévő, a visszacsatlással kapcsolatos érdemeket szerző személyről (mint Mikola Sándor muravidéki származású akadémikus vagy Szücs István főispán) is neveztek el utcát.⁷⁰ Csáktornyán is kapott utcát Hitler, Mussolini, Gömbös, a honvédség bevonulásának napja, valamint a magyar történelem számos nagysága.⁷¹

⁶⁸ Új utcanévek Újvidéken. *Ujság*, 1941. május 18. 10.; Újvidék szabad királyi város. Várostérkép. 1942. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37926/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

⁶⁹ A m. kir. iparügyi miniszter 66.130/1943. Ip. M. számú rendelete. *Belügyi Közlöny*, 1944. január 9. 30. és 40–42.

⁷⁰ Magyar utcanévek a visszakertült Muraszombatban. *Függetlenség*, 1941. május 10. 2.; Göncz László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2006. 38.

⁷¹ Új utcanévek Csáktornyán. *Zalamegyei Ujság*, 1941. október 9. 4.; Történelmi nagyjaink nevei a muraközi Csáktornya utcáiban. *Esti Ujság*, 1941. október 13. 4.

E néhány éves korszak jellegzetessége, hogy a visszacsatolt területeken a trianoni magyarországinál jóval több lett az emlékezeti, különösen a személyneveket tartalmazó utcanevek száma és aránya. A kortárs politikusok, sőt, a katonatisztek jóval gyakrabban részesültek ebben a megtiszteltetésben, mint az anyaországban. A nagyvárosokban szinte mindenütt találkozunk Mussolini és Hitler nevével, pedig Magyarországon több helyen sikeresen odázták el vagy akadályozták meg e névadásokat. Ezek a területeken a hála vagy a szervilizmus jeleként még Ribbentrop, Ciano vagy Göring neve is megjelent. Horthy mellett sűrűn találkozunk Gömbössel is, akinek a neve akkoriban összeforrott a szélsőjobboldali eszmékkel. Egy visszaemlékező szerint például Alsólendván 1944-ben a nyilas hatalomátvétel első jele az volt, hogy az utcájuk Gömbös Gyula nevét vette fel.⁷²

Marosvásárhelyen egy újságíró kevésnek találta „a jeles elődök példájának követésére serkentő” utcanévtáblákat, ugyanis még mindig sok a „minden vonatkozás nélküli” utcanév (mint a Bóka, Barana, Tündér, Rét, Pipacs). Ezek helyett a város múltjának kimagasló egyéniségeit örökítette volna meg. A szerző szerint velük együtt a történelmi Magyarország nagyságairól akár az összes utcát el lehetne nevezni. Ennek ellentmondva viszont egész történelmi értekezést szentelt a Csáky Istvánról átnevezett Régi baromvásár utca nevének, és annak visszaállítását javasolta.⁷³

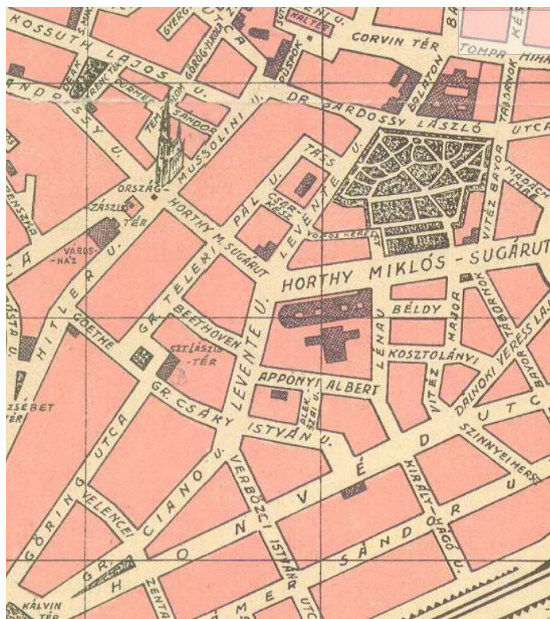
Azt hinnénk, hogy a határon túli területeken a magyar lakosság egyöntetű örömmel fogadta az átnevezéseket. Pedig akadtak kritikus hangok is. Csupán néhány hónappal az utcanevek rendezését követően az egyik kolozsvári napilap tette közzé egy egyetemi tanár levelét, aki Budapestről költözött haza, és utcája hét hónap alatt három nevet viselt. Szerinte talán nem kellene mindenben a „csonka ország színvonalához” alkalmazkodni: „a budapesti állandó utcaátkeresztelések beteges anabaptizmusát bátran elhagyhatjuk Kolozsvárt.” A szerző tiltakozott a „hagyományrombolásnak ez ellen a legkonceptióltanabb fajtája ellen,” kérte a hatóságokat, „hagyják békében” a régi utcaneveket. „Az utcákat aszfaltoztatni és csatornáztatni méltóztatassanak, nem pedig keresztül kasul, indokolatlanul és komolytalanul elkeresztelgetni.” Gondolatai egyértelműen kivívták a szerkesztők rokonszenvét, akik hozzászólásukban kifejtették, hogy a régi utcanevek jelentik az épületekkel együtt „a városok nemeslevelét.” Éppen ezért fájdalmas „a régi, kifejező, múltat jelentő és kivétel nélkül bájos utcanevek ellen” indított írtóhadjárat, a patinával, helyi jelentőséggel rendelkező nevek megőrzésére lenne szükség.⁷⁴

A jeles kolozsvári újságíró, Krenner Miklós a fővárosi *Magyar Nemzet* hasábjain jelentetett meg terjedelmes cikket *Történelem az utcákon* címmel. Említette az utcanevek előző korszak során tapasztalt „tüntető magánhasználatát”, az ezért vállalt esetleges büntetőjogi következményeket, ám a „derűre-borúra történő

⁷² Göncz László: „Vissza se nézzetek, mert lövünk!” Egy volt alsólendvai tanárnő világháborús emlékei. *Népiújság* (Lendva), 2002. november 14. 15.

⁷³ Beszél az utcatábla. *Reggeli Újság*, 1942. szeptember 20. 4–5.

⁷⁴ Utcanévek. *Ellenzék*, 1941. július 1. 2.

5. kép. Hitlerről, Mussoliniról, Horthyról, Göringről, Cianóról, Apponyi Albertről, Bárdossy Lászlóról, Csáky Istvánról, Teleki Pálról, és akkori magyar tisztekről (például Dálnoki Veress Lajosról) elnevezett utcák Újvidék belvárosában az 1940-es évek elején. Újvidék sz. kir. város térképe. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/36166/>

elkeresztelésekkel” nem értett maradéktalanul egyet. Szerinte is a millennium idején kezdődött Kolozsváron „az áthagyományozott gyökeres elnevezések pusztítása, egy új történelmi hála fitogtatása.” Hosszasan sorolta azokat a megváltoztatott zamatos helyneveket, amelyek mind a város múltjának egy-egy mozzanatát őrizték (mint a Hídelve, Kétvízköz, Hostát, Házsongárd, Bakamál, Képalatti, Kismester, Csertörő, Kányafő, Törökvágás), ám át kellett adniuk helyüket a dicsőséges magyar múlt valamely kiemelkedő alakjának. Pedig a rohamosan születő új utcák bőven nyújtottak volna lehetőséget e nagy nevek máshol való elhelyezésére. Mindezek ellentmondva a folytatásban részletesen ismertette és méltatta a szinte kizárólag emlékezeti utcaneveket. Ezek mellé magyarázó táblákat sürgetett, sőt, még számos további javaslatot tett a tiszteleti nevekre annak érdekében, hogy „a mélyen emlékező és emelkedetten tisztelő város egészítse ki még feltűnően különleges és elbájoló utcai nomenklatúráját kirívó hiányok pótlásával, a hagyomány még nagyobb fokú alkalmazásával, a hála még elevenebb szolgálatával.”⁷⁵

A fejezetben bemutatott példák jelzik a szimbolikus birtokbavételnek a nemzeti öntudatot erősítő szerepét. Ezt mindenütt megfigyelhetjük az 1938 ősztől Magyarországhoz visszakerült területeken: fordult a kocka, és ismét sor került a közterek magyar nemzetiesítésére. Ahol a magyar lakosság többségben volt, sok esetben kétségtelenül azonnali, spontán igény mutatkozott a két évtizeddel korábbi

⁷⁵ Spectator [Krenner Miklós]: Történelem az utcákon. *Magyar Nemzet*, 1942. február 22. 9.

utcanevek visszaállítására. Ezt a katonai közigazgatás is támogatta, sőt időnként egyenesen megkövetelte. Kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az utcaneveknek, amit a polgári adminisztráció bevezetését követően felállított különbizottságok léte, azok összetétele és a nagyarányú átnevezések bizonyítanak. Láthattuk, hogy Csehszlovákiában csakúgy, mint Romániában, majd a visszacsatolás után Magyarországhoz került Észak-Erdélyben a központi kormányzat is gyorsan intézkedett a különféle feliratok ügyében. Az 1940-es magyar rendelet azonban szigorúbb volt a másik kettőnél. Míg korábban például Csehszlovákiában már 20%-os nemzeti-ségi aránytól lehetséges volt a többnyelvű feliratok alkalmazása, Észak-Erdélyben csupán a román többségű településeken, és ott is csak az egyéni vállalkozások (magánosok) számára volt erre lehetőség.

Az utcanevek felülvizsgálata során a régi nevek helyreállítása számított a legfontosabb elvnek. Mindenütt ezt figyelhetjük meg a Magyarországhoz való visszatérést követő napokban, így például Nagybánya négy nappal a magyar csapatok bevonulását⁷⁶ követően készült térképén.⁷⁷ Hamarosan azonban itt is – csakúgy, mint a többi, Magyarországhoz visszakerült város utcanévtábláin – az egykori antant vezetők helyét átvették a magyar, német, vagy olasz politikusok és főtisztek. Közülük Horthy népszerűségét jelzi, hogy nevét a kitörő lelkesedés napjaiban időnként maguk a helyi lakosok írták ki az új táblákra.

A revízió megvalósulásáért a szövetségeseeknek és a magyar vezetőknek ilyen formán is kifejezett hála általában felülírta a legelsőnek mondott szempontot, a régi utcanevek visszaállításának igényét. Kolozsvárott például a katonai kormányzat a korábbi Bocskai teret (amely a két világháború között Cuza Vodă román uralkodó nevét viselte) nevezte át Hitlerről.⁷⁸ Az utcanevek elnevezéséért felelős bizottság ezt elsietett lépésnek tartotta, és egyhangú döntést hozott a tér fejedelemről kapott nevének megtartásáról. A határozatot azonban nem vették figyelembe, az utca átnevezése megtörtént. Bocskai nevét ugyanakkor egy rövid belvárosi utcácska örökítette meg a szülőháza mellett, amelyet szintén még az I. világháború előtt neveztek el róla.⁷⁹

Ugyanott kiemelten vigyáztak a belváros régi neveire, azok esetében teljes mértékben visszaállították az 1919 előtti állapotokat. Nagyváradon viszont

⁷⁶ Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2017. 59.

⁷⁷ Nagybánya szabad kir. rt. város átnézeti térképe, 1940. szeptember 11. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTTterkepar/35680/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

⁷⁸ Új utcanevek Kolozsváron. *Ellenzék*, 1940. szeptember 19. 5.

⁷⁹ Indoklásuk szerint „a zsitvatoroki és bécsi béke hős államférfiának olyan szilárd helye van a magyar alkotmányosság és vallásszabadság történetében, amilyen keveseknek. Szoborképmása ott van a genfi reformáció emlékművön is. Sehol, de Kolozsvárt éppen nem lehet, nem szabad a Bocskai névnek és tiszteletnek még pillanatnyilag sem elhomályosodnia. Ha megtörténék, semmivel se lehetne indokolni.” Ugyanebben a lapszámban, ugyanazon az oldalon, ahol erről olvashatunk, az utcanevek között nem is szerepel a Bocskai tér, amely továbbra is Hitler nevét viselte. Kristóf György: Kolozsvár új utcanevei. *Keleti Újság*, 1941. január 9. 4.

6. kép. Felvidéki utcanévtáblák 1939-ben a Budafoki út és a Vízpart utca által határolt ipartelepen. Fortepan/ Lissák Tivadar

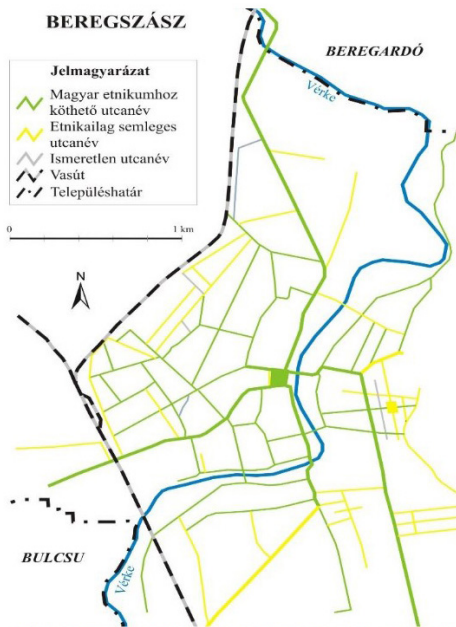
a központban található egykori Nagyvásárteret nevezték el Mussoliniról, és a volt Rákóczi út egy szakasza kapta a kormányzó nevét. Mindez jól tükrözi a köztereknek az utcanevekben is megmutató hierarchiáját. A jeles politikusok általában a városok központjában kaptak helyet, míg a peremterületeken visszaállították a régi neveket. Ezt Marosvásárhelyen vagy Nagyváradon éppúgy megfigyelhetjük, mint Kassán vagy éppen Újvidéken. Utóbbi városban legalább egy tucat kortárs külföldi vagy magyar politikus és főtiszt neve díszítette a központot, miközben a külvárosban volt például a Páva utca, Téglá utca, Meggy utca, Ungvári utca, Rét utca vagy Bajza József utca, és valamiért ide szorult a Kánya Kálmán utca is.⁸⁰ A kolozsvári kivétel szintén a városrészek szimbolikus jelentésének eltérő voltára figyelmeztet: itt is magasabb presztízzsel bírtak a központ nevei, éppen azért sikerült őket megmenteni az újabb változtatástól. A Hitler tér a belvároson kívül helyezkedett el.

Az emlékezés velejárója a felejtés is. Figyelemreméltó, ahogyan a régi nevek felelevenítésével igyekeztek kitörölni, meg nem történté tenni az előző két évtizedet. Amikor megpróbálták szimbolikusan helyreállítani a Trianon előtti állapotokat, egyben az „idegen” megszállás teljes elutasítását kívánták kifejezni. Voltak olyan városok, ahol az utcanevek egyáltalán nem emlékeztettek az ott élő egyéb nemzetiségekre, másutt legfeljebb néhány utalhatott jelenlétükre, miközben ott

⁸⁰ Szabadkán is elsősorban a központban találhatóak a személynevet hozó utcanevek.

10. kép. Levert szlovák tábla Alsógallán. Fortepan/ Magyar Bálint

11. kép. Beregszász köztérnevei etnikai jelentéstartalmuk szerint (1939). Erős Ágnes saját szerkesztés, i. m. 52.

és a település lakói a korábbi időszak folytatásaként élhetik meg napjaikat.⁸¹

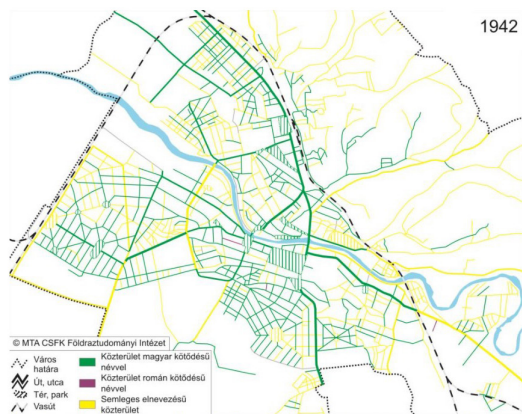
Egy tendencia viszont töretlenül folytatódott: miközben e területek nem csupán Magyarországhoz, de legtöbbször a korábbi nevekhez is visszatértek, 1919-hez képest tovább nőtt a tiszteleti nevek száma és aránya. Sőt számos esetben (a már említett elvnek ellentmondva) egykori magyar leíró, tájékoztató utcaneveket áldoztak fel értük. Kolozsváron az utcanévek 42%-a, míg Nagyváradon 48%-a viselte valamely híresség nevét, miközben például Budapesten csak 21%-os volt ez az arány, vagy például Pécsen sem érte el a 30%-ot. Azt is megfigyelhetjük, hogy a II. háború előrehaladtával egyre jobban erősödött a kortárs politikai és katonai vezetőknek való hajbókolás e módja: egyértelműen a Magyarországhoz

⁸¹ Erről lásd pl. Duncan Light: Street Names in Bucharest, 1900–1997. Exploring the Modern Historical Geographies of Post-Socialist Change. *Journal of Historical Geography*, 2004/1. 156.

a legkésőbb visszakerült délvidéki városok jártak ebben az élen. Nagyváradon még „csak” az I. világháborúban kitűnt Tamásy Árpád táborok lett névadó, bő fél évvel később Zentán már utcanevet kapott a városba bevonuló magyar csapatokat vezető vitéz Csátáry József tábornok vagy vitéz Haynal Alajos ezredes is.⁸² Ez talán azzal is magyarázható, hogy korábban a jugoszláv hatóságok nagy számban alkalmazták a személyneveket hordozó utcaneveket.

Érdekesség, hogy e rövid, háborús időszak alatt is számos szereplő kapcsolódott be az utcanevek kialakításának folyamatába: katonai parancsnokok, a központi kormányzat, civil szervezetek, e célra összehívott bizottságok, lelkes tudósok, önkormányzati tisztviselők és politikusok vettek részt benne, miközben a lapok hasábjain is hozzászóltak a kérdéshez. Egyének és testületek egyaránt véleményt nyilváníthattak. A magyarországi sajtóban oly gyakori viták is éreztették a hatásukat: akadt olyan vélemény, amely sokallta, és olyan is, amely kevesellte a változtatásokat.

A visszacsatolt területeken ugyancsak megfigyelhetjük a Magyarországon elterjedt legfontosabb utcanévtípusokat. Nagyváradon például utcanévbokrot hoztak létre az I. világháború hőseinek emlékére.⁸³ Hasonló neveket Kolozsvárott is adtak.⁸⁴ Megjelentek a továbbra is Romániában vagy esetleg Szlovákiában maradt településekre emlékeztető irredenta utcanevek. Ilyeneket éppúgy találunk Nagyváradon, mint Szabadkán, Kolozsváron vagy Újvidéken. A kortárs politikusok neveit viselő utcák aránya túlszárnyalta a trianoni ország területén meglévőket, miközben

12. kép. Nagyvárad utcanevei etnikai jelentés-tartalmuk szerint (1942) Szerk. Tátrai Patrik, Erős Ágnes – Tátrai Patrik: Ethnic features of symbolic appropriation of public space in changing geopolitical frames – the case of Oradea/ Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2010/1. 62.

⁸² Pejnik Attila: *Zenta utcanévléxikonja*. Zenta: Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2003. 37, 56, 64. Zenta r. t. város térképe. 1941. május hó 1. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/36348/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

⁸³ Nagyvárad thj. város térképe. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37513/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

⁸⁴ Kolozsvár thj. szab. kir. város átnézeti térképe. 1942. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35482/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

az egykori Habsburg dinasztiára emlékeztetők száma valamivel kevesebb lett. Míg Nagyváradon és Marosvásárhelyen helyreállították a Ferenc József és Erzsébet királyné nevét viselő utcákat, tereket, Kolozsváron nem volt ilyen, csakúgy, mint Zentán, Szabadkán, Nagybányán vagy Szatmárnémetiben sem (ahol viszont laktanya viselte az egykori uralkodó nevét).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Korabeli újságcikkek

- A m. kir. iparügyi miniszter 66.130/1943. Ip. M. számú rendelete. *Belügyi Közlöny*, 1944. január 9. 27–42.
- A magyar Csallóköz. *Magyarság*, 1938. november 5. 4.
- A magyar honvédség csütörtök estig megszállta a felszabadult Felvidéket. *Pesti Hírlap*, 1938. november 11. 2.
- A mediasi utcanévek. *Déli Hírlap*, 1941. május 23. 5.
- A munkácsi rendőrség nagy munkája. *Az Őslakó*, 1939. május. 14. 2.
- A régi magyar utcanéveket visszaállították Léván. *Pesti Hírlap*, 1938. december 2. 9.
- Az uccanévek is – hazatértek. *Keleti Ujság*, 1940. október 19. 6.
- Az új kassai utcanévek. *Felvidéki Ujság*, 1939. június 4. 5–6.
- Az új kolozsvári utcanévek I–IV. *Ellenzék*, 1941. január 7. 2.; január 8. 2.; január 9. 7.; január. 10. 7.
- Bakos Aladár: Visszakerülnek a kolozsvári házak falaira a régi, patinás, történelmi múltú nevek, hogy ezzel is bizonyítsák a város örök magyar jellegét. *Ellenzék*, 1940. december 24. 22.
- Balogh Ödön: A régi magyar utcanévek Marosvásárhelyen. *Magyar Szó*, 1940. október 5. 2.
- Beregszász város képviselőtestülete megtartotta első ülését. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. március 14. 3.
- Beszél az utcatábla. *Reggeli Ujság*, 1942. szeptember 20. 4–5.
- D. Biás István: Az új utca-elnevezések. Kikről kell és lehet új tereket, illetve utcákat elnevezni? I–II. *Magyar Szó*, 1940. október 30. 4.; október 31. 4.
- Döntöttek az új utcanévek felől. Horthy Miklós kormányzóról utat, Hitlerről és Mussoliniról teret neveztek el. *Magyar Szó*, 1941. március 6. 2.
- Döntöttek Kassa új utcanévei ügyében. *Nemzeti Ujság*, 1939. június 3. 9.
- Feloszlatták az utcanévadó bizottságot. *Magyar Lapok*, 1940. szeptember 27. 7.
- Felszabadulás útja Érsekújvározt. *Az Est*, 1939. február 1. 10.
- Fórum. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. május 31. 1.

- Göncz László: „Vissza se nézzetek, mert lövünk!” Egy volt alsólendvai tanárnó világháborús emlékei. *Népújság* (Lendva), 2002. november 14. 15.
- Horthy Miklós kormányzó 21 ágyúlövés közben bevonult Kassára. *Kecskeméti Ellenőr*, 1938. november 12. 1.
- Így fosztották ki Zentát a balkáni jövevények. *Nemzeti Ujság*, 1941. május 6. 5.
- Ipolyságon ismét magyar már minden felírás és utcanév. *Uj Magyarság*, 1938. október 13. 4.
- Kassa dolgozik. *Gyógyszerési Közlöny*, 1938. december 3. 782.
- Kassa kisgyűlésének fontos határozatai. Egyes utcanevek megváltoztatásának előkészítésére bizottságot alakítottak. *Uj Magyarság*, 1939. április 19. 11.
- Kétezer kilométeres körút a szebb és boldogabb Magyarországon. *Délmagyarország*, 1939. június 21. 5.
- Kifüggesztették Kassán az első végleges magyar nyelvű uccatáblát. *Pesti Napló*, 1939. július 30. 13.
- Kis hírek a rozsnyói városházáról. *Felvidéki Ujság*, 1941. január 7. 4.
- Kolozsvár város utcáinak névjegyzéke I–VII. *Keleti Ujság*, 1941. január 9. 4.; január 10. 2.; január 11. 8.; január 12. 8.; január 15. 4.; január 16. 6.; január 17. 6.
- Kolozsvári séta. *Magyar Rendőr*, 1940. november 15. 278.
- Kosztolányi Dezső utcát kérnek a szabadkaiak. *Ellenzék*, 1942. július 2. 2.
- Kristóf György: Kolozsvár új utcanevei. *Keleti Ujság*, 1941. január 9. 4.
- Krónikás: Munkácsi utcanevek I–II. *Az Őslakó*, 1942. szeptember 27. 2.; 1942. október 11. 2.
- Magyar neveket kaptak a nagyváradi utcák. *Függetlenség*, 1940. szeptember 15. 5.
- Magyar nyelvű felírást követel a pozsonyi magyarság. *Felvidéki Ujság*, 1939. július 22. 2.
- Magyar utcanevek a visszakerült Muraszombatban. *Függetlenség*, 1941. május 10. 2.
- Magyar utcanevek visszaállítása Kolozsvárt. *Pesti Hírlap*, 1940. szeptember 14. 4.
- Majdnem az egész Csallóközt megszállották hétfőn a honvédcsepato. *Uj Magyarság*, 1938. november 8. 4.
- Mauks Ernő: Pozsonyi mozaik. *Felvidéki Ujság*, 1941. október 4. 9.
- Megtörtént a kolozsvári utcák átkeresztelése. *Ellenzék*, 1941. január 7. 2.
- Méltóbb helyet Hitler Adolf nevének. *Magyar Lapok*, 1940. szeptember 12. 4.
- Munkában a beregszászi diákok. *Uj Magyarság*, 1938. november 10. 3.
- Nagyváradi utcák új elnevezése I–II. *Magyar Lapok*, 1940. szeptember 29. 16.; október 1. 10.
- Rimaszombat örömmámorban fogadta a honvédeket. *Uj Magyarság*, 1938. november 11. 4.
- Rovás. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. január 18. 1.
- Spectator [Krenner Miklós]: Történelem az utcákon. *Magyar Nemzet*, 1942. február 22. 9.
- Szociális kérdések a városi közgyűlés előtt. *Felvidéki Ujság*, 1939. június 4. 2.

- Teleki Pál grófról utcát neveznek el Kolozsváron. *Keleti Ujság*, 1941. május 1. 3.
- Történelmi nagyjaink nevei a muraközi Csáktornya utcáiban *Esti Ujság*, 1941. október 13. 4.
- Történelmi neveket kapnak a szamosújvári utcák. *Keleti Ujság*, 1940. november 30. 6.
- Új utcaelnevezések Nagyváradon. 8 *Órai Ujság*, 1941. január 21. 4.
- Új utcaelnevezések Nagyváradon. *Magyar Nemzet*, 1941. január 22. 6.
- Új utcanevek Csáktornyán. *Zalamegyei Ujság*, 1941. október 9. 4.
- Új utcanevek Kassán. *Uj Magyarság*, 1939. április 26. 10.
- Új utcanevek Kolozsváron. *Ellenzék*, 1940. szeptember 19. 5.
- Új utcanevek Munkácson. *Esti Ujság*, 1939. január 10. 5.
- Új utcanevek Nagykárolyban. *Keleti Ujság*, 1941. február 4. 6.
- Új utcanevek Nagyváradon. *Pesti Hírlap*, 1940. szeptember 14. 4.
- Új utcanevek Újvidéken. *Ujság*, 1941. május 18. 10.
- Újra magyarok az utcanevek Kassán. *Magyarság*, 1938. november 11. 1.
- Urmánczy Nándor: Ipolyság. *Pesti Hírlap*, 1938. október 30. 7.
- Utcák új elnevezése. *Déli Hírlap*, 1941. április 3. 3.
- Utcanevek. *Ellenzék*, 1941. július 1. 2.
- Utcanevekben kell megörökíteni a városi hagyományokat. *Ellenzék*, 1940. október 7. 2.
- Városi szemle. *Kecskeméti Közlöny*, 1939. augusztus 19. 3.

Szakirodalom

- Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2017.
- Barna Gábor: Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II*. Budapest: Universitas ELTE BTK, 2000. 689–701.
- L. Balogh Béni (összeáll.): *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013.
- Bartos-Elekes Zsombor: Múltidéző utcaneveink. Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő*, 2021/43. 113–134. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2021.7>
- Bura László: *Szatmárnémeti (Satu Mare) utcanevei*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, 1987.
- Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia's Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography*, Volume 64, 2019. 25–35. doi: 10.1016/j.jhg.2018.11.007
- Cséfálvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

- Duncan Light: Street Names in Bucharest, 1900–1997: Exploring the Modern Historical Geographies of Post-Socialist Change. *Journal of Historical Geography*, 2004/1. 154–172.
- Eröss Ágnes: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, 2018. doktori disszertáció.
- Fedinec Csilla: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja.” 1938–1944. Budapest: Jaffa Kiadó, 2015.
- Gáspár-Barra Réka – Puskel Péter – Szekernyés Irén: Magyar utcanevék. 2010. https://www.nyugatijelen.com/riport/magyar_utcanevék.php
- Göncz László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2006.
- Kirmajer Réka: Csíkszereda történeti utcanévtára. In: K. Markaly Aranka (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve XIII–XIV*. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2019. 131–148.
- Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanevői 1940–1944 között*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2014.
- Lakatos Artúr: Kolozsvári terek, utcák szimbolikájának változása a szocialista évtizedek alatt. Trendek, szobrok, utcanevék. *Székelyföld*, 2015/8. 93–120.
- Markovits Rodion: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény*. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1965.
- Murádin János Kristóf: Volt egyszer egy Suomi tér. *Korunk*, 2006/10. 70–75.
- Papp Árpád: A szabadkai terek, utcák és szobrok „területszerző” funkciója. In: Cseri Miklós – Bereczki Ibolya (szerk.): *Ház és Ember*. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 25. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2013. 37–48.
- Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1997.
- Pejin Attila: *Zenta utcanévtárája*. Zenta: Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2003.
- Rus, Dorin-Ioan: Influența factorului politic asupra denumirilor de străzi din Reghin. *Historia Urbana*, 2007/1–2. 213–236.
- Sárándi Tamás (összeáll.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2016.
- Sebestyén Mihály (szerk.): *Időtár III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2011.
- Simon Attila: *Magyar idők Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2014.
- Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

Tuduka Oszkár: Régi nagyvárad utcák, terek. In: Bálint István János (szerk.): *Bol-dog Várad*. h. n. Héttorony Könyvkiadó, é. n. [1992.] 735–757.

Térképek

Kassa thj. sz. kir. város átnézeti térképe. 1941. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35425/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Kolozsvár thj. szab. kir. város átnézeti térképe. 1942.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35482/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Marosvásárhely szab. kir. város átnézeti térképe. 1943. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37349/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Nagybánya szabad kir. rt. város átnézeti térképe, 1940. szeptember 11.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35680/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Nagyvárad thj. város térképe. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37513/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Szabadka sz. kir. tj. város térképe. 1943. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/36665/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Újvidék szabad királyi város. Városterkép. 1942.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/37926/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Zenta r. t. város térképe. 1941. május hó 1.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/36348/> (Letöltés ideje: 2024. március 3.)

Egyéb források

MTI hírek, 1939. márc. 18. 22.

MTI hírek, 1939. ápr. 25. 34.

MTI jelentés, 1940. szept. 13. 42.

MTI hírek, 1940. szept. 13. 32.

MTI hírek, 1941. máj. 1. 18.

A magyarországi vidéki zsidók társadalmi emlékezete az ezredforduló óta

Social Memory of Rural Jews in Hungary since the Turn of the Millennium

ABSTRACT: Since the 1989 political transition, a multifaceted process of knowledge production and memory formation regarding rural Jews has been ongoing in Hungary's civil and academic spheres, often starting from or leading to local history research. These initiatives typically have multiple aims and functions: mourning the losses of the Holocaust, confronting and facing the difficult past, and uncovering the historical values of specific localities. Through the presentation of examples and analysis of a bibliography on the subject, this article evaluates the achievements, directions, and shortcomings in this field, using historian Diana Pinto's conceptual framework of "Jewish Space." Building on the theoretical and practical analyses by Diana Pinto, Erica Lehrer, and Ruth Ellen Gruber, the author emphasizes that the social memory of European Jews can be most effectively created in spaces where Jewish and non-Jewish organizations and individuals can collaborate, engage in dialogue, and make joint contributions. The analysis also highlights the need for more professional and financial support for individuals and organizations active in this area and stresses the importance of coordinating their work and developing strategies based on professional criteria to ensure the efficient use of resources.

KEYWORDS: Hungarian Jews, local history, culture of memory, politics of memory, memorial sites, Holocaust, rural Jewish communities,

A rendszerváltás óta sokrétű tudástermelési és emlékezeti folyamat zajlik a magyarországi vidéki zsidókról¹ a civil és tudományos életben, amely gyakran

* A szerző a Tom Lantos Intézet Zsidó Élet programjának menedzsere. Email: e.susan@tomlantosinstitute.hu

egy-egy helytörténeti kutatásból indul ki, vagy épp oda vezet. Ezen kezdeményezéseknek általában többes célja és funkciója van: a holokauszt utáni veszteségek feletti gyász, a múlttal való szembenézés és szembesítés, valamint egy adott település múltbéli értékeinek felkutatása. De hogyan egyeztethető össze a népi emlékezet a múlt nosztalgikus bemutatásával, mely az a nemzeti identitás részeként a vidéki települések önreprezentációjának hangsúlyos eleme?² Létezhet-e együtt a kettő úgy, hogy a holokauszt ne árnyékolja be a „boldog békeidők” vágyott emléket, vagy épp fordítva, a polgári múlt felmutatása ne váljon a holokauszt emlékezetének elfedésévé? Kik azok, akik ezen nehézségek ellenére arra vállalkoztak az elmúlt évtizedekben, hogy a magyarországi vidéki zsidó múltat feltárják és dokumentálják? Ezen kérdéseket észben tartva, a magyar holokauszt 80. évfordulójának évében, időszerű lehet a vidéki zsidók társadalmi emlékezetéhez kapcsolódó kezdeményezések rövid áttekintése. Az évfordulón túl azért is különösen aktuális ez a kérdés ma, mert a kommunikatív emlékezet éppen 80-100 év elteltével alakul át kulturális emlékezeté, így most éppen ezen átmenet kezdetén járunk.³ Azaz most következik be az a fordulat, amely után már nem marad olyan élő ember, aki a magyar vidéki zsidóság túlnyomó részének meggyilkolása előtti időszakban született, és akinek erről az időszakról közvetlen tapasztalata, személyes emléke lenne. Jelen írásban, e folyamat kezdetén, a vidéki zsidókról, zsidóságról szóló tudástermelés folyamatáról igyekszem pár gondolatot megfogalmazni, és egy-egy példát említeni a teljesség igénye nélkül. Reményeim szerint ezzel hozzájárulhatok e téma egyelőre még szerény mennyiségű magyarországi tudományos diskurzusához.

¹ Dr. Fenyves Katalin történész (OR-ZSE), dr. Gábor Anna építészettörténész és dr. Kovács Mónika, az ELTE Interkulturális Pedagógia és Pszichológiai Karának docense egymástól függetlenül felhívták a figyelmemet arra, hogy bár a köznyelvben és a szakirodalomban elterjedt a zsidók összességére a „zsidóság” kifejezés, helyesebb lenne zsidóság helyett „zsidókról,” vagy „zsidó emberekről” beszélni, hiszen a zsidók sokfélék, így problémás lehet egy homogénnek tűnő csoportként kezelni őket. Problemátikus lehet továbbá, hogy a zsidóság, mint egységes csoport (jogi kategória) Magyarországon kizárólag a zsidótörvények idején létezett. A „zsidóság” kifejezést inkább a „zsidó identitás” szinonimájaként lehetne használni. Pl. „XY úgy éli meg a zsidóságát, hogy minden péntek este gyertyát gyújt.” Ennek értelmében jelen írás igyekszik ezt a kritikai nyelvi hozzáállást tükrözni.

² Csurgó Bernadett: A vidék nosztalgijája. Kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu. Társadalomtudományi Szemle*, 2014/2. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/434>

³ Ld. erről Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 2004. 49–56.

Egy magyarországi vidéki zsidó helyismereti bibliográfia összeállításának tanulságai

2022-ben a Tom Lantos Intézet munkatársaként egy olyan bibliográfiát állítottam össze, amely tartalmazza a magyarországi vidéki zsidókról szóló, 2000 után megjelent magyar nyelvű könyvek alapvető bibliográfiai adatait (cím, szerző, kiadás helye, kiadó neve, kiadás éve, terjedelem), illetve azt, hogy mely település, illetve földrajzi régió, amire az adott kiadvány fókuszál.⁴ Jelen elemzést az ebből a bibliográfiából levonható tanulságokkal kezdem, mivel ez egy jól behatárolható szelete a vidéki zsidóságról szóló tudástermelésnek. Az emlékezeti és tudástermelési folyamatok természetesen ennél sokkal tágabbak, teljes feltárásuk azonban nagyszabású kutatást igényelne, amire jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem.

A hiánypótló, ámde bővítésre szoruló bibliográfia, amelyet jelen cikk írásának alkalmából 2023-as adatokkal is kiegészítettem, jelenleg 246 tételt tartalmaz.⁵ A bibliográfia csak a mai Magyarország területén található régiókra és településekre koncentrál, könyv formájában megjelent kiadványokat foglalja magába.⁶ A kiadványok közül csak azokat tüntettem fel, amelyek teljes egészükben egy-egy település zsidó múltjára, kultúrájára koncentrálnak, és azokat nem, amelyeknek ez csak egy részfejezetére igaz.

⁴ A régiós felosztásnál a 1999. évi XCII. törvényben meghatározott régiók szerint soroltam be a településeket, ami az Európai Unió NUTS statisztikai rendszerét tükrözi. A lista összeállításában segédkezett Matykó Károly, Orbánné Szegő Ágnes, Szántóné Balázs Edit, Konrád Miklós és Ferenczy Anna, akiknek szíves hozzájárulásukat ezúton is köszönöm.

⁵ A bibliográfia frissített verziója az alábbi linkről tölthető le: <https://tomlantosinstitute.hu/hu/tevekenysegunk/zsido-elet/publikaciok/a-videki-zsidóság-helytörténeti-bibliográfiája-21-századi-publikációk.html> A magyar zsidó helytörténetírás eddigi legteljesebb bibliográfiája Haraszti György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről*. Budapest: MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2008. Az általam összeállított bibliográfia tartalmazza a Haraszti György könyvében szereplő, 2000 után megjelent, magyar nyelvű *könyveket*, de nem tartalmazza a 2000 előtt megjelenteket, a nem magyar nyelvűeket és a tanulmányokat, könyvfejezeteket.

⁶ A bibliográfiában a több kiadást megélt művek első kiadásuk idejével, egyszer szerepelnek, kivéve, ha jelentősen átdolgozott (pl. más címen) megjelent másod- vagy harmadkiadásról van szó. A bibliográfiában szerepel két történeti munka újbóli, hasonló kiadása: Fodor Sámuel: *A sátorlajújhelyi statusquo anyahitközség Elemi Fiú- és Leány iskolájának története 1838–1938*. Sátorlajújhely: Zempléni ZRVA, 2016 és Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban a legrégebbi időktől a mai napig*. Sopron: Szép Sopronunk Kft., 2006.

A vidék fogalmának tisztázása

A vidék fogalmának definíciójáról szóló tudományos diskurzusban eltérő álláspontok vannak abban a tekintetben, hogy meghatározható-e, és ha igen, akkor milyen kritériumok alapján, hogy a „vidék,” mint térkategória mit is jelent pontosan.⁷ E fogalom meghatározása gyakran fejlesztéspolitikai szempontból történik, amely szerint a vidék periferikus, fejlesztésre szoruló területet jelent. Más definíciók a vidéket negatív módon, a város ellenpontjaként határozzák meg, akár egyfajta életformaként, mentális fogalomként.⁸

A bibliográfia összeállításakor a vidék kategóriáját úgy határoztam meg, hogy beletartozik minden helység, ami Budapesten kívül esik (beleértve Pest megye településeit). A magyar zsidó kontextust tekintve a vidék fogalma nem a vidék-fejlesztési diskurzusban használt népsűrűség,⁹ fejlettség vagy a lélekszám alapján, hanem a sorsközösség miatt definiálható Budapesten kívüli területeknek: egyrészt a budapesti zsidók dualizmus időszaka alatt a magyar zsidó népességen – és a tágabb magyar társadalmon belüli – kulturális és gazdasági jelentősége, és láthatósága miatt; másrészt a holokauszt magyarországi története okán, amely másként érintette a budapesti és másként a nem budapesti zsidókat. Míg 1944-ben a Budapesten kívüli területekről a zsidókat (és a zsidónak számító magyar állampolgárokat) mindenhol deportálták, a budapesti zsidókkal ez tömegesen nem történt meg, mivel a deportálásokat 1944 nyarán leállították.¹⁰

A magyar zsidók demográfiája tükörként képezi le a magyar településszerkezeti, társadalmi struktúrát: a legnagyobb számú, és legfejlettebb infrastruktúrával

⁷ Ld. erről Kovács András Donát – Farkas Jenő Zsolt – Perger Éva: A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. *Tér és Társadalom*, 2015, 29/1. 11–34, <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2674>

⁸ Uo.

⁹ A népsűrűség az 1980-as évektől fontos meghatározó eleme a vidék-definícióknak. Az Európa Tanács 1996-os Európai vidéki területek alapokmánya szerint a vidék olyan terület, ahol a fő tevékenység a mezőgazdaság, erdőszet és a halászat, és ahol jellemző a vidéki lakosság speciális gazdasági, kulturális tevékenysége, a pihenés, a természetvédelem, és egyfajta vidéki életmód. Ez a meghatározás az OECD 1994-es definícióját is magában foglalja, mely szerint a 150 fő / km² alatti népsűrűségi terület vidéknek számít. 1995-ben ezen definíció szerint Magyarország szinte teljes egészében (97,7%-át tekintve) vidéki térségnek számított. Ezt megfontolva, a bibliográfia sajátos, történeti szemléletű Budapest - vidék felosztása, nem mond teljesen ellent a kérdés nemzetközi standardjainak.

¹⁰ A holokausztban elszenvedett veszteségeket több okból kifolyólag is nehéz számszerűsíteni. A legalapvetőbb ilyen ok az, hogy a háború alatt a Trianon előtti területek nagy részét visszacsatolták Magyarországhoz, és az ott élő magyarok zsidókat a mai Magyarország területén élő zsidókkal együtt deportálták. „Különböző, nem egészen homogén statisztikai adatok alapján a háború után úgy számoltak, hogy a zsidó lakosságnak országosan 56,7 százaléka, vidéken 73,7 százaléka, Budapesten 36,8 százaléka pusztult el.” – írja Komoróczy Géza történész a *Zsidók története Magyarországon* c. könyvének II. kötetének 882. oldalán.

rendelkező zsidó népesség ma Budapesten van, de vannak kisebb közösségek (kisebbségi infrastruktúrával) vidéki kisvárosokban is.¹¹ Így a vidék marginalizációja a vidéki zsidóságot kétszeresen is sújtja: egyrészt a holokauszt tragédiája miatt, másrészt a magyar vidék leszakadása miatt. Nemcsak státuszukat tekintve, de közös sorsuk révén is szoros kapcsolat van a vidék zsidó és „nem zsidó” története között a trauma és a veszteség okán: többszázezer ember – és velük együtt tudás és tapasztalat „tűnt el” a vidéki terekből, ami sok évtizeddel vetette vissza egy-egy hely, térség fejlődését és pótolhatatlan irt hagyott maga után. Az intergenerációs trauma a nem zsidó társadalomban is, generációkon át örökíti át a félelem, a szégyen vagy a büntudat érzéseit, melyről például Szántó T. Gábor *Hazatérés* című novellája, majd az abból készült *1945* című mozifilm¹² érzékletesen számol be. A vidéki zsidó múlt így nem csak önmagáért, a magyar zsidóság történetének részeként válik jelentőssé, hanem mint a magyar – azon belül a vidéki magyar identitás kifejezője, alkotóeleme.

A bibliográfia összeállításánál a trianoni határok utáni, azaz a mai közigazgatási területeket vettem alapul, de egy bővített, átdolgozott kiadásban már mindenképpen szerepelnie kellene a határon túli területeknek is. Kutatás közben készített jegyzeteim szerint az ezredforduló óta több mint 40 olyan monográfia is napvilágot látott, amely a határon túli területek zsidók történetéről, kultúrájáról szól.¹³ Ez a bibliográfiában szereplő, mai magyar közigazgatási területekhez tartozó kiadványoknak kb. 17 %-a. Ezek között a bibliográfiában szereplő legtöbb kiadvány Erdély (17 db) és Felvidék (11 db) területeire fókuszál. Kárpátalja (6 db), a Vajdaság (3), Délvidék (1) és Burgenland (1) pedig egy-egy kiadvánnyal szerepel, és egy kiadvány szól a Kárpát-medence népeinek együttéléséről.

Az adatgyűjtés módszertana

A listán szereplő művek összeállítása a legnagyobb online könyvtári adatbázisok segítségével történt, úgy mint az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Országos Rabbiképző Egyetem Könyvtára, az MTA Könyvtára, az ELTE Hebraisztika Tanszék könyvtára, a Holokauszt Dokumentációs Központ Katalógusa, valamint megyei könyvtárak katalógusai. A keresés során településnevekre, szerzőkre, a ‘zsidó,’ a ‘helytörténet’ és ‘helyismeret’ szavakra kerestem rá.

¹¹ Ez a demográfiai eltolódás az 1956-os kivándorlások után tovább nőtt a főváros irányába, amikor 20.000 – 30.000 zsidó emigrált külföldre. (Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 21.) Erre az állapotra utal az 1994-ben megjelent tanulmánykötet címe is: „...és hol a vidék zsidósága?” Farkas, Voigt, et al (szerk.), Budapest: Centrál Európa Kiadó. A kötet címe egyben utal a holokauszttal kapcsolatos műltfeldolgozásra – illetve annak megkésett és nehézkes folyamatára is.

¹² Az 1945 c. film 2017-ben készült el, Török Ferenc rendezésében.

¹³ Ezeket a kiadványokat a letölthető bibliográfiát tartalmazó Excel fájl egy másik fülén feltüntettem.

Ezen adatbázisokban az adatok lehívása csak többszörös, többféle keresés által volt lehetséges. A nevezett művek elméletileg a ‘helyismeret’ könyvtári kategóriájába tartoznak, ami

egy adott helyre vonatkozó információk, illetve az őket hordozó dokumentumok összességét jelöli, továbbá a könyvtári tevékenységnek (gyakorlatnak) azt a részét, amely ezeknek az információknak, dokumentumoknak felkutatásával, összegyűjtésével, rendszerezésével, feltárásával és közreadásával foglalkozik¹⁴

Ugyanakkor az OSZK katalógusában ez a címke az összegyűjtött műveknek csak töredékénél szerepel. Például Végső István *Zsidósors Kiskunhalason: kisvárosi út a holokauszthoz* című könyvéhez az OSZK online katalógusában publikus rövid leírásában (MARC) szereplő címkék: „holokauszt – zsidóság, Kiskunhalas.” A Szakál Aurél által szerkesztett *...legyen világosság: emlékkönyv: a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene* című könyvhöz pedig a „zsidóság, Kiskunhalas, történeti feldolgozás” címkék tartoznak. Ugyanakkor a MARC leírásban látható címszavak nem fedik le a katalógusrendszerben, illetve a keresőmotor által tárolt összes információt. Például a ‘zsidó helyismeret’ szavak keresési eredményei között szerepelt Apró Ferenc: *Írások Radnóti szegedi éveiről* című műve, aminek a (publikusan látható) címkéi között nem szerepelt a zsidó szó, de a keresőprogramba ez egyfajta „rejtett kódként” be lett programozva, hiszen másként nem adta volna ki. Ezt a művet nem vettem be a bibliográfiába. Más okokból, de szintén nem került be a bibliográfiába Nagy Attila: *Zsidó életér; zsidó hazugságok* (Debrecen: Uro-path Bt., 2005) című antiszemita műve sem.

A bibliográfia műveinek műfajai

A bibliográfia összeállítását nem csak a könyvtári szakozás, címszavak és kulcsszavak, valamint a keresőprogram felhasználó által nem teljesen megismerhető beállítások nehezíti. A helyismeret eleve komplex kategória, amit a zsidóságról szóló történetírás tovább bonyolít. A magyar zsidó helytörténetről átfogó elemzés még nem született annak ellenére, hogy ez Konrád Miklós történész közelmúltban megjelent írása szerint a magyarországi zsidóság historiográfiájának a „kezdetektől fogva máig a legelterjedtebb formája.”¹⁵ Ezen munkák legtöbbje ugyanakkor nem „klasszikus helytörténet,” hanem egy-egy helyi közösség, hitközség története, tehát nem a helyi történetírás részeként, hanem izoláltan tárgyalja a zsidók történetét. Ezen kívül fontos, hogy a helytörténet egy multi-, transz- és interdiszcipliná-

¹⁴ Bényei Miklós: *A helyismereti munka alapjai*. Budapest: Könyvtári Intézet, 2002. 5.

¹⁵ Konrád Miklós: A magyarországi zsidó helytörténetírás. Áttekintés és kívánságlista. *Múlt és jövő*, 2023/3. 85, <https://real.mtak.hu/178888/>

ris terület, amely számos aldiszciplínát is magában foglal, úgymint vallástörténet, régészet, építészettörténet, numizmatika, stb. Fenyves Katalin történész szerint részben ez az interdiszciplináris jelleg vezetett a helytörténet történeti szakmán belüli devalválódásához.¹⁶

A szigorú értelemben vett helytörténeti és helyismereti művek a lista közel háromnegyedét teszik ki, ezen kívül szerepelnek benne forrásgyűjtemények,¹⁷ memoárok,¹⁸ és akad egy-egy életrajz,¹⁹ bibliográfia,²⁰ oktatási segédanyag,²¹ kiállítási katalógus,²² valamint egy fényképalbum is.²³ A művek tematikus fókuszukat nézve tovább kategorizálhatóak: van köztük családtörténet,²⁴ hitközségtörténet,²⁵ oktatástörténet,²⁶ hadtörténet,²⁷ zsinagógatörténet,²⁸ temetőtörténet,²⁹ elbeszélte történelem³⁰

¹⁶ Fenyves, 2024.

¹⁷ Pl.: Németh László (szerk.): *A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849.* (Zalai Gyűjtemény 52.) Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2002.

¹⁸ Kopka János: *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén.* Nyiregyháza: Magánkiadás, 2004.

¹⁹ Pl.: Ács Péter: *Egy filantróp nemes a 19. század zsidóságának soraiban: dr. Várhelyi Rósa Izsó.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 2023.

²⁰ Harasztí György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, (nagyobb) helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről.* Budapest: MTA-OR-ZSE, 2008.

²¹ *Vámosmikola zsidóságának száz esztendeje. Oktatási segédanyag.* Városmikola: Szerzői, 2003.

²² *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből. Eye to eye. With the history of Szombathely's Jewish community.* Szombathely: Yellow Design Kft., 2016.

²³ Kb. 150 mű tartozik közülük a helytörténet kategóriájába.

²⁴ Pl.: Lányi Pál: „Zsidó Csekonicsok”. *A szegedi Bamberger, Benedikt, Kárász, Landesberg, Prosnitz és Szivessy családok kiválóságai.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség Dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019.

²⁵ Pl.: Mélykúti Csaba – Mélykúti László: *A gödöllői izraelita hitközség és ótemető története. Egy izraelita hitközség születése, élete és elmúlása, 1852–1945.* Gödöllő, Budapest: Szerzői kiadás, 2004.

²⁶ Pl.: Szűcs József: „A legszilárdabb talapat” – *A Tata-tóvárosi izraelita elemi népiskola története 1851–1944.* Tata: Kunyi Domokos Múzeum, 2022. vagy Berta Tibor: *A szegedi zsidó elemi iskola története 1844–1944 és tanítói életrajzok.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019.

²⁷ Pl.: Nagy Gyöngyi: „A zsidó lakosság igen hazafias”. *Hódmezővásárhelyi zsidó katonák az első világháborúban.* Hódmezővásárhely: Tornyai J. Múzeum és Közművel. Központ Emlékpont, 2019.

²⁸ Pl.: Köves Iván – Somodi Henriett: *Zsinagóga Kiskunhalason.* Kiskunhalas: Kiskunhalasi Zsidó Hitközség, 2013.

²⁹ Pl. Ábrahám Vera – Orbán Imre – Urbancsok Zsolt: *A makói neológ zsidó temető emlékei.* Makó: József A. Könyvtár és Múzeum, 2014.

³⁰ Az elbeszélte történelem vonatkozhat egy történettudományi módszerre és forrásokra is. Itt forrásként értem, azaz a naplók, memoárok, visszaemlékezésekre. Pl. „...Zsidónak maradni és magyarnak lenni...” *Mozaikok a szombathelyi zsidóság történetéből.* Szombathely: Magyar – Izraeli Baráti Társaság Kulturális Egyesület, 2004.

és turisztikai kézikönyv is.³¹ Ebből az látszik, hogy első sorban a források összegyűjtése és a történetek megírása volt a vidéki zsidóságról szóló kiadványok fókuszja, és hiányoznak az oktatási vagy kutatási módszertani útmutatók, átfogóbb, elméleti művek.

Szintén tematikus – és időbeli – lehatárolás, hogy a művek között vannak olyanok, amelyek kifejezetten a holokauszt eseményeire koncentrálnak, de jellemzőbb az, hogy egy-egy település zsidó lakosságának történetét a 18–19. századtól a holokausztig beszélik el.³² Kevesebb az a mű, amely (nem forrásgyűjtemény és) korábbi időszakra nyúlik vissza, illetve csak elvétve találunk részletesebb leírást az 1945 utáni időszakról.

A bibliográfia statisztikai adatai és lehetséges értelmezései

A bibliográfiában jelen állás szerint összesen 100 település zsidó múltjáról készült egy vagy több monográfia az ezredforduló óta, melyek között Kaposvár és Szekszárd kivételével minden vármegye székhely szerepel. Érdekes lenne kideríteni, e két város miért maradt ki eddig. A 16 vármegye székhelyen túl 70 város, 1 nagyközség és 8 község szerepel a listán.³³ A kiadványok közül 48 nem csak egy településre fókuszál, hanem egy-egy megyére,³⁴ és 12 az egész ország területére. Régiós felosztásban elmondható, hogy minden terület le van fedve, és a kiadványok számát tekintve hasonló az eloszlás. Egyedül a Dél-Alföld magaslik ki, ami Szeged zsidó örökségéről szóló kiadványok magas száma (19!) miatt van.

Szeged kimagasló szereplésének megértése fontos útmutató lehet abban a tekintetben, hogy milyen jó gyakorlatok léteznek – létezhetnek egy-egy település múltjának feltárására, illetve milyen tényezőktől függ az egy-egy település múltjáról

³¹ Pl.: Turai János: *Észak-Pest megye zsidó öröksége és látnivalói*. Vác: Váci Zsidó Hitközség, 2007. vagy a MAZSIKE biciklis túravezetői Cseh Viktor, Mózes Krisztián és Dohi Gabriella tollából, úgymint Cseh Viktor – Mózes Krisztián: *Balaton környéki zsidó emlékek nyomában – két keréken*. Budapest: MAZSIKE, 2020.

³² Az ezredforduló óta több olyan mű is megjelent, amely holokausztörténeteken keresztül tartalmaz zsidó család- illetve helytörténetet. Ilyen például a *Holokauszt és a családom*. Budapest: Lira, 2015, vagy a *Holokausztörténetek*. Budapest: Park kiadó, 2023. Ezeket nem vettem bele a bibliográfiába, mivel ezek nem egy-egy hely történetére, hanem a holokausztra fókuszálnak, és a történetek nem geográfiai szempontok szerint vannak bennük elrendezve.

³³ A magyar közigazgatási kategóriák a 2011. évi CLXXXIX. törvény alapján ettől eltérő, és még alacsonyabb lélekszámhatárokkal operálnak. Eszerint egy település lehet község, nagyközség, város, vármegyei jogú város, vármegye székhely főváros. Lélekszám tekintetében a községben legalább 300 fő, a nagyközségben legalább 3.000 fő él, a városban 10.000 fő, megyeszékhelyeken pedig legalább 50.000 fő. A vármegyei jogú városok státusza nem lélekszámhoz, hanem közigazgatási funkciók betöltéséhez kötött ezért ezeket, a városokkal összevontam (számuk 4 db volt).

³⁴ Ezek közül kettő a Balaton-környékére koncentrálnak, így több megyét is érint.

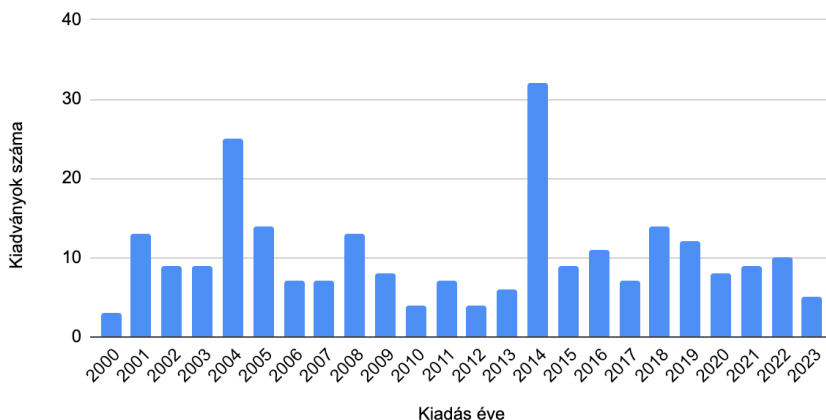
szóló kiadványok száma. Szeged lakossága (157 252 fő) második helyen van a listán szereplők között, Debrecen után (195 428 fő), míg a harmadik helyen Miskolc áll (150 434 fő), ugyanakkor a debreceni zsidókról csak 5 és Miskolcra csak 2 kiadvány szól a bibliográfia elemei közül, így azt feltételezhetjük, hogy nem első sorban a lakosságszám a meghatározó. Sokkal inkább meghatározó lehet ebből a szempontból egy-egy hely jelentősége a magyar zsidó társadalom- és kultúrtörténetben, hiszen Szeged Budapest után a neológia második legnagyobb központja, ahova olyan hírességek kötődnek, mint a Löw rabbik, a Herz vagy a Pick család, és ahol a mai napig több zsinagógaépület, valamint jelentős tárgyi emlék és iratanyag is fennmaradt.³⁵ Egy-egy hely történetének feldolgozottsági szintje nagymértékben múlhat a „véletlenül” is, például hogy van-e olyan lelkes kutató, helytörténész, levéltáros vagy önkéntes, aki felvállalja ezt a nem kis feladatot. Ugyanakkor ebben mégis szerepe van egy város méretének is, hiszen a nagy számok törvénye alapján nagyobb az esélye, hogy több ilyen ember van, és az adott település mérete arányos a gazdasági fejlettségével, ami pedig hozzájárul, hogy a civil társadalomnak több szabad kapacitása és erőforrása van egy-egy projekt megvalósításához. Az is fontos lehet, hogy az adott településen van-e egyetem, könyvtár, levéltár és hogy működik-e az adott településen zsidó hitközség. Mindezt figyelembe véve talán még nagyobb elismerést érdemelnek az olyan helytörténeti projektek, amelyek egy-egy kis település civil társadalmának erőfeszítéseinek az eredményei. Emellett ez felveti a nagyobb települések, megyeszékhelyek, illetve az egykori izraelita községkerületi központok felelősségét is abban, hogy segítsék a kisebb települések ilyen irányú kezdeményezéseit.

Vármegyék szerinti felosztásban a kiadványok számát tekintve Pest vármegyében találjuk a legtöbbet (27 kiadvány), azt követi Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye (26 kiadvány) és Csongrád-Csanád vármegye (25 kiadvány). Vármegyénként átlagosan 12 kiadvány szerepel a listán, de van egy-két megye, amelynek településeiről ennek csak a fele vagy annál kevesebb kiadvány készült az ezredforduló óta: Győr-Moson-Sopron (7), Tolna (6), Nógrád (5), Heves (4), Fejér (3). Az újabb kutatások megtervezésekor érdemes lehet ezeket a szempontokat is figyelembe venni. Településenkénti felosztásban: a 100 településből 41 van, amelyről egynél több kiadvány készült, és 59 olyan, amiről csak egy kiadvány szól. Amelyikről egynél több kiadvány van, ott jellemzően kettőt-hármat találtam. Az átlagnál magasabb számú kiadvány készült Szeged zsidó helytörténetéről (összesen 19 db), ez után következik Vác és Pécs (8-8 kiadvánnyal), Szombathely (7 kiadvánnyal), Sátoraljaújhely (6 kiadvánnyal), majd Pápa, Keszthely és Debrecen (5-5 kiadvánnyal).

A könyvek kiadói többségében zsidó hitközségek, magánszemélyek, alapítványok, helytörténeti egyesületek, levéltárak, múzeumok, önkormányzatok, de

³⁵ Ld. erről Ábrahám Vera – Pataricza Dóra: 240 év dobozokban – A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, *Targum*, 2, 2022. 153–169. <https://www.targum.academy/targum-2022-2-9/>

egy-egy nagyobb szakkiadó is szerepel közöttük. A támogatók között a leggyakrabban a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK), a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) és a helyi önkormányzatok szerepelnek, de számos kiadvány megjelenését finanszírozták magánszemélyek, illetve (jellemzően inkább a 2000-es évek elején) előfordult, hogy azt egy-egy magáncég is támogatta.

1. ábra. A Magyarországi vidéki zsidó helytörténeti kiadványok száma a megjelenés éve szerinti bontásban az ezredforduló óta

A számok összesítésében feltűnő, hogy kiugróan magas a száma a magyarországi holokauszt 60. és a 70. évfordulójának évében megjelent műveknek: 2004-ben az évi átlagos 10 könyv (legalább) két és félszerese (25 könyv) jelent meg; 2014-ben pedig, a magyar kormány által meghirdetett Holokauszt Emlékév idején, (legalább) 32 könyv jelent meg, azaz az éves átlag több mint háromszorosa. Ezen „statisztikai” adatok természetesen inkább csak iránymutatóak, mivel egyrészt nem szerepel a listán minden mű, másrészt különböző típusú, terjedelmű, műfajú művek szerepelnek rajta, harmadrészt egy-egy mű megjelenését sokszor több éves kutatómunka előzi meg, illetve olyan művek is vannak, amelyek például a 2014-es emlékév során készültek, de csak 2015-ben adták ki őket.

Hogy idén hogyan alakul a kiadványok száma, ez egyelőre még kérdéses: bár a kormány egy milliárd forintot allokált a holokauszt 80. évfordulójával kapcsolatos projektekre, ezen forrás felhasználásáról az arról rendelkező MAZSÖK weboldalan nem olvasható információ.³⁶ E tanulmány írása közben jelent meg a *Szombat* zsidó politikai és kulturális folyóirat online felületén egy újságcikk, amely arról számol be, hogy a 22 zsidó civil szervezetet tömörítő Zsidó Közösségi Fórum éppen ezt

³⁶ Emailés megkereséseimre csak egy olyan listát kaptam, amely a szervezetek neveit tartalmazza, akik a támogatásból részesülnek. A pályázatás meghívásos alapú volt, a pályázati meghívás sem szerepelt a MAZSÖK honlapján.

a gyakorlatot kritizálja.³⁷ A cikkben megszólalók különböző álláspontokat fogalmaznak meg annak a tekintetében, hogy milyen szerepet kell vállalnia a magyar zsidó szervezeteknek a holokauszt emlékezetének ápolásában, azaz, hogy ez a kérdés a zsidó szervezetek vagy a nem zsidó szervezetek feladata kellene, hogy legyen. A helytörténeti kiadványok kapcsán az ebből fakadó további kérdés, hogy a zsidó múlt feltárásának mindenképpen a holokauszthoz kell-e kötődnie, vagy létezhet egy a holokausztot is magába foglaló egyetemesebb magyar zsidó örökségvédelmi politika.

Térbeli fordulat a közép-európai zsidó emlékezetben

A zsidó helytörténet jelenét, és jövőjét elemző írásában Fenyves Katalin történész arra a következtetésre jut, hogy a kommunikatív emlékezet átalakulásának idején, valamint a helytörténet és a közösségtörténet presztízsvesztesége okán, a zsidó helytörténetírásnak első sorban a fenntarthatóságra kellene koncentrálnia, amit többek között úgy érhet el, hogy „nem csekély mértékben már nem zsidók által művelve a nem zsidó közönség számára is érdekesnek kell maradnia.”³⁸ Fenyves ennek lehetőségét új kutatási irányok feltérképezésében látja, melyek nem „nemzetállam vs. kisebbség” vagy a holokauszt emlékezetpolitikája által kijelölt fogalmi keretek között mozognak, hanem az „összehasonlító diaszpórákutatás,” vagy „transznacionális zsidóságtudomány” tudományos céljait valósíthatják meg. Példának többek között Lee Shai Weissbach kutatását említi, aki saját kisvárosi zsidó helytörténetkutatása közben eszmélt rá, hogy az észak-amerikai és a francia kisvárosi zsidó lét sokkal több közös vonást hordoz, mint az Észak-Amerikán belüli kisvárosi és nagyvárosi miliő.

A transznacionális zsidóságtudomány jegyében, érdekes lehet a magyar vidéki zsidók emlékezetét a lengyel zsidókéval összevetni. A Közép-Európai régió sajátosságai mellett – a fenti példához hasonlóan – talán több közös vonást találunk Krakko és Hódmezővásárhely zsidó emlékezetében, mint mondjuk Budapest és Nagykovács között. Lengyelország történelme és geográfiai lokációja például jó összehasonlítási alap lehet a vidéki zsidóság emlékezetének tekintetében. A rendszerváltás után Lengyelországban, Olaszországban és Németországban a hallgatás évtizedei után hirtelen óriási érdeklődés támadt a zsidó kultúra iránt, és így ezek a helyek egy újjáéledő – vagy „zombi” – zsidó kultúra központi színtereivé váltak. Magyarországon ez a folyamat csak megkésve, és csak egy-egy helyen történt meg, például a Budapest belvárosában található történelmi zsidónegyedben. E jelenséget Ruth Ellen Gruber a „virtuális zsidóság” fogalmával írta le, amivel egyszerre hozta

³⁷ Szabó Kitti: Holokauszt 80: Hogyan kell „jól” emlékezni? Viták a MAZSÖK pályázati döntéseiről. *Szombat.org*, 2024.06.11. <https://www.szombat.org/politika/holokauszt-80-hogyan-kell-jol-emlekezni-vitak-a-mazsok-palyazati-donteseirol>

³⁸ Fenyves, 2024.

fókuszba az idő által létrehozott távolságot a holokauszt előtti és a rendszerváltás utáni zsidó civilizációk között, valamint a tér (és hely) múltat jelennel összekötő és egyben a múltat megidéző képességét.³⁹

A virtualitás ugyanakkor a közép-európai régióban a holokauszt előtt itt élő több milliós zsidó népesség hiányára is utalt. A gombamód szaporodó zsidó fesztiválok, klezmer zenekarok, zsidó könyvesboltok, szuvenírek és persze a „zsidó ételeket” kínáló éttermek mögött a meggyilkolt zsidók helyett sokszor nem zsidó „kulturális brókerek”⁴⁰ állnak, akik az egykor volt zsidó életet új köntösben, kulturális és turisztikai termékként kezdték el gyártani és eladni. A „virtuális zsidóság” jelensége így felvetette az autenticitás kérdését: imitálhatja-e, létrehozhatja-e a zsidó kultúrát olyan ember, aki ennek a kultúrának nem tagja, sőt adott esetben még csak nem is látta, nem ismeri ennek a kultúrának a tagjait? Mit jelent, hogy a következő generációknak egy *elképzelt* zsidó világot örökítünk át? Hol van a határ a képzelet és az emlékezet között? Ezekre a kérdésekre részben választ adhat Hobsbawm, Anderson, Lowenthal vagy Kirshenblatt-Gimblett, akik írásaikban mind kísérletet tettek arra, hogy a hagyomány és a „valósnak vélt” konstruált múlt közötti bonyolult viszonyrendszert feltérképezzék a nemzeti és etnikai identitás, a turizmus és kulturális örökség kontextusában.⁴¹

Az autenticitáson kívül ugyanakkor morális kérdések is felvethetőek e jelenség kapcsán, azaz, hogy mi a célja, mi a funkciója egy ilyen nagyrészt a nem zsidó társadalom által véghezvitt „revival” jelenségnek a holokauszt tükrében? Vajon mennyire szolgálja a zsidó múlt iránti nosztalgia, a zsidó múlt felkutatása, bemutatása a sötét, nehéz múlt elfedését, amely a holokausztért való felelősségvállalás *helyett* és nem annak céljából történik? A holokauszt után a nem zsidók leszármazottjai könnyen kényelmetlen helyzetbe keveredhetnek annak tekintetében, hogy szüleik, nagyszülőik vajon mit tettek a zsidóüldözések idején, és a „virtuális zsidó kultúra” létrehozásában való részvételük ezt a szorongást, vagy szégyenérzetet, büntudatot oldhatja. Ha a turizmus révén nem zsidó aktorok a meggyilkolt zsidók emlékével

³⁹ Ruth Ellen Gruber: *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe* [Virtuális zsidók. A zsidó kultúra újraalkotása Európában]. Berkeley: University of California Press, 2002.

⁴⁰ A kulturális bróker kifejezés eredetileg Richard Kurintól származik, aki 1997-ben megjelent „Reflections of a Culture broker: A view from the Smithsonian” c. könyvében demonstrálta, hogy a kultúrát a különböző aktorok brókereként mediálják. A középeurópai zsidó kontextusban a kifejezést Erica Lehrer antropológus használja. Ld. például *Can there be a conciliatory heritage?* [Van-e békítő örökség?]. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 16., Nos. 4–5, July–September 2010. 271.

⁴¹ Ld. erről David Lowenthal: *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1985; Eric Hobsbawm: *The Invention of Tradition*. (Cambridge [Cambridgeshire] – New York: Cambridge University Press, 1983; Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L’Harmattan – Atelier, 2006; Barbara Kirshenblatt-Gimblett: *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley: University of California Press, 1998.

kereskednek, az joggal kelthet sokakban ellenérzést, még ha ők bizonyítottan nem egykori elkövetők, vagy bűnrészesek (pl. haszonélvezők) leszármazottjai. Ugyanakkor, ha nem tesznek semmit, és hallgatnak, a felejtésbe burkolódnak, az más módon vezethet a zsidó kultúra teljes eltűnéséhez.

A német és lengyel jelenséget emiatt sokan kritizálták, a szakirodalomban például Krakkót David Harvey nyomán, egy álságos „zsidó Disneyland”-ként jellemezték ahol a turizmus ismert folyamatai révén egy elképzelt, imitált zsidó kultúra termékként tárgyiasul.⁴² Ugyanakkor ez a tárgyiasítás a kapitalista kontextusban nem csak, és nem kizárólag negatív következményekkel járt az örökségvédelem szempontjából, hiszen a tárgyközpontú kapitalista logikában amiért pénzt adunk, az érték, és azt óvni kell, ellenben a régi dolgokat, ha már elavultak, ki kell dobni. Így a turizmus egyszerre felértékelte, de ki is üresítette, tárgyiasította ezeket a terkeket. Ezt az ambivalenciát a holokausztemlékezet szempontját is figyelembe véve fogalmazta meg az ezredfordulóra visszatekintve Vajda Júlia, a zsidó identitás és holokausztemlékezet kutatója, aki arra a konklúzióra jutott, hogy bár ez a jelenség problémás, akik emlékeznek, még ha túlélők is, sosem tudják tolmácsolni azt, amin a holokauszt áldozatai végigmentek. Mindig lesz az utókor és az Auschwitz között egy űr, a holokauszt emlékét a jelen mindig eufemizálja, banalizálja.⁴³

Bár a „virtuális zsidóság” jelensége Magyarországon tömegesen nem igazán volt jellemző, a turizmus ezirányú fejlesztésével ez a kérdés nálunk is erőteljesebben felmerülhet a következő évtizedekben, így érdemes a látóterünkben tartani.⁴⁴ A „virtuális zsidóság” fogalma kritikai szemléletet tükröz, Gruber könyvében mégis igyekszik semleges maradni, és inkább a kezdeményezések bámulatos sokféleségére, naivítására vagy adott esetben elismerésre méltó voltára koncentrált, mintsem e bonyolult kérdések morális értelmezésére. Az autenticitás kérdésében inkább liberális álláspontot vett fel: bár elismerte ezen aggályok jogosságát, amellelt érvelt, hogy alapvetően a nem zsidók zsidó kultúra iránti elkötelezettsége pozitív jelenség, de esetenként ő is kifejezte nemtetszését, fenntartásait.⁴⁵ Erica Lehrer antropológus

⁴² Ld. erről Gantner Eszter – Kovács Máttyás: *Altering Alternatives: Mapping Jewish Subcultures in Budapest*. In: Julia Brauch – Anna Lipphardt – Alexandra Nocke (eds.): *Jewish Topographies: Visions of Space, Traditions of Place*. Aldershot: Ashgate, 2008. 139–158, Klein Rudolf: A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében. *Targum*, 1, 2022. <https://www.targum.academy/targum-2022-1-7/>

⁴³ Vajda Júlia: *Kötelességünk, de van-e bátorságunk hozzá? Beszélő*, 2016. január 14. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/kotelessegunk-de-van-e-batorsagunk-hozza> Letöltve: 2024. május 24.

⁴⁴ Különös tekintettel arra, hogy a közelmúltban jelentős turisztikai fejlesztési beruházások történtek Északkelet-Magyarországon az orthodox zsidók emlékének megőrzése és a zarándokturizmus fellendítése céljából, úgy, hogy ezen a területen egyáltalán nem élnek orthodox illetve haszid zsidók. A 2022-ben lezárult Magyar Zsidó Örökség Útja Kelet-Magyarországon elnevezésű projekt 1,4 milliárd forint EU-s támogatásból valósult meg.

⁴⁵ Ld. erről: Ruth Ellen Gruber: *Virtuális zsidók* In: *Szombat.org*, 2001. április 1., Részlet Ruth Ellen Gruber könyvéből magyar fordításban. <https://www.szombat.org/archivum/ruth-ellen-gruber-virtualis-zsidok-1352774051> Letöltve: 2024. április 26., és Ruth Ellen Gruber:

ugyanakkor kifejezetten pozitívan értékelte a virtuális zsidóság jelenségét. Ő Krakó zsidó kulturális „revival” folyamata kapcsán „békítő örökségről”⁴⁶ beszél, melynek létrehozásában és terjesztésében a „kulturális brókerek” nem csak és nem első sorban anyagi érdekek miatt vesznek részt, hanem a becsület és a felelősségvállalás kifejezéseképpen.⁴⁷ Itt fontos megjegyezni, hogy a Krakókba látogató turisták jelentős része Auschwitzba látogatása során kereste fel a várost, és sokan közülük Lengyelországból elszármazott amerikai zsidók, így ez a folyamat nem teljesen zsidó részvétel nélkül zajlott.⁴⁸

A hidegháború utáni, páneurópai zsidó revival és a holokauszt emlékezete közötti feszültségét Diana Pinto történész már 1996-os esszéjében tematizálta, és a Zsidó Tér („Jewish space”) fogalmával írta le.⁴⁹ Pinto szerint a Zsidó Tér éppen a holokauszt emlékezete és a zsidó kultúra újjászületésének dialektikus kapcsolata révén jön létre. A Zsidó Térben kirajzolódó feladat és lehetőség kettős: egyrészt a zsidó kultúra reneszánsza, másrészt a holokauszt integrációja a helyi, nemzeti történelembe. Pinto a Zsidó Tér fogalmát a zsidó identitás és az európai identitás megfogalmazásának eszközeként használja, ami összhangban van azzal, hogy a hely, amely a múltat megidézi, mindig a jelenből értelmeződik, és arra ad választ, kik vagyunk (s kik lehetünk) mi, akik egy adott helyen élünk, amit őseinktől örököltünk – vagy ahova bevándoroltunk. Pinto kiemeli, hogy Európa különbözik Izraeltól és az Egyesült Államoktól abban, hogy a Zsidó Terek létrehozásában itt aktív szerepet vállalnak (és kell, hogy vállaljanak) a nem zsidók is, és ezeket a tereket nem monopolizálhatják zsidók, de zsidók nélkül értelmüket veszítik. Pinto szerint ideális esetben, a Zsidó Tereket zsidók és nem zsidók közösen tudják létrehozni, a nemzeti és zsidó identitás metszetében, egy demokratikus, multikulturális (pluralisztikus) társadalmi eszmény felé haladva. Pinto szavait érdemes lehet megfontolni abban a vitában is, amit feljebb röviden érintettem: kinek a feladata a holokauszt – azon belül a vidéki zsidók – emlékezetének ápolása.

Az azóta elmúlt három évtized során Pinto a fogalmat és a jelenséget többször újragondolta, kiegészítette, árnyalta. Legutóbb 2021-ben adott elő e témában,

Beyond Virtually Jewish: New Authenticities and Real Imaginary Spaces in Europe. *Jewish Quarterly Review*, Volume 99, Number 4, Fall 2009. 487–504.

⁴⁶ Lehrer, 2010.

⁴⁷ Lehrer, 2010. 271.

⁴⁸ A Krakói Zsidó Közösségi Ház vezetője, Jonathan Ornstein, szintén amerikai.

⁴⁹ Diana Pinto: *A New Jewish Identity for Post-1989 Europe* (London: Institute for Jewish Policy Research. June, 1996, Nr. 1) <https://www.jpr.org.uk/reports/new-jewish-identity-post-1989-europe> Letöltve: 2024. május 24. Hogy mennyire kikerülhetetlen – és az amerikaiától különböző a magyar (közép-európai) zsidó történelem, kultúra, azt jól mutatja, hogy a „Zsidó Tér” kifejezést egyesek a náci „életter” (Lebensraum), illetve a zsidóság „térfoglalása” kifejezések miatt problematikusnak találhatják. Ezt elkerülendő, és erre reflektálva a „Jewish space” fogalmát, mint „Zsidó Tér” adaptálom.

a Hohenheimi Zsidó Múzeum felkérésére.⁵⁰ Ennek során a Zsidó Tér kialakításának három lehetséges helyszínét nevezte meg: holokauszt emlékművek, zsidó múzeumok és a felsőoktatásban az 1970-es éve óta létező zsidóságtudomány („Jewish studies programs”).⁵¹ A Zsidó Tér típusait hat különböző kategória szerint elemzi: 1. Zsidó-Zsidó Vallásos Terek (melyek csak zsidók számára hozzáférhetőek); 2. a Belső Zsidó Közösségi Élet (melyben benne van a szekuláris zsidóság is, és amely nem zsidók számára is nyitott); 3. Kifelé Irányuló Zsidó Közösségi Élet (pl. vallásközi párbeszéd, zsidó iskolák, közösségtörténet); 4. Zsidóbarát Semleges Helyek (melyek zsidó témákat idéznek fel: múzeumok, emlékművek, „Jewish studies” szakok, melyek a holokauszt témáján túlmutatnak, és ahol a nem zsidók egyenrangú felek lehetnek); 5. Nem Zsidó Nyilvánosság (ahol az adott személy zsidó származása irreleváns) 6. Digitális Csomópontok (az internet poszt-nacionális, univerzális terei). Bár Pinto nem határozza meg egzakt módon az egyes alkategóriák kritériumait és jellemzőit, mégis érdemes lehet a magyar zsidó kulturális emlékezet tereit ezek mentén végiggondolni.

Ezen terek közül a legtöbb a magyar vidéki zsidóságról való tudástermelés kontextusában is jól körülhatárolható, és létük, jellemzőik tanulságosak lehetnek. A „Zsidó-Zsidó Vallásos Terek” a 29 vidéki neológ hitközség a MAZSIHISZ fenntartásában és egy ami az EMIH-hez tartozik, Keszthelyen.⁵² A vidéki zsidók társadalmi emlékezetét a szocializmus ideje alatt évtizedekig szervezeti szinten elsősorban ezek a helyek őrizték: szinte minden vidéki működő zsinagógában, temetőben van egy-egy holokauszt-emlékmű, jobb esetben egy kis kiállítás a helyi zsidó közösség tárgyaiból, és persze ezekben a terekben őrizték meg – akik tudták – a Soá előtti élet zsidó szokásait, dallamait, a közösség tagjainak történeteit. Ezek a terek és működtetőik a mai napig fontos szerepet játszanak a vidéki zsidóság emlékezetének és újjászületésének színterén. Az egy-egy vidéki városba érkező érdeklődők, vagy az ott élők, a hitközségek vezetőihez fordulnak kérdéseikkel, így ők azok, akik a látogatókat fogadják. Az érdeklődő látogatók között vannak iskolás csoportok, külföldre elszármazott zsidó családok leszármazottjai vagy más, magyar kutatók, illetve a zsidó történelem iránti érdeklődő turisták. E hitközségi veze-

⁵⁰ Diana Pinto (Paris): „A Jewish place called Europe?”: <https://www.youtube.com/watch?v=eODoHBlxGVU&t=51s>

⁵¹ A „Jewish studies” egy interdiszciplináris tudományterület, amely a zsidó nép történelmét, kultúráját, irodalmát, filozófiáját és nyelveit kutatja az ókortól napjainkig. Magyarul még nincs kialakult egyezmény arról, hogyan lehetne legjobban lefordítani. Gyakran a „judaisztika” nevet használják, de az hagyományosan inkább csak a vallástudományi aspektusra utal. Én ezért Biró Tamás „zsidóságtudomány” kifejezését jobbnak tartom, amit az alábbi írásában javasol, és indokol meg: Biró Tamás: Zsidó vallástudomány: nyilvánvaló elnevezés vagy fából vaskarika? *Magyar Narancs*: Jó ez nekünk? c. blog. 2019. jan. 21. https://magyarnarancs.hu/jo_nekunk/zsido-vallastudomany-nyilvanvalo-elnevezes-vagy-fabol-vaskarika-116627

⁵² <https://mazsihisz.hu/kozossegeink/magyar-zsido-adatbazis/videki-zsinagogak-es-hitkozsegek> Letöltve: 2024. május 24. <https://zsido.com/mindent-a-zsidosagro/zsinagoga-kereso/>

tők így idegenvezetőkké is válnak, és időnként helytörténeti munkát is végeznek: kiadványokat szerkesztenek, múzeumot rendeznek be, stb.⁵³ Érdemes lenne ezt a tevékenységet láthatóbbá, szervezettebbé tenni, a tartalmáról, módszereiről közösen gondolkodni, különös tekintettel arra, hogy biztosított legyen az utánpótlás. Ezutóbbi azért kihívás mert sok helyen csupán egy-egy ember heroikus munkája tartja fenn a közösségi életet, programokat, másrészt mert egyre kevesebb fiatal van jelen a vidéki zsidó hitközségek életében.

Ami a magyar vidéki zsidó terekből legkevésbé látszik az a Belső Zsidó Közösségi Élet, azaz a szekuláris zsidó terek. Ez az, amit a holokauszt utáni generációk zsidóságtól való elfordulása, népességbeli vesztesége és a szocializmus homogenizáló, anticionista politikája leginkább ellehetetlenített. A rendszerváltás óta tartó elvándorlás és népességcsökkenés pedig tovább nehezíti ennek a szférának a fejlődését. Ugyanakkor az is látszik, hogy vannak – voltak erre próbálkozások, mégpedig a helyismereti kiadványokban is aktív szerepet játszó különböző Magyar-Izraeli Baráti Kör közhasznú szervezetei.⁵⁴

A „Zsidóbarát Semleges Helyek,” azaz a múzeumok, emlékművek és zsidóságtudományi szakok külön elemzést érdemelnének a vidéki zsidó emlékezet tekintetében. A muzealizációban feltehetően szintén azt az irányvonalat kellene követni, amit Fenyves Katalin idézett cikkében a zsidó helytörténetírással kapcsolatban említ: „a külső környezet zsidókra gyakorolt hatása és a zsidók külső környezetre való hatása mellett a zsidók és környezetük egymásra hatása közös fizikai és szimbolikus tereinek és gyakorlatainak vizsgálata”⁵⁵ lehetne a cél.⁵⁶ Bár a 70. évforduló idején még tervben volt a Rumbach Sebestény utcai zsinagóga felújított épületében egy a Kárpát-Medence Zsidóságának történetét feldolgozó múzeum és kiállítás, ez végül lekerült a napirendről. Míg Varsóban már több mint 10 éve megnyílt a POLIN, azaz a Lengyelországi Zsidóság Múzeuma, nálunk nemhogy a Kárpát-medence, vagy a mai Magyarország, de a budapesti zsidóság története sincsen egy helyen megjelenítve. A Magyar Zsidó Múzeum állandó kiállítása egyelőre még

⁵³ A Tom Lantos Intézet A Vidéki zsidóság múltja, jelene, jövője programjának keretében volt szerencsém megismerni Lévia Ibolyát, a nagykanizsai hitközség alelnökét, és Szép Andreát, a soproni hitközség alelnökét, akik mindketten évek, évtizedek óta ápolják e települések zsidó múltját, kiadványokat szerkesztenek, csoportokat és egyéneket vezetnek körbe, és muzeológusként is működnek. Feltételezem, hogy más vidéki hitközségekben is hasonló munkát látnak el a helyi hitközségi vezetők, ami abból is látszik, hogy a kiadványok kiadója sok esetben a helyi hitközség, és olyan kiadvány is született, amit az adott hitközség elnöke írt.

⁵⁴ Az izraeli nagykövetség honlapján 25 Magyar Izraeli Baráti kör van Magyarországon, beleértve Budapestet is, ahol azonban nem adnak meg kapcsolattartót. Ebből is arra következtethetünk, hogy ez a tevékenység jóval aktívabb vidéken, mint a fővárosban.

⁵⁵ Fenyves, 2024.

⁵⁶ A vidéki zsidó helytörténet ügyét fókuszban tartó Budapesti Holokauszt Dokumentációs Központ intézményi vezetősége ezt célként tűzte ki. Ezen koncepció mentén jött létre a Vágyott világok – győri zsidó polgári életvilágok 1867 és 1944 között c. kiállítás is, ami a tervek szerint Győrben lesz majd kiállítva.

nem készült el, a történeti narratíva bemutatása helyett a zsidó vallás rítusaihoz kötődő tárgyak tematikus (magyarázó felirat nélküli) összességét láthatjuk.

Vidéken az elmúlt pár évben, főleg Európai Unió támogatásból jött létre egy-két zsidó helytörténeti kiállítótér, múzeum. Ennek oka lehet többek között a magyarországi zsidók tárgyi emlékeinek hiánya, illetve hogy azok másutt vannak (pl. a Budapesti Zsidó Múzeumban). Sokáig az egyetlen vidéki zsidó múzeum az 1960-as években feltárt soproni középkori Ózsinagóga múzeuma volt, aminek a kiállítási része már igényelne némi felújítást. 2022-ben, a Magyar Zsidó Örökség zarándokútja elnevezésű Európai Unió projekt keretében a MAZSIHISZ újabb múzeumokat, kiállítótereket hozott létre: ekkor nyílt a Miskolci Zsidó Múzeum és Látogatóközpont, ami a miskolci orthodox zsidóság történetét dolgozza fel, valamint kiállítóterek Makón és Nagykállón.⁵⁷ A felülről jövő EU-s projekten túl van arra is példa, hogy egy közösség alulról szervezi saját történetének muzealizációját: erre példa a 2018-ban nyílt állandó „vallás- és helytörténeti” kiállítás Győrben a Menházban.

Az erőforrások legjobb felhasználása miatt, és a zsidó és nem zsidó felek együttműködésének elősegítése végett, a források (és információk) fragmentációja, valamint a szakmai színvonal megőrzése érdekében feltehetően nem is különálló vidéki zsidó múzeumok létrehozása lehetne a fő cél, hanem a városi / megyei múzeumok – és könyvtárak – gyűjteményének bevonásával a meglévő múzeumok állandó kiállításait kiegészítő egységek létrehozása, időszakos, és akár állandóvá váló kiállítások felállítása. Példaértékű lehet a 70. évforduló alkalmával biztosított Civil Alap állami támogatásából létrejött szombathelyi *Szemtől szemben. Képek az elhurcolt szombathelyi zsidóság történetéből* c. kiállítás, melynek első változata a Savaria múzeum kb. 500 darabos fotógyűjteményére épült. A kiállítás és az azt megelőző kutatás ötlete itt is (mint sok más esetben) egy lelkes, érdeklődő muzeológus kezdeményezése volt, bár ez az érdeklődés nem a holokauszt, még csak nem is a helyi zsidóság témaköréből indult ki. Kelbert Krisztina, a kiállítás kurátora a „végzet asszonya” témát kutatva bukkant rá a Knebel fotográfusdinasztia hagyatékában egy 1929-es Salome jelmezre képre. Miután rájött, hogy a fotón látható Schwartz Gabriellát a holokauszt során meggyilkolták, elhatározta, hogy más szombathelyi zsidó családok és személyek történetét is felkutatja.⁵⁸

A Savaria múzeumnak a *Szemtől szemben* kiállítás révén úgy tűnik sikerült egy valódi „Zsidóbarát Semleges Teret” létrehozni, olyannyira, hogy az

⁵⁷ A miskolci kiállításról ld. György Árpád Hunor disszertációját *Egy kiállítási designkonceptió margójára. A hagyomány útjai. A miskolci zsidóság a polgárosodás és a vallási reneszánsz között*. (Pécsi Tudományegyetem, MIK Breuer Marcell Doktori Iskola, 2023) <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34988>

⁵⁸ Ld. erről: Kalcics Ildikó: Visszakaptuk emléküket *Szombat.org*, 2015. szeptember 14. <https://www.szombat.org/politika/visszakaptuk-emlekuket-2>

emlékévből az emlékezetpolitikai botrány miatt kimaradó⁵⁹ Szombathelyi Zsidó Hitközség a kiállítás megnyitása után még a 2014-es év folyamán partnerséget alakított ki a múzeummal. A projekt sikerességét fémjelzi, hogy pár évvel a kiállítás létrehozását követően az önkormányzat és a MAZSIHISZ támogatásával a felújított egykori zsidó elemi iskola épületében megnyílt annak bővített és mostanra állandó verziója, amihez a „szombathelyi zsidó diaszpórából” további 500 fotó érkezett.⁶⁰ A kiállítás története így vált egy teljesen más témájú kutatásból, egy értékes ámde elfeledett archívum életre keltésén keresztül kollektív emlékezeti esemény és emlékhely létrejöttének történetévé. A személyes emlékezet tárgyai, azaz a zsidó családok birtokában lévő fotók e sikeres kezdeményezés révén pedig a társadalmi emlékezet részévé válhattak, és alulnézetből felülírták az emlékezetpolitika által ásott árkokat.

Hasonló, bár némileg viszontagságosabb ívet járt be a pápai *Elfeledett szomszédaink. Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából* című kiállítás, amit Gyekicki András, pápai születésű jogász, szociológus kezdeményezett, és ami 2012-ben nyílt meg a pápai nagyzsinagógában. A zsinagógában a mai napig látható kiállításban látható háttéranyag 2023 végén jelent meg könyv formátumban. Egy-egy kiállítás hatását mutatja, hogy Gyekicki Andrást egy lengyel kiállítás ihlette meg a nagy szabású projekt létrehozására, majd pár évvel később a pápai kiállítás ihlette meg dr. Tárkányi Sándort, aki szintén a 2014-es emlékévi során hozta létre az azóta is látható, és könyv formájában is megjelen *Elfeledett Soproniak* című kiállítást.

Ezen nagyobb szabású projektek mellett említést kell tennünk a kisebb léptékű kiállításokról is, melyeknek híre nem mindig jut el az ország többi részébe. A teljesség igénye nélkül néhány ezek közül: 2023 nyarán Vácott kiállítás nyílt *És akkor becsukták az ablakokat. Emlékek a váci zsidóság életéről és sorsáról* címmel, a helyi levéltár szervezésében,⁶¹ 2021-től kezdődően évente egy-egy zsidó család történetét feldolgozó kiállításorozat a szegedi zsinagógában a hitközség és a zsidó archívum szervezésében,⁶² szintén 2021-ben nyílt meg a felújított berettyóújfalui

⁵⁹ A MAZSIHISZ 2014-ben nem vett részt a magyar kormány által a holokauszt 70. évfordulójának alkalmából meghirdetett emlékéven, többek között a Német megszállás emlékművével kapcsolatos vita miatt, így a MAZSIHISZ-hez tartozó szombathelyi hitközség is kimaradt.

⁶⁰ Ld. erről például Kalcsics, 2015. és Kalcsics Ildikó: *Műltfeldolgozás, megbékélés? Szombat.org*. 2015.12. 26. <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/multfeldolgozas-megbekeles-es-vajda>, 2016.

⁶¹ Az időszakos kiállítás angol és magyar nyelvű katalógusa megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárban.

⁶² Az első kiállítás 2021-ben az „Eltűnt családok nyomában – a Holtzerek.” Ezt követte ugyanitt 2022-ben ugyanennek a sorozatnak a második része, az „Eltűnt családok nyomában 2. Tardos-Taussig Ármin” c. kiállítás, amelyhez jelen tanulmány elkészülésével egy időben jelent meg a katalógus „A művész kitért ajtaja” címmel. 2023-ban a sorozat harmadik részékén a „Lengyel bútoros család” történetét feldolgozta fel.

zsinagógában a helytörténeti kiállítás,⁶³ 2022-ben Töketerében a Dél-Zemplén múzeumban zemplén-sárosi zsidó nők deportálásáról⁶⁴ – és ezek csak azok, amiket az interneten egy egyszerű keresés folytán megtaláltam.

A „Zsidóbarát Semleges Helyekként” funkcionáló emlékművek tekintetében alapvető adatok és információ hiányában nehéz egyenleget vonni. Sok vidéki helyszínen nincs külön holokauszt emlékmű, vagy ha van, akkor az a „Zsidó-Zsidó Vallásos tereken” belül és nem a „semleges” terekben látható. Számos helyen került emléktábla elhelyezésre, de kérdés, hogy ezek mennyire tudják az aktív emlékezetet segíteni. E kezdeményezések közül az egyik legismertebb és talán a legsikeresebb a Botlatókövek, mely olyan épületek előtt kerülnek elhelyezésre, ahol a II. világháború előtt a holokauszt áldozatává váló emberek éltek. A projektet Magyarországon a vidéki zsidóság területén talán legaktívabb zsidó civil szervezet, a MAZSIKE vette szárnyai alá,⁶⁵ amely sikeresen közvetít egy-egy település önkormányzatai, a projektgazda Günter Demnig német művész és azok között a magánszemélyek között, akik emléket szeretnének állítani. A Botlatókövek, melyekből ma Európában már több, mint negyvenezer került elhelyezésre, 2007 óta vannak jelen Magyarországon.

Az emlékművek mellett említést kell tennünk még az óriási népszerűségnek örvendő sétákról is. A zsidó helytörténeti sétákat, zsinagógabejárásokat sokszor egy adott településen aktív zsidó közösségi vezetők informális keretek között végzik, iskolák és más belföldi látogatók kérésére, így nehéz arról valós képet kapni, hogy pontosan hány ilyen séta történik, kik és hányan vesznek rajtuk részt, és mi hangzik el.⁶⁶ Ezeken túl azonban számos sétáról értesülhet az ember az interneten keresztül is. 2023 során több vidéki helyszínen is voltak zsidó tematikájú séták, úgymint: Veszprémben és környékén a MAZSIKE sétafesztiválja keretében, Kőszegen a Kulturális Örökség Napjainak keretében,⁶⁷ vagy a mosoni zsidó temetőben.⁶⁸ Idén a Biatorbágy Város Értéktár Bizottsága egy sétatempókkal ellátott leprellőt készített „A Biatorbágyi zsidóság nyomában”, és a holokauszt helyi áldozatainak emléktáblát is avatott. Debrecenben és Szegeden pedig helyi turisztikai irodák már

⁶³ <https://zsinagogakulturter.hu/>

⁶⁴ <https://ma7.sk/video/felvideki-naplo/a-zsido-nok-deportalasarol-nyilt-kiallitas-a-del-zemlelni-muzeumban>

⁶⁵ <https://mazsike.hu/projektek/botlatokovek/>

⁶⁶ A Tom Lantos Intézetben a Vidéki zsidóság múltja, jelene, jövője projekt keretében ismertem meg a Nagykanizsai, és soproni hitközséget, melyeknek tagjai ilyen sétákat rendszeresen vezetnek, de erről számolt be a Pápa és Környéke Zsidó Kulturális és Hagyományőrző Egyesület elnöke is.

⁶⁷ <http://oroksegnapok.gov.hu/seta/446>

⁶⁸ https://mnl.gov.hu/mnl/gymismgy/hirek/seta_a_zsido_temetoben

felvettek a repertorájukba egy-egy zsidó tematikájú sétát, melyet igény szerint biztosítanak az érdeklődőknek.⁶⁹

A zsidó tematikájú emlékművek összegyűjtése, dokumentálása egyelőre még várat magára. 2018-ban jelent meg Szunyogh Szabolcs *Magyar menóra. Zsidó emlékhelyek Magyarországon* c. műve, ami azonban nem az emlékműveket és emléktáblákat rendszerezi, hanem a kulturális emlékezet helyeit ismerteti, például a híresebb zsinagógákat. Erénye, hogy Budapesten túl számos vidéki város főbb zsidó emlékhelyeit is bemutatja. A <http://közterkep.hu> népszerű portálon 2000 után a zsidó szóra összesen 12 találat (emlékmű) van, amiből három budapesti. A Magyar Zsidó Múzeum, a Holokauszt Dokumentációs Központ és a Naményi Ernő Társaság együttműködése keretében létrejött Flódnai adatbázisban 60 holokausztemlékmű fotója szerepel, de ezek fekete-fehér, régi felvételek, és legtöbbször nem tartozik hozzájuk részletes információ arról, mikor, ki állította őket fel, vagy akár a pontos cím, ahol találhatóak.⁷⁰ Érdemes lenne a zsidók emlékezetéhez kapcsolódó emlékművekről egy átfogó kutatást indítani, amiben az emlékművek állításának folyamatára is lenne kritikai reflexió, és egy online adatbázisban szélesebb közönység számára is elérhetővé tenné ezeket.

A Pinto által mint harmadik fő helyszínként megjelölt zsidóságtudományi szakok, egyetemi tanulmányok itthon a lengyel vagy német léptékhez képest szintén szerények, de egy-két vidéki helyen, főként a turizmus révén, növekszik ezeknek a száma is. Jelenleg zsidó tanulmányokat csak Budapesten lehet végezni: az ELTE Assziológiai és Hebraisztikai tanszékén, az Országos Rabbiképző Egyetemen és a Milton Friedman Egyetemen. A vidéki zsidó múlt feltárására az elmúlt években egy pár felsőfokú oktatási intézményben is alakult egy-egy kutatócsoport, melyek működéséről azonban eddig kevés információ lelhető fel. Ilyen a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iAsk) keretében működő dunántúli zsidóságtudató csoport vagy a Debreceni Zsidó Kulturális és Tudományos Kutatóintézet.⁷¹ A kutatások bemutatására pár évente egy-egy konferencia is létrejön: ilyen volt például a „Volt egyszer egy vidéki zsidóság” című konferencia a Holokauszt Dokumentációs Központban (HDKE) 2019-ben,⁷² az „Új eredmények a Magyarországi zsidóságtudományban” konferencia 2021-ben az OR-ZSE és az ELKH (azóta HUN-REN)

⁶⁹ Debrecenben az Explore Debrecen cég hirdet ilyen sétát, Szegeden pedig a város hivatalos turisztikai irodája. Ld. <https://exploredereceni.hu/debreceni-zsido-oroksege-tematikus-seta/> és <https://szegedtoursim.hu/hu/seta-a-szegedi-zsidosag-torteneteben/>

⁷⁰ http://magyarzsido.hu/index.php?option=com_catalogue&view=items&type_id=2&subty-pe_id=-1&Itemid=19&limitstart=0

⁷¹ https://www.dzsh.hu/content/hu/a_debreceni_zsido_kulturalis_es_tudomanyos_kutatointezet_megnyitoja

⁷² <https://hdke.hu/kutatas/gyujtemeny/kiadvanyok/volt-egyszer-egy-videki-zsidosag/> Letöltve 2024. május 24.

TK Kisebbségkutató Intézete szervezésében,⁷³ vagy a „Jákob sátrai, Izrael hajlékai: sokszínű lokális izraelita világok helytörténeti perspektívában” című konferencia 2023-ban, szintén a HDKE szervezésében.⁷⁴ A vidéki zsidó emlékezet szempontjából biztató fejlemény, hogy a 2023/2024-es tanévben az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola és az AVICENNA Közel-Kelet Kutatások Intézete egy új, Összehasonlító vallástörténet – alkalmazott kulturális tanulmányok MA szakot indított, ami közvetve a vidéki zsidó helytörténeti kutatások hasznosulását és gyarapodását mozdíthatja elő.⁷⁵

A „Digitális csomópontok” kategória az internet, a digitalizáció, a helyspecifikus digitális információk (GPS), és ma egyre inkább a mesterséges intelligencia terjedésével, a „Zsidóbarát Semleges Tér” fontos eleme. Ebben – ahogyan más területen – kicsit talán le vagyunk maradva. A zsidó helytörténettel, elbeszélte történelemmel foglalkozó kutatók, helytörténészek még mindig első sorban offline kiadványokban gondolkodnak, mintha az elektronikus kiadványok presztízse alacsonyabb lenne. Mindez annak ellenére, hogy számos érv szól a digitális kiadványok mellett: egyrészt jóval költséghatékonyabb megoldás, másrészt a gyorsabb, egyszerűbb hozzáférést biztosít a világ bármely tájáról, harmadrészt ökológiai szempontok miatt is, csökkentve a papírfelhasználást. Nemcsak az új kiadványokat kellene digitális formában (is) közzétenni, hanem az eddigi tartalmakat is digitalizálni kellene, és a jogdíjak függvényében egy online zsidó helytörténeti adatbázisban díjmentesen vagy kisebb összeg fejében hozzáférhetővé tenni. Így a digitális tartalmak egyrészt alkalmasak lehetnek a jövő nemzedékeinek megszólítására, de jobban be is tudnák kapcsolni a magyar zsidó hely- és közösségtörténetet a diaszpóra nemzetközi zsidókról, zsidóságról szóló tudástermelésébe.

Érdeemes lenne a már meglévő digitális tartalmakat is egy helyen összegyűjteni, mert abból is számos értékes van, de kevésbé látszanak, fenntartásuk, létrehozásuk azonban külön-külön több erőforrást igényel, mintha az egy platformon tennénk. A Heves Memorial például, ami Heves megye zsidó múltját mutatja be összehasonlítható lenne a Heves Holokauszt és az Egri zsidó polgárok honlappal, hiszen egyébként is mindkettő Orbánné Szegő Ágnes történész keze munkája.⁷⁶ Hasonló a helyzet a Zempléni Regionális Fejlesztési Alapítvány által létrehozott és a Tom Lantos Intézet által is támogatott Sátoraljaújhely zsidó örökségét bemutató Újhelyi

⁷³ A konferencia absztraktfüzete letölthető innen: https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/210930_ABSZTRAKTFUZET.pdf

⁷⁴ <https://hdke.hu/event/jakob-satrai-izrael-hajlekai-helytorteneti-konferencia/> Letöltve 2024. május 24.

⁷⁵ <https://www.szombat.org/hirek-lapszemle/osszehasonlito-vallastortenet-szak-indul-az-orszag-os-rabbikepzo-zsido-egyetemen> Letöltve: 2024. május 25.

⁷⁶ A honlapok a <https://hevesmemorial.hu/>, hevesholokauszt.hu és a <https://egermemorial.hu/> webcímeiken érhetőek el.

Zsidóság honlap és a Zemplén megye zsidóságát bemutató honlapokkal.⁷⁷ Ilyen rendszerező munkát végeztek el az ELTE Hebraisztika Tanszékének kutatói, akik például a zsidó temetőkről készült adattárak adatbázisát hozták létre.⁷⁸

A digitális projektek között szintén érdemes említeni a MAZSIHISZ, a Cödoko Alapítvány, a Zsidó Világkongresszus és a magyar állam támogatásával létrejött online felületet, ahonnan 12 vidéki és 2 budapesti zsinagógát lehet virtuálisan bejárni.⁷⁹ A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma 2018–2019 során először kapott pályázati támogatást arra, hogy dokumentumait digitalizálja, tárgyszavazza. A projekt weboldalán nem csak a digitalizált dokumentumok érhetőek el, de számos ajánlott kutatási téma is megnevezésre került.⁸⁰ A projekt sikeréhez nagy mértékben hozzájárult, hogy az archívumban hetente egy nyílt nap van, és hogy számos önkéntes dolgozik, akik elsősorban értelmiségi nyugdíjasok.

Az elmúlt években több mobilapplikáció is készült, melyek egy-egy zsidó temető adatait tartalmazzák, helyspecifikus módon, például a debreceni és a salgótarjáni temetőkhöz.⁸¹ Szintén mobilapplikáció formájában érhető el a USC Shoah Foundation *iwalk* projektje, melyet a Zachor Alapítvány adaptált, ezen keresztül jelenleg 17 vidéki város zsidó helytörténetével ismerkedhetnek meg a Zachor oktatási programjaiban részt vevő diákok. Az *iwalks* mobilapplikációba felöltött információkat és elgondolkodtató kérdéseket egyébként bárki, bárhol elérheti.

Aktorok

Hogy meghatározzuk, kik állnak e kezdeményezések mögött, térjünk vissza egy kicsit a fent említett bibliográfiához. A legtöbb mű szerzőjét sikerült beazonosítani foglalkozását tekintve. A legtöbben tanárok és történészek, de sok közöttük a helytörténész, muzeológus, levéltáros, könyvtáros, zsidó hitközségi vezető is (vagy ezek kombinációi), és elvétve akad közöttük egy-egy író, művészettörténész, idegenvezető, közgazdász, építész, néprajzkutató, sőt eredeti végzettségét tekintve több mérnök és vegyészmérnök is.

A szerzők zsidósághoz való viszonya, kötődése sokféle, és sok esetben nem is egyértelműen megállapítható, hacsak az adott személy erről nem írt vagy beszélt valahol, valamikor. A spektrum ugyanakkor látszik: van közöttük holokauszt-túlélő, és az ő leszármazottjai, de vannak sokan (talán még többen) olyanok, akik

⁷⁷ A két honlap az alábbi linkeken érhető el: <https://ujhelyizsidóság.hu/> és <https://zemplenezsidóság.hu/>

⁷⁸ <https://www.hebraisztika.hu/site/pageprocess.htm?id=307>

⁷⁹ <https://tudastar.mazsihisz.hu/>

⁸⁰ <http://szegedjewisharchive.org/>

⁸¹ A debreceni app adatait tartalmazó honlap az alábbi linken érhető el: <https://debrecenizsidotemeto.erd.hu/>

nem zsidókként kezdtek el a helyi zsidók történetével foglalkozni, és adott esetben korábban alig, vagy egyáltalán nem volt a zsidósággal és zsidókkal kapcsolatuk.

Egy másik, szintén fontos meghatározója lehet egy-egy szerzőnek az adott helyhez való viszonya: vannak, akik egy hely szülöttjei, és családjukkal generációk óta ott élnek. A zsidó szerzők esetében ez egyben azt jelenti, hogy a holokauszt után visszatértek szülőhelyükre, és ott folytatták életüket, illetve már ott születtek, holokauszt túlélők gyermekeiként.⁸² Mások, ez főként a harmadgenerációra igaz, már egy másik magyar városban (leggyakrabban Budapesten), vagy külföldön élnek, és onnan tekintenek vissza az identitásukban fontos szerepet játszó vidéki zsidóság egy-egy helyi szejetére.⁸³

A helyben lévők helyzeti előnyben vannak: Kovács Imre Attila a helytörténet-szek jellemzése során találóan jegyzi meg, hogy a lokalitáshoz való viszonyuk miatt a helyiek számára ők hitelesebbek mint egy adott esetben szakképzettebb történész: „Amennyivel kisebb a [helytörténész] történész-céhen belüli presztízse, annyival többre tartják odahaza a közösséghez-tartozását, a település szokásjogában való jártasságát és magától értetődő lokálpatriotizmusát.”⁸⁴ Az adott helyről elszármazottaknak ez a presztízsz egy kicsit talán még kijár, hiszen ők még ismerhetik felmenőik történeteit. Akik viszont úgy költöznek egy adott településre, hogy nincs hozzá kötődésük, talán azért vannak helyzeti előnyben, mert őket nem kötik bizonyos helyi érzékenységek: számukra nem csak a zsidó múlt, de a holokauszt helytörténete is virtuális valóság, így talán bátrabban közelítenek e témához.

Végül, említést kell tennünk a generációs hovatartozásról (1), és a virtuális (vagy kollektív) identitásról (2), melyek szintén befolyásolják, hogy az adott aktor hogyan viszonyul egy hely zsidó történetéhez, és milyen eszközei vannak e viszonyulás kifejezésére. A generációs felosztás zsidóságkutatásban használt főbb kategóriái, a nem zsidó társadalomra is relevánsak lehetnek: az 1945 előtt születettek (mint első generáció), az 1945 után születettek (mint másodgeneráció), és a másodgeneráció leszármazottjai (harmadgeneráció). A virtuális kollektív identitás alatt azt értem, hogy vannak esetek, amikor olyan emberek kapcsolódnak be egy-egy helyiség múltjának konstruálásába, akik sosem éltek a településen: ilyenek például azok a haszid zsidók, akik a bodrogkeresztúri csodarabbi hírneve miatt kezdenek el az adott településről kutatni. De ugyanilyen kollektív (virtuális) narratívákra kapcsolódunk turistaként is. E kategóriák természetesen nem kizárólagosak, hiszen lehet valaki egyszerre másodgenerációs zsidó, történész, aki csak virtuálisan

⁸² Ilyen például a debreceni Halmos Sándor <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/megemlekezések/gyasz-elhunyt-halmos-sandor-a-dzsh-volt-igazgatoja>, vagy a szegedi Lányi Pál.

⁸³ Ilyen például Somodi Henrietta, <https://eccehomok.hu/somodi-henrietta-kecskemeti-ortodox-zsinagoga-elt-27-ebet>

⁸⁴ Kovács Imre Attila: Naiv vagy szentimentális legyen a helytörténész? In: Kovács Imre Attila (szerk.) *Imago parvi mundi*. Hódmezővásárhely: Emlékpont, 2017. 63. Idézi: Fenyves, 2024.

kapcsolódik egy település múltjához, vagy harmadgenerációs nemzsidó etnográfus, aki az adott településen él, stb.

Az első generáció tagjai közül úgy tűnik, elsősorban a zsidók járultak hozzá egy hely zsidó történetének konstruálásához, a helyi tudástermeléshez, többnyire visszaemlékezésekkel, memoárokkal, de egy-egy történeti ambícióval ellátott munka is született.⁸⁵ Ilyen például Sólyom Schwartz László *Zsidó Múlt Kiskőrösön* című munkája, amit a szerző 1986-ban, írógéppel rögzített, és amit akkor fénymásolatban terjesztett. A mű a szerző visszaemlékezésén túl számos történeti dokumentumot is tartalmaz az alföldi város zsidó múltjának rekonstruálása végett.⁸⁶ Sólyom Schwartz László egyébként a könyv megírása idején már nem Kiskőrösön, hanem Budapesten élt.

A második generáció tagjai között már sokkal gyakoribb a nem zsidók részvétele a tudástermelésben. Ők elsősorban tudományos kutatómunkával, emléknappokkal, emléktáblákkal, kiállításokkal járulnak hozzá a múlt rekonstrukciójához. Ők azok, akik eddig a legnagyobb arányban vezetői, munkatársai azoknak az intézményeknek, melyek ezt a közművelődési munkát végzik (könyvtárak, múzeumok, oktatási intézmények, hitközségek, stb.), és akik részben már nyugdíjasok, de ez sem akadályozza őket a további munkában. Tagjaik gyakran civil szervezetekben való részvételen keresztül teremtették meg a munka feltételeit, melyek között vannak olyanok, amelyek kifejezetten a zsidó emlékezet ápolására jöttek létre, mások általánosabb, lokálpatrióta célokért. Megint mások a zsidó közösség tagjainak közösségi intézményeiben vállaltak aktív szerepet. Számos a II. világháború után született zsidó és nem zsidó történész, pedagógus, muzeológus vállalkozott arra, hogy egy-egy kisebb település múltját levéltári források és interjúk alapján feltárja, és könyv, esetleg kiállítás formájában a nagyközönség elé tárja.

A harmadik generáció tagjai egyelőre kisebb mértékben kapcsolódtak be ebbe a munkába, és egy-egy kivételen kívül kevésbé is látszanak. Közülük egyik legismertebb az eredeti szakmáját tekintve vegyészmérnök Cseh Viktor, aki a *Zsidó örökség: vidéki zsidó hitközségek Magyarországon* című, 2021-ben megjelent monumentális (788 oldalas) munkája révén, de említést tehetünk Jakab Réka történészről is, akinek a pápai zsidókról szóló könyve a 2014-es emlékévkben jelent meg, vagy Somodi Henrietta művészettörténészről, aki Bács-Kiskun vármegye zsidóságát kutatja több évtizede, és akinek 2017-ben jelent meg a kecskeméti orthodoxiáról írt könyve. Újszerű és hiánypótló kezdeményezés a szintén harmadgenerációs *Bennem Élő Eredet* online hírmagazin is,⁸⁷ melynek tagjai cikkekkel, interjúkkal és rövid videókkal igyekeznek a történelmi és kortárs vidéki zsidó életet és aktorait dokumentálni.

⁸⁵ Ezek az első generációs munkák műfaji rokonságot mutatnak az elszármazotti közösségek által közzétett Jizkor-könyvekkel.

⁸⁶ A könyvet a MAZSIHISZ Közép-Magyarországi Területi Csoportja a 2014-es Civil Alap támogatásával 2016-ban könyv formájában is megjelentette.

⁸⁷ <https://bennemeloredet.hu/>

Szintén említésre méltó a harmadgenerációs Harsányi Péter szociológus is, aki Ercsi zsidó múltját feltáró *Hermann szomszéd* projektjével híresült el, vagy Balogh István, aki Tótkomlóson nőtt föl, ahol akkor már nem éltek zsidók, és aki nagymamájától hallott történetek miatt kezdett el érdeklődni a téma iránt. Később számos vidéki temető történeti feltárását végezte el, és ma az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense, tanszékvezetője.⁸⁸ Jó példája ez annak, hogy hogyan válhatnak a zsidóságtanulmányok a Pinto által megnevezett „Zsidóbarát Semleges Terekké.” Hogy a harmadik generáció mennyire tudja majd az örökségvédelem feladatát átvenni, azt nehezíti a vidékről való elvándorlás, a forráshiány és az idő múlása, a felejtés is. A jó hír az, hogy az előző generációk e nehéz körülmények ellenére is jelentős kutatómunkát végeztek el. Ennek szélesebb körben való megismertetése, digitalizációja, kiegészítése, kritikája és korrekciója a következő nemzedékek feladata.

Összegzés, ötletek és javaslatok

A vidéki zsidók múltját az elmúlt évtizedekben számos értékes kezdeményezés tűzte zászlajára, sokszáz ember és szervezet kitartó munkája révén, gazdag, komplex tudásanyag halmozódott fel. Ugyanakkor e tudás, és e tevékenységek kevéssé látványosak, nehezen hozzáférhetőek, és sokszor egymáshoz képest is izoláltak. Egy-egy kiállításról, vagy egy újonnan elkészült műről sokszor csak a helyi sajtó számol be. Hasznos és előremutató lenne, ha a jelen írásban egy-egy példával fémjelzett kezdeményezéseket egy kutatócsoport összegyűjtené, értékelné, és ha egyben a projekteket létrehozók és működtetők között intenzívebb, formális szintű párbeszéd kezdődne a jó gyakorlatokról, és a következő évek, évtizedek legsürgetőbb feladatairól. E műhelyek a magyar diskurzus élénkítése, láthatóvá tétele mellett arra is vállalkozhatnának, hogy a külföldi (pl. lengyel) jógyakorlatokat honosítják.

Fontos lenne ezen kívül folytatni a zsidó helyismereti munkák, források, projektek digitalizációját is. Ezeket az új és már meglévő anyagokat lehetne egy portálon lehetne összegyűjteni, ahol tematikusan kereshetővé válnának, és egymással is könnyebben szinergiába léphetnének. Végül, de nem utolsó sorban érdemes lenne nem csak a kerek évfordulók alkalmával, de azoktól függetlenül is állami pályázatokat kiírni a zsidó múlt kutatására és az ebben a tevékenységben résztvevő

⁸⁸ A Hermann szomszéd projektről a szerző blogján lehet olvasni az alábbi weboldalon: <https://hermannszomszed.blog.hu/> valamint tartozik hozzá egy Facebook oldal is: <https://www.facebook.com/hermannszomszed/> A projektet elindító és vezető Harsányi Péterrel készített interjú 2021-ben a Bennem Élő Eredet stábja, ami az alábbi linken olvasható: <https://bennemeloeredet.hu/2021/08/26/hermann-szomszed-felszamolna-a-zsido-szo-kenyelmetlenseget/>. Az akkor 19 éves Balogh Istvánnal 2005. március 22-én készített interjút Végső István, amit az alábbi oldalon lehet elérni: <http://media.bibl.u-szeged.hu/linklap/images/cikkek/linklapold/rportre/20050322/balogh.html>

emberek, intézmények közötti tapasztalatcsere konferenciák, szimpóziumok és műhelymunkák keretében. Ezen forrásokat szakmai alapon megállapított prioritások mentén, egy szakmai zsűri értékelése alapján kellene kiosztani zsidó és nem zsidó civil szervezetek között.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ábrahám Vera – Pataricza Dóra: 240 év dobozokban – A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma. *Targum*, 2, 2022. 153–169. <https://www.targum.academy/targum-2022-2-9/>
- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 2004.
- Bényei Miklós: *A helyismereti munka alapjai*. Budapest: Könyvtári Intézet, 2002.
- Biró Tamás: Zsidó vallástudomány: Nyilvánvaló elnevezés vagy fából vaskariká? *MagyarNarancs*, Jó ez nekünk? blog 2019. https://magyarnarancs.hu/jo_nekunk/zsido-vallastudomany-nyilvanvalo-elnevezes-vagy-fabol-vaskarika-116627.
- Csurgó Bernadett: A vidék nosztalgija. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 2, 2 (2014). <https://socio.hu/index.php/so/article/view/434>.
- Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.): *...És hol a vidék zsidósága? : Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. Budapest – Debrecen: [Centrál-Európa Alapítvány] – [Kossuth Lajos Tudományegyetem], 1994.
- Fenyves Katalin: Mi a zsidó helytörténet és mivégre tanulmányozzuk? *Hurbán*, 2024. (Megjelenés alatt)
- Gantner Eszter – Kovács Máttyás: Altering Alternatives: Mapping Jewish Subcultures in Budapest. In: Julia Brauch – Anna Lipphardt – Alexandra Nocke (Eds.): *Jewish Topographies: Visions of Space, Traditions of Place*. Aldershot: Ashgate, 2008. 139–158.
- Gruber, Ruth Ellen: *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Gruber, Ruth Ellen: Beyond Virtually Jewish: New Authenticities and Real Imaginary Spaces in Europe. *Jewish Quarterly Review*, 99, no. 4 (2009), 487–504. https://www.academia.edu/1091492/Beyond_Virtually_Jewish_New_Authenticities_and_Real_Imaginary_Spaces_in_Europe.
- Gruber, Ruth Ellen (Várnai Pál, ford.): Virtuális Zsidók. *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2002. <https://www.szombat.org/archivum/ruth-ellen-gruber-virtualis-zsidok-1352774051>.

- György Árpád Hunor: *Egy kiállítási designkonceptió margójára. A hagyomány útjai. A miskolci zsidóság a polgárosodás és a vallási reneszánsz között*. PhD Diss, Pécsi Tudományegyetem, MIK Breuer Marcell Doktori Iskola, 2023. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34988>
- Haraszi György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről*. Budapest: MTA-OR-ZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2008.
- Hobsbawm, Eric: *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridgeshire – New York: Cambridge University Press, 1983.
- Kalcsics Ildikó: Múltfeldolgozás, megbékélés? *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2015. <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/multfeldolgozas-megbekeles>.
- Kalcsics Ildikó: Visszakaptuk emléküket. *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2015. <https://www.szombat.org/politika/visszakaptuk-emlekuket-2>.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara: *Destination Culture: Tourism, Museum and Heritage*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Klein Rudolf. A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében. *Targum*, 1, 2022. <https://www.targum.academy/targum-2022-1-7/>.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2012.
- Konrád Miklós: A magyarországi zsidó helytörténetírás. Áttekintés és kívánságlista. *Múlt és Jövő*, 2023, no. 3. 85–97. <https://real.mtak.hu/178888/>.
- Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003, no. 3. 5–39.
- Kovács András Donát – Farkas Jenő Zsolt – Perger Éva: „A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete,” *Tér és Társadalom*, 29, no. 1 (2015): 11–34. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2674>.
- Lehrer, Erica: Can There Be a Conciliatory Heritage? *International Journal of Heritage Studies*, 16, no. 4–5. (2010), 269–288.
- Lowenthal, David: *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1985.
- Pinto, Diana: *A New Jewish Identity for Post-1989 Europe*. London: Institute for Jewish Policy Research, 1996.
- Szabó Kitti: Holokauszt 80: Hogyan kell „jól” emlékezni? Viták a MAZSÖK pályázati döntéseiről. *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2024. <https://www.szombat.org/politika/holokauszt-80-hogyan-kell-jol-emlekezni-vitak-a-mazsok-palyazati-donteseirol>
- Vajda Júlia: Kötelességünk, de van-e bátorságunk hozzá? *Beszélő*, 2016. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/kotelessegunk-de-van-e-batorsagunk-hozza>.

KRITIKA

ORDASI ÁGNES*

„Pars pro toto” – rész az egész helyett

Egidio Ivetić: *Povijest Jadrana: more i njegova civilizacija.*

[Az Adria történeleme. Egy tenger és civilizációja.]

Zágráb: Srednja Europa, 2022. 330 oldal

*Velence már csak város volt – és nemzet akart lenni. Márpedig a modern történelemben csak nemzetek élnek és küzdenek, s ha elbuknak, erővel és becsülettel buknak, hiszen bizonyosak abban, hogy újra feltámadnak!*¹ – elmélkedett Ippolito Nievo² önéletrajzi ihletettséggű regényében az olasz egység megvalósítása elé gördülő akadályokról. Egyes történészek mégis úgy vélik, hogy Nievo az olasz kultúrkörökben már-már szállóigévé vált sorai némi pontosításra szorulnak. Velence ugyanis nem nemzetté, hanem „mindenekelőtt Tengerré kívánt válni”,³ és bár egyik metamorfózis sem sikerült neki, a városállam adriai ambíciói köztudottan minden egyéb politikai és társadalmi aspirációt háttérbe szorítottak.

Velence és az Adria összefonódó történetéről tengernyi szakirodalom áll rendelkezésre, és manapság is egymás után látnak napvilágot az újat mondani akaró és néha tudó írások. Szemléletesen példázza ezt a pólai születésű Egidio Ivetić pályafutása, aki miután Josip Broz Tito egykori Galeb nevű hajóján 1984 és 1985 között a kötelező katonai szolgálatát teljesítette, Olaszországban szerzett katedrát és vált a Padovai Egyetem igen produktív professzorává. Ivetić munkásságáról sokat elmond, hogy csak az elmúlt három évtizedben tizenhat monográfiát közölt az Adria, a Balkán és általában véve a Földközi-tenger térsége társadalmi, politikai és

* A szerző történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa. E-mail: wolfsrain17@gmail.com

¹ Nievo, Ippolito: *Egy olasz vallomása*. I. kötet. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1961. 492.; Vö. Nievo, Ippolito: *Le confessioni d'un italiano*. <https://bepi1949.altervista.org/confessioni/confessi11.html> (Letöltés ideje: 2024. május 17.) „Venezia non era piú che una città e voleva essere un popolo. I popoli soli nella storia moderna vivono, combattono, e se cadono, cadono forti e onorati, perché certi di risorgere.”

² Padovai születésű olasz író és szabadságharcos, az olasz romantikus irodalom egyik legfőbb képviselője (1831–1861).

³ Ivetić, 2002. 169.

gazdasági viszonyairól.⁴ Sőt, ezek közül jó párat idegen nyelven, Olaszországon kívül is kiadtak. Többek közt a *Storia dell'Adriatico. Un mare e la sua civiltà*⁵ című nagyszerű munkáját, amit 2022-ben *Povijest Jadrana: more i njegova civilizacija* címmel a zágrábi Srednja Europa kiadónál horvátul is publikálták.⁶

Ivetić a rangos megjelenéssel már önmagában komoly presztízt és sikert könyvellhet el, aminek a súlyát fokozza, hogy az Adria fejlődéstörténetét az őskortól egészen Horvátország Európa Uniós csatlakozásáig bemutató *Povijest Jadrana*-ja a szerző eddigi eredményeinek összefoglalása, történelmi karrierjének remélt megkoronázása. Jól kitűnik ez az olvasmányos, esszéista stílusából, a kiforrott fogalomhasználatból, valamint a kötet információgazdaságából és a felhasznált forrásoknak a végjegyzetben közölt, több mint 50 oldalt kitevő, tételes felsorolásából. Igaz, mint általában a szintetizáló munkákban, a szekunder irodalom képezi ezek többséget a levéltári dokumentumok helyett.

Ahogy a fentiek is sejtetik, Ivetić valami nagyot, valami maradandót szeretett volna alkotni. Egy olyan művet, amivel egyszerre kíván Fernand Braudel, Predrag Matvejević, Peregrine Horden és Nicholas Purcell nyomába eredni, illetve az olasz és horvát/jugoszláv nemzeti szempontú történetírások sztereotípiáit megcáfolni, vagy legalábbis egyes gondolataikat revideálni. Így kérdései Braudel és Matvejević Földközi-tengerre vonatkozó megállapításain alapulnak, ám vizsgálódásának középpontjába az Adriát helyezi. Ivetić szavaival élve, eljött az idő, hogy az Adria ne csak egy földrajzi fogalom, egy Olaszország és a Balkán közé szorult néma mellékszereplő legyen a történelem színpadán, hanem a történelmi események és folyamatok, strukturális átalakulások egyik fő helyszíne. Sergio Anselmi olasz gazdaságtörténész hatására a szerző számára ugyanis az Adria nem más, mint a Mediterráneum Mediterráneuma, egy miniatűr Földközi-tenger annak összes anomáliájával együtt.

Ivetić ezzel egy újfajta Adria-olvasatot kínál, és arra törekszik, hogy bebizonyítsa, a Földközi-tengerhez hasonlóan az Adriát is lehet önálló történelmi és kulturális régióként (Geschichtregion) értelmezni, ami saját identitással, ritmussal és dinamikával, történelemmel és civilizációval rendelkezik. Kötetében ezeknek a sajátosságoknak, egyéni vonásoknak az azonosítására tesz kísérletet, miközben érdeklődése az Adria partvidékei összetartó kohéziós erőkre, valamint a gazdasági, társadalmi és politikai egységesülésük fázisaira is kiterjed. Különösen izgalmas az

⁴ Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti. Egidio Ivetić. <https://www.istitutoveneto.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/1287> (Letöltés ideje: 2024. május 17.)

⁵ Ivetić, Egidio: *Storia dell'Adriatico. Un mare e la sua civiltà*. Bologna: Mulino, 2019. A cím magyar fordítása: *Az Adria történelme. Egy tenger és civilizációja*.

⁶ A teljesség igénye nélkül: a 2006-ban kiadott *Le guerre balcaniche* című kötetét 2012-ben albánul és bolgáruul, a 2014-es *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)* és az *Adriatico orientale. Atlante storico di un litorale mediterraneo* című munkáit pedig 2015-ben szerbül, illetve 2017-ben horvátul adták ki.

a problémafelvetése, hogy meddig tartott és milyen körülmények hatására szakadt meg az Adria regionalizálódásának folyamata, illetve van-e lehetőség a tendenciák megfordulására és a keleti és nyugati oldal ismételt egymásra találására.

Ivetić kérdéseinek megválaszolása érdekében Braudel fogalmi apparátusát veszi át. Kissé hiányérzetet kelt azonban, hogy a kötetben éppen a „gazdasági világ”⁷ terminusa nem szerepel. Másfelől, hogy bár a Mediterráneum, a tenger, valamint az Adria fogalmáról, nevük eredetéről hosszan elmélkedik, a címben szereplő „civilizáció” terminus magyarázata sem lelhető fel a kötetben. Arra, hogy a kifejezést Braudel mintájára a „kultúra” szinonimájaként használja, csak a tárgyalt kötet terminusaiból és a „nagy mester” művei alapján lehet következtetni.

Szintén Braudel eljárására emlékeztet, hogy Ivetić vizsgáldását nemcsak a tengerre, de indokolt módon a tengerpartra és a szigetekre, valamint a távolabbi határterületekre is kiterjeszti. Továbbá az, hogy 330 oldalas, a bevezető szakaszon kívül hét fő fejezetből álló monográfiáját kronologikusan, az Annales-iskola hosszú távú (*longue durée*) nagyciklusainak megfelelően strukturálja. Ettől a rendezési elvtől csak a 16. és 18. század történéseit, illetve a kereszténység és az Oszmán Birodalom kapcsolatát tárgyaló ötödik fejezettől tér el. Innentől kezdve a periodizálás kezdő- és végpontjai a legjelentősebb történelmi pillanatok lesznek. Jelesül a Velencei Köztársaság összeomlása (1797), az I. világháború kitörése (1914) és a 2018-as esztendő, ami egyben a *Povijest Jadrana* olasz nyelvű kéziratának záróéve.

A hosszú kronológiai korszakok alkalmazása logikus eljárás, mivel a felvetett kérdések megválaszolása csakis longitudinális vizsgálódással lehetséges. Már csak azért is, mert Ivetić úgy véli, hogy bár formájára nézve az Adria homogén, zárt egységnek tűnik, és gyakran szokás a közelség, az intimitás tengerének nevezni, közelebről szemlélve sokkal inkább az anomáliák, különbözőségek és éles konfliktusok vidékeként írható le. Hiszen az Adria területén kulturálisan három kontinens találkozik, Nyugat- és Kelet-Európa, illetve a Mediterráneum és Közép-Európa között civilizációs törésvonalak osztják meg, miközben partjain különböző népcsoportok és nyelvek élnek együtt.

A szerző szerint ebből a sokrétű megosztottságból következik, hogy az Adriának nincs olyan általánosan elfogadott történetírása és múltértelmezése, amit az ott élő nemzetek valamennyien elfogadnának. Annak ellenére, hogy bizonyos szintű konszenzus az antikvitással foglalkozó munkákban tetten érhető, a középkortól, a longobárd, a szláv és germán törzsek megjelenésétől kezdve szinte semmilyen közös Adria-vízió nem létezik. Jellemző, hogy még a 2000-es években is főleg a nemzeti történetírások érzelmetől és ideológiától túlfűtött részeként interpretálták a történetét, és a közös szemléletmód megtalálását a tudományos akadémiák, valamint a regionális/lokális történetírók eltérő narratívái is nehezítették.

⁷ Olaszul: *mondo economico*, horvátul: *gospodarski svijet*.

Ivetić pozitív elmozdulásként értékeli, hogy az elmúlt években előtérbe került a tengerek és az óceánok határ-, és kontaktzónaként, transznacionális térként való felfogása, ami lehetőséget teremt a nemzeti szempontú történetírás meghaladására és az Adria tárgyilagosabb tanulmányozására. Ahhoz viszont, hogy a paradigma-váltás sikeresen megtörténhessen, elengedhetetlen, hogy az Adriát végre mindenki különálló történelmi entitásként, de a maga komplexitásában szemlélje.

Az Adria két partvidékét ugyanis feltűnő aszimmetria, markáns klimatológiai és domborzati differenciák jellemzik, nem beszélve a gazdasági, társadalmi és demográfiai fejlettség eltérő fokáról, valamint a vallási és politikai differenciákról. A geográfiai különbségeket jól érzékelteti, hogy a mezőgazdasági munkára és állattenyésztésre egyaránt alkalmas nyugati oldallal átellenben elterülő keleti part öblökkel és szigetekkel tagolt, s főleg a hajózásnak kedvez. Igaz, az egyes északnyugati, illetve déli részeken a víz sekélysége miatt még ez utóbbi is nehézkes. Ivetić szerint magától értetődik, hogy a megélhetési és infrastrukturális körülmények a népesedési fejlődésre is kihatnak. Azaz semmi meglepő nincs abban, hogy a keleti oldal jóval szerényebb méretű és kevesebb funkciót ellátó településeknek ad helyet, mint a nyugati part, olyan sűrűn lakott városaival és városállamaival, mint például Velence, Nápoly, Puglia és Bari.

A vallási és hatalmi viszonyokkal kapcsolatban Ivetić megjegyzi, hogy míg például a 18. századig az Adria nyugati oldalán „három keresztény Itália” (a Velencei Köztársaság, a Pápai Állam és a Nápoly-Szicíliai Királyság) is létezett, addig a keletin a Habsburgok, a katolikus és ortodox felekezetű szlávok, valamint az Oszmán Birodalom és vazallus államai osztozkodtak. Ez már önmagában is komoly választóvonal, amit fokoz, hogy az egyes hatalmak saját Adria-képpel és -ambíciókkal rendelkeztek. Ezért kimondottan üdvös, hogy a szerző a településeket politikai hatalmak és tartományaik szerint csoportosítja, mivel ekképpen a köztük levő eltérések és egyezések jobban kidomborodnak.⁸

Ivetić arra is rámutat, hogy a két partvidék egy rövidebb intermezzót követően a 7. századtól folyamatosan kommunikált egymással, és szoros munkamegosztás alakult ki köztük, a nyugati fél dominanciájával. A szerző ezt leginkább azzal magyarázza, hogy a Római Birodalom felbomlása után nem Ravenna, illetve Bizánc, hanem a 9. századtól fokozatosan felemelkedő (és bizánci kötöttségeit lépésenként felszámoló) Velencei Köztársaság vonta befolyása alá az Adriát. Noha a *Serenissima* uralmának a jelei már a 13. század elején körvonalazódtak, Velence csak Korfu 1383. évi elfoglalásával teremtett végül a néhai *Mare Nostrum*-ból *Golfo di Venezia*-t, majd abból *Mare Adriaticót*. Tehát gazdasági súlya ekkortól már az Adrián túl, még a környező közigazgatási határvonalakon is átívelt.

⁸ Például: Pápai Állam: Ancona, Aquila, Bari és Ravenna; Velencei Köztársaság: Padova, Velence, Treviso, Isztria: Póla/Pula, Rovigno/Rovinj, Trieszt; Kvarner: Fiume/Rijeka; Dalmácia: Ragusa/Dubrovnik, Zara/Zadar; Spalato/Split.

Ezen a ponton a szerző éles kritikával fordul a horvát és szlovén történetírás „kolonialista” paradigmája ellen, és kijelenti, hogy nem állja meg a helyét az a nézet, amely szerint Velence „gyarmatosította” és kizsákmányolta volna a keleti területeket. A szuverenitás elfogadása jóval összetettebb, kétirányú folyamat volt. Ráadásul a tenger túloldalán a Raguzai Köztársaság is Velencéhez hasonlóan viselkedett és hasonló rendszert működtetett. Ivetić olvasatában a keleti oldal kiszolgáltatottsága helyett inkább a kölcsönös előnyöket, a gazdasági és biztonsági érdekeket kell látni, amihez viszont a centrumok és perifériák jelentőségét újra kell értelmezni.

Ivetić ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozza, hogy Velence sem volt legyőzhetetlen, mivel azzal, hogy teljesen a tenger felé fordult, elmulasztotta, hogy harmóniát teremtsen egyes részei közt. Így a *Stato da Terrát*, a szárazföldi államot, valamint az Isztriát, Dalmáciát, az albán és a montenegrói partszakaszt, illetve a Peloponnészoszt és Ciprust is felölelő *Stato da Mart* mindvégig külön egységként kezelte, ami miatt a köztük lévő összetartozás érzése felületes, az ott élő lakosság identitása pedig lokális maradt.

A *Serenissima* uralmának és gazdasági rendszerének 1797-ben Napóleon bevonulása vetett véget. Ezt az esztendő Ivetić egy új ciklus, az 1918-ig tartó hosszú 19. század nyitányának nevezi. Éppen ezért külön szakaszban elemzi, hogy a Habsburg Birodalom hogyan vette át a Köztársaság szerepét a tengeren, és hogyan terjesztette ki a hatalmát az Adriára. Magyarán a kötetben szó esik arról is, hogy miként vált az osztrák Triesztből és a *corpus separatum* státusszal rendelkező Fiuméből bankokkal és biztosítóintézetekkel, hajózási társaságokkal és hatalmas raktárakkal felszerelt prosperáló kikötőváros, és mindennek hogyan lett alig 120 évvel később vége.

Ivetić némileg leegyszerűsítve arra a következtetésre jut, hogy az ipar, a technológia és a kommunikáció rohamos fejlődésével a léptékek és mértékek is módosultak, ami megbontotta a Velence által létrehozott civilizációs egységet. Először is azért, mert az Adria modernizálódni, globalizálódni kezdett, másodszer azért, mert a nacionalizmus egyre gyorsabban terjedt a térségben. Így az I. világháborúval az Adria előbb a politikailag, majd a II. világháborúval és a szocialista Jugoszlávia megszületésével gazdaságilag is szétredezett Európán belül is perifériára szorult. Az egymástól elforduló keleti és nyugati partvidékek párbeszédére pedig az 1990-es évek délszláv háborúinak lezárultáig várni kellett, de az gyakorlatilag csak a 2000-es évek elején kezdődött meg.

A két oldal közeledésének problémája igen aktuális kérdés. A szerző meggyőződéssel vallja, hogy a globalizációs trendek, valamint az egyéb transznacionális gazdasági, társadalmi és politikai együttműködések a terület regionalizálódása irányában hatnak. A szemléletváltás példájaként az Adriai Eurorégió 2006. évi létrejöttét, illetve az Európai Parlament 2014-ben meghirdetett, az adriai és

a Jón-tengeri régióra vonatkozó fejlesztésének stratégiáját hozza fel.⁹ Jóllehet ebben az új, tágabb kontextusban az *Adria, akárcsak a Földközi-tenger, mindenképp csupán történelem*.¹⁰ Ivetić gondolatai mögött tehát már nemcsak tudományos vonatkozások rejlenek, de azokban a régió gazdasági fellendülésének reményei is megjelennek. Nem mondja ki, de talán abban bízik, hogy Horvátország uniós csatlakozásával az Adria területe nagyobb figyelmet fog kapni, és az ottani tagállamok együtt nagyobb lobbierőt tudnak majd felvonultatni.

Ezzel a gondolattal a szerző el is jut kötetének egyik fő tételéhez, mely szerint a történelem folyamán az igazán erős politikai centrumok tengeri, tengerparti és szárazföldi gazdasági aktivitásukkal kulcsszerepet játszottak az Adria egységes régióvá formálásában. Ivetić állítását a források központi elosztásával, a hajózási útvonalak megszabásával, a kikötők működésének és a termékek árainak szabályozásával, az áru- és személyforgalom irányításával, a tengeri erőforrások (például a halászat, később a turizmus) kiaknázásával, az információközvetítés ütemének megadásával példázza.

Ismét Braudelhez nyúl vissza, amikor a társadalmi rend „hódító” kompetenciáit és a kultúra térfelosztó, térrendező mivoltát veszi számításba, illetve amikor megállapítja, hogy az Adria elsősorban kultúrtörténeti összefüggésben mutatja meg egységét. Hiszen az Adria legalább annyira a szellemi, materiális és pénzügyi javak, a nyelv, valamint a személyes és kollektív tapasztalatok megosztásának és cseréjének színtere, mint a különböző politikai, intézményi, gazdasági és kulturális modellek egymásnak feszülésének és együttélésének területe.

A szerző ezért külön szakaszokban foglalkozik a kölcsönhatásokkal, legfőképp az egyének helyváltoztatásának motivációival és típusaival. Ezek közül az egyik nagy csoportba a felekezeti mozgalmakat, a szentek (Mária, Márk, Miklós, Móric) vándorlását, a szerzetesrendek terjeszkedését és a zarándoklatokat sorolja be, és ezt meggyőzően támasztja alá. Úgy véli, ezt a mozgást legszemléletesebben Szűz Mária názáreti háza szimbolizálja, amit a legenda szerint a keresztes hadak 1291. évi akkói csatavesztése után az angyalok a Fiume/Rijeka melletti Trsatra/Tersattóra, majd onnan az Anconával szomszédos – azóta kegyhelyként tisztelt – Loretóba menekítettek a pogányok elől.

A másik fő csoportba a gazdasági, megélhetési migráció típusai kerülnek. Itt Ivetić az elnéptelenedett közép- és dél-itáliai, abruzzói és moliséri latifundiumokon munkaalkalmat találó délszláv és albán tömegek boldogulását részletezi. Továbbá a 15. században Anconában letelepedő dubrovniki kereskedők garmadáját említi, akik a tenger túlsópartjára költözve lerakatokat, hajóépítő-műhelyeket üzemeltettek, és számottevően hatottak környezetükre. Hogy nem átmeneti jelenségről, hanem

⁹ Európai Parlament. Elfogadott szövegek. Az adriai- és jón-tengeri térségre vonatkozó uniós stratégia. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0383_HU.html (Léptetés ideje: 2024. május 20.)

¹⁰ Ivetić, 2022. 249.

tartós integrációs folyamatról van szó, azt egyrészt nyelvi és kulturális motívumok, valamint a szláv(os) családnevek és olyan intézmények is igazolják, mint az 1362-ben Nikola od Schiavona tiszteletére felszentelt görög keleti rítusú templom vagy éppen a világhíres bari-i Szent Miklós bazilika.

Ivetić hasonló alapossággal tér ki az itáliai területekről elvándorlók térbeli mobilizációjára. Közülük a transzhumáló állattartással foglalkozó pásztorokat, a használati tárgyakat értékesítő idénykereskedőket, az Isztriából és Friuliból kirajzó sajt- és húskészítőket, valamint a nagyobb adriai kikötővárosokban a hitelintézetek és bankok, illetve hajózási társaságok és egyéb nagyvállalatok megalapításában kulcsszerepet játszó (nem ritkán zsidó) pénzembereket mutatja be. Jóllehet a tudományos célú utazásokról, az egyetemjárásokról és a művészeti stílusok diffúz hatásáról sem feledkezik meg.

Természetesen igazságtalan lenne a szerző megállapításait kizárólag az olaszországi beágyazottságával és a kenyéradó padovai katedráljával magyarázni, de ezen a ponton szemléletmást előtérbe kerülnek „nyugati preferenciái”. Vagyis, bár számos példával illusztrálja, hogy a mobilizáció a partvidékek között oda-vissza zajlott, kiemeli, hogy a tudományban a nyugati fél primátusa érvényesült. Hiszen – érvel – a keleti partvidéken sokáig nem is léteztek egyetemek, és még a kelet-adriai területekről származó tehetséges művészek képzése is gyakran a nyugati műhelyekben bonyolódott le.

A szerző ugyanakkor a durazzói születésű Andrea Alessi építész és a zárai Juraj Dalmatinac szobrász alkotásaira hivatkozva elismeri, hogy az Isztria, Dalmácia, Velence, Ancona és Ravenna között ingázó mesteremberek megkérdőjelezhetetlenül hozzájárultak az adriai városok megközelítőleg azonos, tipikus miliójének és sajátos vonásainak kialakulásához. Úgy, mint az isztriai fehér kövekből épült óvárosi árkádos házak, a nyüzsgő piacok, az emberekkel teli utcák, a toronyórával, katedrálisokkal és palotákkal körülvett tágas terek, a szűkös síkátorok, valamint a zsúfolt kikötők és a „Tenger” fenséges kisugárzása által nyújtott látványhoz. A települések karakterisztikájának részletes leírása fontos célt szolgál. A szerző ugyanis ezekkel magyarázza, hogy az Adria az ismerőség és otthonosság érzetét kelti mindazokban, akik egy adott pontjáról egy a másikba látogatnak. Különösen a hozzá hasonló *homo adriaticus*okban.¹¹ Kár, hogy Ivetić nem él a léptékváltás eszközkészletével, és a meghatározóbb *homo adriaticusok* oda- és összetartozását jelző személyes megnyilvánulásai már nem kerültek be a kötetbe.

A vízió, amit Egidio Ivetić az Annales-iskola klasszikusai által kijelölt úton haladva kínál az olvasónak, mégis teljesnek mondható. A *Povijest Jadrana* kivételesen adatgazdag, nagy kaliberű szintetizáló munka, amiben az Adria végre új olvasatot nyer, és egy többszörösen összetett mikrokozmoszként valódi történelmi

¹¹ Ivetić a fogalmat a szlavista Sante Graciotti alapján használja, és azon az Adria területén született, nyelvi és kulturális találkozások pontján nevelkedett, sajátos lokális identitással rendelkező, a tengerhez és annak két partjához egyformán kötődő és ott otthonosan mozgó személyeket érti.

főszereplővé válik. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy Ivetić az Adria keleti és nyugati oldalát párhuzamosan vizsgálva a hatalmi viszonyok mellett figyelmet szentel az összefonódó gazdasági kapcsolatoknak, a bonyolult társadalmi folyamatoknak, valamint a kölcsönös egymásrautaltságoknak. Másrészt széleskörű olvasottságának, alapos elméleti felkészültségének és kritikai attitűdjének, amivel egyformán elutasítja a korábbi sztereotípiákat és a nemzeti történetírások leegyszerűsítő és egyoldalú túlzásait. Igaz, pontosan ez az egyensúlyozó, békítő attitűd vezet oda, hogy a monográfiában az adriai népek, nemzetek és nemzetiségek együttélése kissé romantizált, túlidealizált színezetet nyer.

Kétség sem fér hozzá, Ivetić monográfiájával elsősorban az olasz, horvát és szlovén történészeknek szól és üzen. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – magyar szempontból különösen érdekes, hogy egy pólai születésű, Jugoszláviában szocializálódó, de diplomát, doktori fokozatot és egyetemi állást, egzisztenciát Olaszországban szerző professzor hogyan gondolkodik az Adriáról és annak Európán belüli szerepéről, valamint saját identitásáról és (tudományos) helyzetéről.

SCHILLER ERZSÉBET*

Oroszokról, magyarokról, mindannyiunkról

Hammerstein Judit: *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években.*

Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2022.

Hammerstein Judit régóta foglalkozik az Oroszországot, a Szovjetuniót járt magyarokkal, elemzi szövegeiket. Monográfiáját PhD-dolgozata alapján írta, amelyet – gondolom, az opponensek tanácsára – ugyan kiegészített néhány fontos momentummal, de lényegében nem változtatott rajta.¹

A két világháború között a Szovjetunióba látogató magyar írók élményeiről ígér beszámolót a könyv. Mindenképpen vonzó, a szűk szakmán kívül is érdeklődésre számot tartó téma, hiszen talán nincs még egy olyan ország, amelyhez a magyar történelemnek, kultúrájának ennyire sokféle és változó a viszonya, miközben folyamatosan kénytelen viszonyulni hozzá.

A könyv sokkal többet ad, mint amennyit címével, alcímével ígér. A cím minden szava ugyanis tágan értelmezendő. Az orosz többnyire szovjet is; a magyar nem feltétlenül magyarul ír; az író nem biztos, hogy foglalkozásszerűen ír, hanem értelmiségi, aki írásban rögzíti élményeit; és a 20–30-as évek állnak ugyan a fókuszban, de ahhoz, hogy ezt az időszakot jól értsük, a könyv korábbi útiélményekkel is szembesíti ennek a korszaknak a szövegeit. A monográfia szerkezete rendkívül átgondolt, sokszor úgy működik, mint egy regény: minden fejezetnek van egy főszereplője, aki más fejezetekben mellékszereplőként bukkan fel. Előre- és visszautalásokkal halad előre a szöveg, egyre jobban behúzza az olvasót.

Kik a szerzői a könyvben ismertetett, különböző műfajokban született beszámolóknak? Olvashatunk például 19. századi nyugat-európai és magyar utazókról, utóbbiak különlegessége, hogy Oroszországról szóló állításaik többnyire mellékesek, mivel a magyar ősházát kutató régészekről, a finnugor népeket felkereső

* A szerző az ELTE BDPK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének docense. E-mail schiller.erzsebet@sek.elte.hu

¹ A szövegben talán tördelés közben is dolgozott a szerző, ennek vagy valami egészen másnak az eredménye a könyv igen rossz tördelése – féloldalak maradtak fehérén fejezetek, mondatok, szavak közepén. Véltetően az apró átdolgozásnak esett áldozatául néhány szakirodalmi hivatkozás is – érthetetlen, miért.

nyelvészekről, néprajztudósokról van szó. Feljegyzéseikből kiderül ugyanakkor, hogy azok a sztereotípiák, amelyekkel a mindenkori Nyugat közelít Oroszországhoz, már korán megjelentek. Az egyik legfontosabb ezek közül az Oroszországnak tulajdonított messianisztikus szerep. Ennek kialakulásában nagy jelentősége volt a szépirodalomnak, amely a 19–20. század fordulóján óriási népszerűsége tett szert Európában, így Magyarországon is. Az olvasók, kritikusok már a háború előtt látnak hasonlóságot az orosz és a magyar falu között, az orosz irodalom felesleges emberében pedig felismerik a magyar dzsentrit.

Mielőtt a könyv útnak indítja hőseit a Szovjetunióba, bemutatja azt a közeget, amelyből indulnak és ahova írásaikat szánják. A 20–30-as években a Tanácsköztársaság tapasztalatának köszönhetően, a rideg szembenállás a Szovjetunióval, illetve a kommunizmussal szemben megkülönböztette a magyar utazók lehetőségeit a nyugatiakéitól. Nagyjából tíz évvel később jött létre diplomáciai kapcsolat a Szovjetunió és Magyarország között, mint a többi nyugati állam és a Szovjetunió között. Ugyanakkor a nem különösebben élénk, de mindig létező kulturális, tudományos kapcsolatok nem szakadtak meg a két világháború között sem. Az orosz és – a lehetőségek szabta mértékben – a szovjet irodalom iránti érdeklődést mutatják a korszak folyóiratai, a könyvkiadás is.

Sokféle okból és céllal utaztak emberek a Szovjetunióba a két háború között, és egymástól sokban eltérő tapasztalatokra tettek szert, de még ennél is nagyobb a különbség ezeknek a tapasztalatoknak az értékelésében. Popper József mérnök német megbízásból érkezett 1924 augusztusában néhány hétre a Szovjetunióba, ahol főként a közlekedési viszonyokat tanulmányozta. A mérnök – szépirodalmi igénnyel írt – beszámolójában minden téren elmaradott viszonyokról számol be, civilizálatlanságról, az oroszok kíméletlenségéről, de a sok negatívum mellett pozitívumokat is említ: az oroszok barátságosságát, humorérzékét és „lenyűgöző életerejét”.

Egészen más körülmények közül és más céllal indult útnak a Károlyi házaspár, akiknek beszámolója teljes mértékben a propagandának volt alárendelve. 1931-ben a párizsi *Vu* magazin felkérésére a lap főszerkesztőjével utaztak el, hogy segítsenek összeállítani egy orosz különszámot. Utazásukat az Inturiszt² szervezte a tökéletes propaganda jegyében. Károlyiék nem láttak át a szítán, vagy pedig nem akartak megbízójuknak csalódást okozni – lelkes, a Szovjetunió iránt elkötelezett propagandáírásaikban igyekeztek személyes tapasztalataik, benyomásaik alapján megcáfolni a negatív előítéletek mindegyikét. Károlyiék nézőpontja és célközönsége nem magyarországi volt.

Ugyanakkor sokan utaztak ki Magyarországról oda a művészeti és kulturális élet képviselői közül. Ilyen volt Magyar Zoltán, aki hiába utazott saját költségén, ott tartózkodását így is a szovjet propagandára szakosodott intézmények szervezték. Magyar cikkeiben, előadásaiban utal a szovjet rendszerre, amelyről azt

² Az egyetlen szovjet utazási iroda, rajta keresztül utazhattak csak be külföldiek az országba.

gondolja, hogy Európában teljességgel elfogadhatatlan. Gazdasági szempontból ugyanakkor jó benyomásokról számol be: úgy látja, hogy a jogszerűség háttérbe szorítása és a központosítás jót tesz a teljesítménynek.

Márai Sándor szerepeltetése ebben a könyvben sok kérdést felvet. Az Oroszországban soha nem járt író annak a fejezetnek az egyik fontos szereplője, amelyben arról van szó, hogy milyen kapcsolatok maradtak és jöttek létre Magyarország és a Szovjetunió között, és mit tudhatott ekkoriban Európa a Szovjetunióról. Márai igen tájékozott publicista volt, „jól értesült magyar író” – ahogyan a róla szóló fejezetcím mutatja. Olyannyira jól értesült, hogy szovjet tárgyú publicisztikáiból az olvasó jobban tájékozódhatott, mintha az utazók memoárjait olvasta volna. Ő arra példa Hammerstein Judit könyvében, hogy megfelelő kíváncsisággal, alaposággal és érzékenységgel elég pontosan lehet tájékozódni még a sok tekintetben elzárt szovjet valóságról is. Márai nagyon sok helyről gyűjtötte az információit (többek között a moszkvai rádió magyar adásából), és tájékozódásához nyilvánvaló módon hozzájárultak az utazók, még akkor is, ha azok a szovjet propagandát közvetítették. Látását nem homályosította el semmi, nem úgy, mint a szemtanúkéét. Mindez azt sugallja, hogy a személyes tapasztalat akár kevésbé hiteles is lehet, mint a más forrásokból összeszedett, egy nagyobb kontextusba helyezett, jól rendszerezett ismeret születhet. Márai tájékozottsága felér egy utazással? Ha megfelelő tárgyilagossággal az ország működését akarjuk megismerni, akkor igen. Ha a rendszernek az egyénre – a szovjet polgárra és bármely idegenre – tett hatását akarjuk megérteni, akkor viszont az utazókat kell olvasnunk, hogy megérthessük tévedéseiket, lelkesedésüket, illetve kiábrándultságukat, az egyéni ambíciókat és a Szovjetunióba vetett hitet és reményt.

Sokat láttak és tapasztaltak a magyar hadifoglyok, akik pár éves szibériai hadifogság után egy véres polgárháborúban ocsúdtak. Az ezzel foglalkozó fejezet főszereplői Markovits Rodion és Munk Artúr, illetve az ő szépirodalmi igénnyel íródott munkáik. A későbbi, Nyugatról induló utazókhöz képest gondolkodásukban az a legfontosabb különbség, hogy ők – bár nem a saját elhatározásukból – látták az orosz és a formálódó szovjet világot egyaránt, és az előítéleteik legfeljebb a régebbi korokból és legfőképpen a szépirodalomból táplálkoztak. Tapasztalataik megosztását kevésbé vagy egyáltalán nem kötötte ideológiai elvárás, politikai megrendelés. Visszaemlékezéseikben – a nem szépirodalmi jellegű feljegyzéseikben is – a fogságra vonatkozó élményeken túl is sok a hasonló elem: „egyik emlékirat sem mulasztja el, hogy arra a különös hatásra reflektáljon, amelyet az orosz jellem, az oroszország általában, az oroszok szerelemhez való viszonya, az orosz erkölcsiség, ahogy az orosz, illetve a szibériai táj, valamint az orosz városok látványa gyakorol a szerzőkre. Az orosz másság, az orosz lelkiség és idegenség tapasztalata mint kulturális sokk különböző hangsúlyokkal, de mindegyik írásban jelentős figyelmet kap.” (161.)³ A polgárháborús

³ Itt és a későbbiekben a zárójelbe tett számok a monográfia oldalszámait jelentik.

emlékekben, majd valamivel később a szovjet világot megtapasztaló utazók feljegyzéseiben a szépirodalmi hivatkozások csökkennek – nem műveltségbéli hiányosság miatt, hanem „mintha a valóságból merítkező tapasztalatok erőteljesebben felülírnák a regényekből szerzett benyomásokat” (194.). A szovjet időszak emberei nem ismerik a humort, így a róluk hírt adó, velük szimpatizáló szerzők többségének is arcára fagy a mosoly, de Markovits és főleg Munk még helyenként erőteljes humorral, ironiával közelít a polgárháborúban vergődő orosz emberhez.

A könyv következő és legbravúrosabban bemutatott hőse Arthur Holitscher, aki „messianisztikus útirajzát” németül írta, és egyelőre nincs magyar fordítása. Holitscher Budapesten született, német ajkú zsidó értelmiségi volt, aki nemcsak hogy nem tekintette magát magyarnak, de nem is szerette a magyarokat (például nacionalistának és idegennek tartotta őket), és elítélte az asszimilációs törekvéseket.

Holitscher, miközben szenvedélyesen érvelt az asszimiláció ellen, lázadt a saját családja, társadalmi közege ellen is. Élt Párizsban, Bécsben, Berlinben, de sehol nem talált otthonra. A „társadalom átalakítása és a társadalomból való kivonulás iránti vágy” (227.) mozgatta, végül „hontalan”, „hivatásos” utazóvá vált, aki élményeit útirajzokban adta közzé. 1920-ban eljutott Szovjet-Oroszországba. Nem véletlen ez a rendkívül korai időpont, Holitscher ugyanis a nagy társadalmi keresők közé tartozott, minduntalan az emberiség megújulásának kérdésére kereste a választ. Ezért messianisztikus alapállásból vizsgálta a fiatal államot: „az útleírás oldalait az a meggyőződés hatja át, hogy a kommunizmusnak, így a bolsevizmusnak is az a küldetése, hogy az emberiséget egy egészen új, szakrális közösséggé alakítsa át” (231.). Igyekszik tárgyilagosan közelíteni a látottakhoz, de maga is tisztában van vele, hogy ebben nem csak a manipulált hírek, hanem saját hozzáállása is akadályozza, ugyanis „az utópiát keresi” (232.). Sok minden lenyűgöző (például a Vörös Hadsereg mint új típusú haderő, az analfabetizmus elleni harc, a gyermekotthonok, a munkásiskolák, a proletárfőiskolák, a proletkult alkotóműhelyei), de látja a nehézségeket is (így a valóság manipulálása, a szabadsághiány, a bolsevik bürokrácia, az erőszak, nyomor, éhezés, a prostitúció, a rettenetes lakásviszonyok). Utóbbiakat elfogadja, „ha ez az ára annak, hogy az áhított cél teljesüljön. Egyetlen dolgot tart elfogadhatatlannak, azt, ha elvész a vallásos dimenzió, mert akkor szerinte minden erőfeszítés értelme megkérdőjeleződik” (245.). Holitscher az értelmiséget eredendően gyűlöli, „megérett az idő az értelmiség megszüntetésére” – írja (239.). A Szovjetunió léte visszaadta az emberiségbe vetett hitét. Holitscher 1922-ben még kétszer utazik a Szovjetunióba. A második alkalommal a polgárháború utáni éhínség tanúja, amelyről ugyan „döbbenetesen naturalista leírásokat olvashatunk” (249.), de szövege egyrészt a bolsevik kormány intézkedésein kívül mindent és mindenkit hibáztat a kialakult éhínségért, másrészt a szenvedő szovjet ember felmagasztalása mögött a nemzetközi munkássegélyezés (IAH) népszerűsítése is rejlik – ez a szervezet küldte ki másodszer Holitschert a Szovjetunióba. A könyv patetikus hangon, a jövőbe vetett hit megvallásával zárul. Nem sokkal

később, harmadik útja után – amikor az Internacionálé moszkvai kongresszusán vett részt – az országba vetett messianisztikus hite megtörik, nem tud mindent elfogadni a történekekből. Így ezt a szellemi otthont is elveszti, az emberiség boldogulását máshol keresi tovább.

Bár Holitscher nem vágyott magyar (író) lenni, Hammerstein Judit könyve logikájával azt állítja, hogy magyar írónak, adott esetben utazónak, krónikásnak számít mindenki, aki akárcsak részben a magyarországi életben, mindennapokban, kultúrában, civilizációban gyökerezik, bármilyen származással és anyanyelvvel. Erre a kérdésre reflektál akkor is, amikor Koestler útirajzáról és memoárjairól ír. Abban a kontextusban, amelyben a monográfia vizsgálódik, Koestler is magyar író. (Ebben a rokonszenvesen széles megközelítésben nem tudom, miért nem jutott egyetlen említés sem Avigdor Hameirinek, eredeti nevén Feuerstein Avigdornak, aki 1916-ban magyar katonaként orosz hadifogságba került, 1921-ben sikerült elhagynia az országot, és erről két regényt is írt – héberül ugyan, de a 30-as években az egyik olvasható volt már magyarul is.)

Hammerstein Judit könyvének egyik jellegzetes vonása, hogy nem ítélkezik. (Talán egyedül éppen Holitscher dühödt asszimilációellenességét veszi rossz néven.) Hagyja, hogy szerzői, utazói saját magukat értelmezzék, vagy a szövegek összevetéséből, párhuzamos olvasásából kerekedjen ki tárgyilagos kép. Ebből a szempontból is nagyon izgalmasan építette fel a könyv legnevezetesebb hőséről, a világhírű *Sötétség délben* szerzőjéről, Arthur Koestlerről szóló fejezetet.

Koestler első útjára 1933-ban a német kommunista párt megbízásából került sor, az erről szóló, *Vörös nappalok és fehér éjszakák* című útirajzát a második szovjet útja után megtagadta. Hammerstein Judit párhuzamosan tanulmányozza Koestler elfogult riportját és a bő húsz évvel keletkezett két önéletrajzi írását (*Nyilvessző a végtelenbe*, *A láthatatlan írás*), amelyeket Koestler már „szenvedélyes antikommunistaként” vet papírra. (267.) Könyvei maguk is sugallják ezt a megközelítést, hiszen önéletrajzában Koestler értelmezi saját korábbi elképzeléseit, gondolatait, szembesíti az útirajzban leírtakat a látottakkal – és saját magával.

Az első útról szóló, németül, irodalmi igényességgel megírt propagandakiadványt erősen cenzurázva, megcsontítva Harkovban adták csak ki németül. Ebben patetikus hangon számol be a Szovjetunióba való beutazásáról, amely olyan, mintha az Ígéret földjére lépne, ahol mindennek más jelentése van, mint Nyugaton. Sokat utazik (utaztatják, viszik mindenfelé), de alig ír valamit a környezetről, mintha nem látna semmit az orosz vagy közép-ázsiai városokból, helyszínekből. Ő maga írja le később azt a tudatállapotot, amelyben töltötte ezeket a hónapokat: mindent egy „dialektikus szűrőn” át látott, „az euforikus sorokra visszautalva jegyzi meg a *Nyilvessző a végtelenben*, miként válik az osztályszempontot mindennek felett érvényesítő, dialektikus látásmód feltételes reflexszé”. (270.) De valóban sok mindent nem tudhatott, például hogy a sarkvidéken, ahol dicsérte a termelőmunkát, valójában a kényszermunkatáborokban zajló termelést méltatta.

Később leírja azt a tudatállapotot, amelyben a Szovjetunióban töltött hónapok alatt élt és szemlélt. Tudata bizonyos eseményeket ugyan elraktározott, de akkor nem vette észre őket. Később megértette, hogy koncepciós, irányított utazás volt az övé, nem mindig azt látta, amit szeretett volna, és valójában nem a saját szemével látott. Viszonylag készületlenül indult útnak, ezért is könnyen alakíthatta nézeteit a propaganda. Ugyanakkor a fasizálódó Németországból utazott a Szovjetunióba, Hitler hatalomra jutásának híre Harkovban érte. Ekkoriban vele együtt sokan látták úgy, hogy a fasizmussal szemben hatékonyan csak a kommunizmus tud fellépni. Közben a szovjet terror is az egyik csúcspontjára jutott éppen, Ukrajnában tombolt az éhínség. Koestler ezt látta, miközben a szovjet híradásokban ennek nyoma sem volt. Az utolsó hetekben Moszkvában magába roskadtan írta az úti beszámolót.

Utólag értette meg azt is, hogy riportjaival időnként csak álcázott valamit – saját maga előtt is. A propaganda működését később saját magán vizsgálta. Amit a szervezők nem akartak megmutatni neki, az végül tényleg nem is érdekelte. „Önéletírásában hangsúlyozza – foglalja össze Hammerstein Judit –, hogy a Szovjetunió kiábrándító és megrázó élményt jelentett. Mégis kommunista maradt, ám immár nem a Szovjetunió példája miatt, hanem éppen annak ellenére. Azzal áltatta magát, hogy az éhínség szükségszerű, és minden, ami ellenszenves a Szovjetunióban, az orosz nép elmaradottságának a következménye. Azzal nyugtatta magát, hogy a nyugat-európai kommunizmus biztosan másmilyen lesz.” (295.) Memoárjában a kommunizmus melletti kitartását elsődlegesen a nácik németországi hatalomra jutásával magyarázza. (Végső szakítása a kommunista párttal csak később, Spanyolországban következett be.)

Ahogy a korszakban mások is, Koestler is az utópiák: a cionizmus, majd a kommunizmus felé fordult. Hammerstein Judit szerint nem véletlen, hogy „a kommunizmus, a kommunista párt és a Szovjetunió is bevallottan vallásos színezetet kap” nála. (300.)

Illyés Gyula és Nagy Lajos egy francia szerzővel, André Gide-del kerültek közös fejezetbe. Méltán történt ez, hiszen Gide magyar recepciója – a könyvet fordító Déry Tibor bebörtönzésével együtt – valóban ebbe a körbe vonja őt is, aki különben a Szovjetunióba utazók közül akkoriban a legnagyobb ismertségre tett szert Európában. „Gide a kiábrándult vallásos rajongó, Illyés az óvatos mesélő, míg Nagy Lajos a fanyar realista nézőpontjából látatja az országot. Vitathatatlan, hogy a három író személyisége és helyzete, valamint utazásának körülményei jelentősen különböznek” – írja összefoglalóan Hammerstein Judit. (317.)

Gide harcos antifasisztaként messianisztikus hittel hitt a Szovjetunióban, egy beteljesülő utópiát látott benne. Mikor 1936 júniusában a szovjet írószövetség meghívására Moszkvába érkezett, már voltak benne kételyek. Pár nap alatt felismerte, hogy állandóan megfigyelik, hogy megakadályozzák abban, hogy azzal találkozzon, akivel szeretne. Átlátott a propagandán, eredendő elfogultsága nem

volt olyan nagymértékű, hogy ha a szabad mozgását a luxusautók segítségével akadályozták is, ne őrizte volna meg a szabad tekintetét.

A *Visszatérés a Szovjetunióból* című memoárjában Gide egy kiábrándulásról számol be. Nincs benne semmi humor, csak komorság, a becsapottság tudata. Illyés Gyula és Nagy Lajos ezzel szemben megengedtek maguknak némi humort, iróniát, hiszen ők nem rajongóként érkeztek az országba, és tudtak – ahogyan Illyés írja – a „Potemkin-komplexusról”, ezért némi gyanakvással, távolságtartással szemlélték mindent.

Az első írókongresszus, amelyre a két magyar írózt hívták meg, éppen egy valamivel nyugalmasabb, a terrortól egy kicsit megpihenő időszakra esett. A kongresszus kezdete egyre halasztódott, az írókat országjárásra vitték. Illyés és Nagy azonos helyeken jártak, de sok mindent eltérő módon érzékeltek és rögzítettek. Igyekeztek többé-kevésbé elfogulatlanul szemlélődni. Ugyanakkor Nagy Lajos sokkal tárgyilagosabb Illyésnél, aki több rokonszenvvel közelít a látottakhoz, igyekszik megfelelni közönsége és a szovjet elvárásoknak egyaránt. Illyés *Oroszország* című könyvében, „szépirodalmi igényességgel megírt utazási riportjában” (329.) „a szocializmus álmát kéri számon” (331.) a Szovjetunió, s nem hasonlítja Oroszországhoz. Mégis, a monográfiában említett beszámolók között Markovits Rodion hadifogolyregénye mellett ez az egyetlen könyv, amely hivatkozik a klaszszikus orosz irodalomra.

Illyés nyilvánvalóan sok mindent elhallgat. Nem említi könyvében például azt, hogy találkozott a magyar kommunista emigráció Moszkvában élő tagjaival – más forrásokból tudjuk, hogy ez megtörtént. (Hammerstein Judit sem említi.) Illyés könyve alapvetően pozitív kicsengésű, érzelmileg inkább az olvasónak az oroszokhoz – és nem a szovjetekhez – fűződő rokonszenvére apellál, ahogyan ezt könyvének címe is mutatja. Illyés óvatos megállapításaival elérte, hogy szinte mindenki számára elfogadható legyen a könyve. Illyés – Nagy Lajoshoz hasonlóan – ír a bürokráciáról, a személyi kultusról, feltűnik neki az igénytelenség, a slendriánság, de minderről nem a teljes elutasítás hangján szól. Későbbi írásaiból ugyanakkor kiderül, hogy sokszor különbözött a tapasztalata a leírtakról. (Nem Koestleréhez hasonló eset ez, hiszen Illyéssel ellentétben ő első útirajzában is azt írta, amit akkor gondolt, csak később jutott ellenkező felismerésekre, és tagadta meg az írását.)

Nagy Lajos csak a szemének hisz, erőteljesen ellenáll a propagandának, de sokszor mégis elbizonytalanodik, hogy jól, helyesen lát-e. Sokat emlegeti a szabadsághiányt, a cenzúrát, nem talál mentséget a visszataszító jelenségekre. A Szovjetunióval, a kommunizmus pillanatnyi megvalósulásával szemben kritikus úti-jegyzetei miatt olyan erősen támadták baloldalról, hogy nemcsak hogy abbahagyta a szöveg folytatólagos közlését, hanem a még ki nem nyomtatott részeket meg is semmisítette. „A Tízezer kilométer kéziratának azért kellett megsemmisülnie, mert egyszerűen légüres térbe került, minden lehetséges nézőpontból tolerálhatatlannak bizonyult” – írja Hammerstein Judit. (364.)

Az időrendet szem előtt tartó monográfia utolsó hőse Sinkó Ervin, akinek az életműve – a szerző szerint – még keresi a helyét a magyar irodalomtörténetben, mivel sem a baloldal, sem a jobboldal nem tudott mit kezdeni ezzel az értékes anyaggal, annak ellenére, hogy az *Egy regény regénye* az 1935–1937 közötti időszak fontos szépirodalmi-történeti forrása. Ez a könyv napló, önéletírás, dokumentumregény „sajátos egyvelege”, és mint ilyen valóban sok szempontból érdekes és fontos tudásokat közvetít. Sinkó azért ment Moszkvába – Romain Rolland és felesége közbenjárásával –, hogy sikerüljön végre kiadni *Optimisták* című regényét. A regény Magyarországon és Jugoszláviában politikai okokból nem jelenhetett meg, kiadására – miután Sinkó felesége lefordította németre – párizsi kiadó sem vállalkozott. Sinkó Moszkvában próbálkozik, hiszen regényének fő témája a magyar Tanácsköztársaság. Moszkvai tartózkodásának célja a könyv kiadása, tevékenysége kizárólag ekörül forog. Terve végül kudarcot vall, és tulajdonképpen szerencsés, hogy feleségével baj nélkül el tudják hagyni az országot. Sinkó ottléte alatt rengeteg jegyzetet készített, ezeket vetette később össze a regény írásakor friss gondolataival. Ebben a módszerben – ahogy erre Hammerstein Judit felhívja a figyelmet – van némi rokonság Koestler és közötté. Sinkónak másik, a regényben kevésbé látványos módon megmutatkozó célja az volt, hogy visszatérjen a kommunista mozgalomhoz, amelytől egy időre eltávolodott. Nem volt célja a Moszkvában uralkodó viszonyok bemutatása (a fővárost nem hagyta el), mint a valódi utazóknak, ezért naplószerű regénye egy „szubjektív elbeszélőfolyam” (370.), nincs egyéb rendezőelve. Mivel Sinkó szinte letelepedett Moszkvában, az első hónapok vendégléte után úgy élt ott, mint egy szovjet polgár, emiatt olyan tapasztalatokra tehetett szert, amelyenre egyetlen utazó sem. Ugyan szinte csak értelmiségi körökben forgott, de a könyve kiadása érdekében járta a hivatalokat, szembesült a bürokráciával, a mindent elárasztó propagandával és az azzal járó gicccsel, de mindenekelőtt a félelemmel, a terror szorításával. Találkozott a magyar emigráció tagjaival, megismerkedett számos művésszel, külföldi írókkal, róluk kiváló, egyedi portrékat írt, néha csak pár mondatban. Kafkai helyzetekbe került a kiadói világban, de vállalt minden megaláztatást is könyve érdekében. Ezek a helyzetek, és egyáltalán az egész procedúra a könyv ajánlásai, a döntésre való várakozás, a hitegetések és a döntést folyamatosan elodázó manőverek bemutatják a sztálini rendszer működését, amelynek az alapja a – jogos – halálos félelem. Sinkó megtapasztalja, hogy az emberek tudatát teljes mértékben a propaganda uralja, amelynek hatására – ha a helyzet megkívánja – képesek elfelejteni az előző nap történetek és korábbi véleményüket is, ráadásul rendkívüli öntudattal teszik ezt. Lát sok mindent, de – régi meggyőződése szerint – időnként mégsem értékeli adekvát módon. A recepció nem figyel Sinkó moszkvai tartózkodásának egyik különösségére: a felesége dolgozik, külön munkát is vállal, hogy meg tudjanak élni, emellett fordítja, gépeli a férje könyvét, a munkahelyén életveszélyes helyzetekbe is kerül – mindez annak a nevében történik, hogy sikerüljön kiadni az *Optimistákat*. Pedig ha másból

nem, a párizsi visszajelzésekből megérezhetné, hogy a könyve nem rengetné meg a világot. Sinkó a Moszkvában töltött két év alatt nem számolt be pozitív tapasztalatokról, minden – az utazókat sokszor jellemző – pátosz nélkül ír az emberekről, inkább a durvaságukat, szervilizmusukat emeli ki. Ugyanakkor – Koestlerrel vagy Gide-del ellentétben – egész életében kommunista maradt, mert hitt „egy holnapban, mely ebből a Szovjetunióból fog kinőni, de melyben őrmege se marad annak, amely ennek a Szovjetuniónak a szellemét jellemzi”. (386–387.)

A nagy mennyiségű írásból, amellyel Hammerstein Judit monográfiája foglalkozik, igazán sok mindent megtudhatunk Oroszországról, a Szovjetunióról, az orosz, a szovjet emberről. Akármennyire is szerteágazó a szerzők helyzete, célja, meggyőződése, fel lehet sorolni néhány kulcsszót, jelenséget, amelyet a hadifoglyok és az utazók többsége megemlít. A 19. századi utazók írásaiban felbukkanó élmények a későbbi, a szovjet hétköznapiokról szóló írásokban is megjelennek majd: az utazás nehézségei, a szabadsághiány, a bürokrácia, a szorongás légköre, a külföldiek megfigyelése, miközben az oroszok sem mernek szabadon beszélni. A korai beszámolók írják az orosz jellemről is, amelyben megfér a durvaság a jólelkűséggel; iszákosok, gyermetegek, engedelmesek, erőszakosak és erélytelenek – csupa ellentmondás az orosz ember. A szovjet korszakban a legáltalánosabb, az utazók mindegyikére vonatkozó jelenség, hogy inkább többé, mint kevésbé csak azt látták, amit a programjukat szervező intézmények látni engedtek – a 20-as évek közepétől mindenki „konceptuális utazáson” vett részt. Általánosnak mondható az a megfigyelés (sztereotípiá) is, hogy az orosz és az ázsiai jelleg keveredik a szovjet emberekben és mindennapokban. Többnyire azok is, akik rokonszenvvel közelítenek az ország felé, úgy látják, hogy a szovjet berendezkedés idegen Európától, talán még annál is idegenebb, mint annak idején Oroszország volt. Mi kerül még gyakran szóba? Mindaz, amit ötven-hatvan évvel korábban is emlegettek, kiegészítve a határon való átlépés nehézségeivel vagy a cenzúrával. Sokan beszélnek a szovjet ember fölénytudatáról, fölénykomplexusáról. De nem tekinthetjük ezt sem kizárólagosan a szovjet viszonyok szülte sajátosságnak, hiszen a fölényességről már a 19. században is beszámoltak: „az oroszok az orosz magasabb rendűnek tartják minden mással szemben” – hivatkozik Hammerstein Judit de Custin francia és Thallóczy Lajos magyar utazókra. (116.) Kiábrándulásuk idején Gide és Koestler a „fölény-komplexust” – amelynek lényege, hogy a Szovjetunió kívül mindenütt rosszabb az élet – a szovjet ember mérhetetlen tudatlanságára vezetik vissza. Sinkó is ír a szovjet embernek a propaganda hatására kialakult magabiztos önteltségéről. Csakhogy ebben a fölénytudatban az oroszok és a szovjetek rokonok voltak az őket szemlélőkkel. A mérnök Popper József „kulturálisfölény-tudattal” értékeli az ország elmaradottságát (129.), ahogy nyugati, magasabb rendű kultúrából érkező megfigyelőként tekintenek magukra a háborúban legyőzött hadifoglyok és a „társutas”, a szovjet propagandát nyugatra exportáló Károlyi Mihály is.

Könyve elején Hammerstein felteszi azt a kérdését, hogy az elemzett szövegekből kirajzolódik-e egy sajátos magyar nézőpont. A könyv – bár erre nem ad közvetlenül választ – arról győz meg, hogy ez a sajátosság legfeljebb a recepciót érinti, ahogyan arról is meggyőz, hogy a magyar úti beszámolók a maguk sokszínűségével beleilleszkednek a nyugati utazási irodalomba. Végül is ennél sokkal érdekesebbek, összetettebbek azok a következtetések, amelyek a szerzők és műveik bemutatása, összevetése során fogalmazódnak meg, vagy amelyek az utazók (ön)szemléletéből rajzolódnak ki.

A magyarországi kommunista utazókkal kapcsolatban a könyv felveti azt a kérdést, hogy miért lettek kommunistává, mielőtt átlépték a szovjet határt. A választ részlegesen megkapjuk: Holitscher, Koestler, Sinkó nem érezték magukat komfortosan a saját életükben, kitaszítottak, be nem fogadottak tartották magukat. Mindhárman zsidók voltak, sokféle identitás lehetett vagy volt a sajátjuk, a származásuk ösztönözte őket arra, hogy felismerve a polgári társadalom válságát, kiutat keressenek. A fasizmus éledése és megerősödése az ő elkötelezettségüket is megerősítette. Koestler rokonszenvvel emlékszik vissza a magyar Tanácsköztársaságra, amelyet a fővárosban élt át. A kommunista eszme felé fordította a 20-as évek Németországának közhangulata, a gazdasági válság, a faszálódás is. A szellemi és gazdasági válság pedig Nyugaton erősítette a szovjet mítoszt. Koestler és Holitscher mindemellett büntudatot éreztek amiatt, hogy értelmiségi családból származtak, erre is gyógyír lehetett a kommunista gondolat.

Mivel tudott hatni a szovjet eszme, hogyan tudta maga alá gyúrni polgárait és még a külvilágból érkezőket is? Mi volt az oka, hogy kit hosszabb, kit rövidebb ideig nem tántorítottak el a rettenetes személyes tapasztalatok, mi táplálta a patetikus hangot, amelyen minderről beszámoltak? Koestler adja erre a legalaposabb magyarázatot, ő egyszerre a megfigyelő és a megfigyelt ebben a kérdésben. Azt tapasztalta, hogy a kommunista tudat úgy jön létre, hogy a zárt ideológiai rendszer a maga propagandájával és érvrendszerével kialakít és felkínál egy zárt gondolkodásmódot, amely igen vonzó, mivel kész, ellentmondást nem tűrő válaszokkal szolgál az egyébként bizonytalan világban. A zárt tudat átrendezi a világhoz, a környezethez való viszonyt, a saját tapasztalat háttérbe szorul, nem is születik rá önálló reflexió. Ez a zárt tudat folyamatos önesalást eredményez. A szemlélő nem azt látja, amit valójában lát, hanem amit a propaganda hatására ő maga is látni akar. A „kommunista bájital” – állítja Koestler – igazi tudatmódosító szer, végletesen sematikus gondolkodást, látásmódot eredményez, ahol az abszurdum is természetesnek, logikusnak látszik (696.). Mindebben segédkezet nyújt a kommunista nyelvezet is a maga leegyszerűsített, árnyalatokat, iróniát nem ismerő mivoltával. Gide Koestlernél később érkezik a Szovjetunióba, 1936-ban már volt elegendő előismerete ahhoz, hogy ne adja át magát teljesen a propagandának, de látja működését és másokra gyakorolt hatását; a beszűkült tudat irányította gondolatokat és tetteket ő is ismeri. Márai is zárt tudatú rendszerről beszél, és Sinkó is ezt írja le, mikor

látszólag logikátlan, következetlen módon intézik ügyeit a bürokraták, vagy amikor rájön, hogy vitatkozásnak, érvelésnek nincs helye sem a hivatalos, sem a magánbeszédben. Nyilvánvalóan ennek a beszűkült tudatállapotnak a következménye a felsőbbrendűségi érzés is, az utópikus cél elfogadása és szolgálata bármi áron. Koestler állítása szerint, a szovjet rendszerrel való elégedettség mondatai egyfajta „verbális önhipnózissá” válnak, a szavak legyőzik a valóságot.

VÉGSŐ ISTVÁN*

Hová tűnt a sok internált?

A Kamenyec-Podolszkijba hurcoltak hosszú útján

Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz*.
Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet 2023. 292 oldal [Magyar Történelmi
Emlékek – Értekezések]

Stark Tamás, a II. világháború korának statisztikus történésze, a számszerűsített táblázatok elismert kutatója újabb nagyon fontos esemény kapcsán publikált. Az 1944-es deportálások, a háborús veszteségek, a málenkij robot után most a Kamenyec-Podolszkijban kivégzett magyar zsidók történetét összegezte, és igyekezett számadatokkal világossá tenni ezt a tragédiát. Mivel még a közelmúltban is születtek a témában hosszabb írások, így Stark kénytelen volt az eddigiekhez képest másként megközelíteni az 1941-es, tízezrek életét kioltó történeteket.

„A magyarországi holokausztkutatás középpontjában az 1944 nyarán végrehajtott deportálás, illetve a nyilas uralom alatt történtek feltárása áll. A Magyarország második világháború alatti történetével, illetve a magyar zsidóság sorsával foglalkozó átfogó munkákban az első magyarországi deportálás története általában csak egy epizódként jelenik meg. Ennek megfelelően a téma szakirodalma is viszonylag szűk.” (9.) Ezzel a felütéssel kezdi a szerző, s ez érdekes, hiszen tudható, hogy a holokausztkutatás kapcsán az egyik sokszor felmerülő narratíva az, hogy tengerenyi (szak)irodalma van. A szerző is némiképp rácafol önmagára. „Szűk” szakirodalmról ír, miközben öt oldalon át sorolja, hogy ki mindenki foglalkozott a témával 1945-től egészen napjainkig (például Randolph L. Braham, Frojimovics Kinga, Gellért Ádám, Gellért János, Geyer Arthur, Karsai László, Kovács Tamás, Lévai Jenő, Majsai Tamás, Szakály Sándor, Ungváry Krisztián). Nehezen értelmezhető így, hogy csak a legjelentősebbeket összegezve felsorolt mintegy 14 szerzőt, kutatót és legalább 25 tanulmányt, könyvet.

Abba talán nem érdemes belemenni, hogy az eset vajon egy epizód-e, mert egyébként a holokauszt történetében valóban az. A Szakály–Karsai-vita kapcsán röviden összegez, kerüli annak közvetlen, mély elemzését, inkább az eddigi kutatások meghaladását hangsúlyozza. A „hosszú úton” az I. világháború körüli idők kapcsán az olvasó szembesülhet az állampolgárság igazolása problémájával, az

antiszemitizmus fellángolásával, és azzal, hogy sajnos hosszú távon mindezek eljárásokhoz, internálásokhoz, deportálásokhoz és végül a tömeggyilkosságokhoz vezettek.

A szerző a *Bevezetés* és az *Összefoglalás* között 4 nagyobb fejezetre (*Zsidókérdés mint sorskérdés*; „*Jó*” zsidó, „*rossz*” zsidó; *Hontalanná téve*; *Végrehajtás*), illetve 15 alfejezetre osztotta a szöveget, amely nagyon jól olvasható és világos. A képmellékletben a már sokat publikált, közismert fotókat láthatjuk.

A *Bevezetés* című fejezetben Stark szépen áttekinti a kelet-európai területen lezajlott zsidóüldözések mérföldköveit. Az orosz, az ukrán, a lengyel, a román kormányzatok, szélsőséges szervezetek zsidók ellen irányuló pogromjait. Az nem teljesen világos, hogy miért tartja szükségesnek különválasztani az antiszemita propagandát és a megvalósult pogromokat. Szerinte utóbbiak nagyobb hatással voltak a zsidók életére. Úgy ír erről, mintha a pogromoknak nem lenne közük az antiszemitizmushoz, és az ehhez párosuló propagandának ne lenne hatása a zsidók elleni atrocitásokra.

Stark kitér a leendő közel-keleti zsidó állam létrehozásának első komolyabb, 20. század eleji próbálkozására. Kissé zavarba ejtő, hogy az Ottomán Birodalom zsidó állam létrehozását támogató nyilatkozata kapcsán azt írja, hogy „nem volt akkora hatása, mint a brit nyilatkozatnak”, majd egy mondattal később, hogy nagyon nagy jelentősége volt.

Sajnálatosan a *Zsidókérdés mint sorskérdés* további néhol zavaros mondatai, fogalmerdeje nem teszi könnyűvé a szöveg teljeskörű befogadását. Csak néhány példa: ritkán látni ezt az eseményt így írva: „1848-ban és 1849-ben vívott szabadságharc”. (35.) A következő oldalon pedig még az esemény dátuma is hibás. („1948/49” – 36.) A Habsburg Birodalom hivatalos neve 1867-től Osztrák–Magyar Monarchia volt. A Nyugat-Európából terjedő 19. századi politikai antiszemitizmus kapcsán is meghökkenítő kijelentéseket találunk. Miszerint ez „nem tudott gyökeret verni” Magyarországon, hiszen az 1883-ban alakult Antiszemita Párt 1892-ben feloszlott. Ám két bekezdés után megtudhatjuk, hogy az üstökösként feltörő, 1894-ben megalakult Katolikus Néppárt szintén antiszemita tömegbázisra építhetett, és így volt a kor meghatározó szervezete (37.).

Másfelől Stark szépen vezeti végig az olvasót ebben a fejezetben 1920-ig. Dióhéjban megtudhatjuk, hogy a zsidókérdés, a betelepülés, a „galíciaiak” jelenléte mint társadalmi, értelmiségi és politikai probléma hogyan hatott a különböző pártokra, a meghatározó közéleti személyiségekre. Jól összegzi, hogy mit írtak vagy mondtak erről a korszak politikusai, közírói.

Viszont nagy lehet a hiányérzetünk a tanácsköztársaság korszaka kapcsán. A szerző semmit nem írt erről. Pedig a legújabb kutatások alapján jól tudható, hogy Kun Bélának is szerettek volna megszabadulni a betelepült, főként a fővárosban élő galíciai zsidóktól. A korabeli kommunista média, sajtó egyenesen így címkézte őket cikkeiben: „főlöleges”, „haszontalan”, „sáskahad”, „torzonborz

férfiak”, „furcsa”, „fantasztikus társaság”, akiktől „meg kell tisztítani” Budapestet.¹ Ám még súlyosabb hiány, hogy Stark elmulasztotta megemlíteni, hogy 1919 nyarán a tanácsköztársaság 1600 főnyi, razziában elfogott zsidót próbált átdobni a magyar határon, visszajuttatni lengyel területre.²

A fehérterror kapcsán nagy hiányosság, hogy kimaradt az eddigi legteljesebb adattisztított gyűjtés (Kórodi Máté munkája révén), amely alapján pontosabb képpünk lehet az akkori áldozatok származásáról, helyenként politikai identitásáról. A numerus clausus (1920: XXV. tc.) létrejöttének hátterét helyenként igen részletesen taglalja, kiemelve annak egyediségét Európában. Bár megemlíti, hogy a kereskedelem és a szolgáltatóipar terén is voltak burkolt zsidóellenes rendelkezések, ezeket forrásmegjelölés nélkül hagyta. A szerző ugyanakkor megfelelően használja a komparatív összehasonlításokat. Jól láttatja általában a román és lengyel példákat.

Bár a második fejezet címe találóan a „*Jó*” zsidó, „*rossz*” zsidó, meg kell jegyezni, hogy ezt a különbségtételt már 1920 előtt is sokszor alkalmazták. Erre Stark is kitűnő példákat hoz. Így ez a fajta jelölés nem csupán a következő, a vizsgálandó időszakra, vagyis a két világháború közti időintervallumra, hanem már ezt megelőzően is frappáns lett volna. Az Ébredő Magyarok Egyesülete, Prohászka Ottokár (1858–1927) püspök, Gömbös Gyula (1886–1936) politikus antiszemita programjai által jellemzett időszakról szólva a zsidók elleni fellépések és tervek ismertetésére kerül sor a fejezet elején. Ám itt kissé ugrálunk az idősíkok között, ugyanis újra az 1920 előtti követelések és zsidóellenes intézkedések, razziák sora tárul elénk. A galíciaiak kitelepítését célzó elképzelések, valamint az asszimilált és a keleti zsidók közti különbségek határozták meg a közbeszédet ekkoriban a szerző szerint. A 20.0000/1920. számú belügyminiszteri rendelet kiemelése és elemzése nagyon fontos, hiszen az 1914 után érkezett „bevándorlók” elleni intézkedés már egyfajta előképe volt a vészorszak zsidóellenes jogszabályainak. A liberális korszakban szinte csak izraelitaként emlegetett emberek mostantól a kikeresztelkedést, asszimilációt figyelmen kívül hagyva egységesen „zsidóvá lettek nyilvánítva”. Majd ismét visszaugrunk az időben, és megtudjuk, hogy az ún. idegenrendészeti eljárások kapcsán a bevándorlók (részleges) nyilvántartása az 1903. IV. tc. alapján a rendőrhatalóságok hatáskörébe tartozott. Ferdinandy Gyula (1873–1960) belügyminiszter szerint országosan 120 ezer, míg Teleki Pál (1879–1941) miniszterelnök szerint a fővárosban 45 ezer kitelepítendő menekült van. Sőt, léteztek bejelentőhivatalok és külföldi honos névjegyzékek. 1919/21-ben razziák keretében megindult az 1914 után érkezett „keleti zsidók” összegyűjtése, majd a kitoloncolásuk. A „lármás antiszemitizmus”-t elutasító bethleni konszolidációt is remekül végigvezeti Stark. Az antiszemitizmus szempontjából fontosabb beszédek, sajtóban történt megnyilatkozások, perek, választások tárgyalása révén

¹ Veszprémy László Bernát: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a tanácsköztársaság idején. *Századok*, 2019/5. 900.

² Uo. 901.

teljes képet kaphatunk a Horthy-korszak fehérterror utáni konszolidációja időszakáról. Bár nagyon jó képet ad erről, hogy voltak regionális razziák, amik azért jól mutatják, hogy még Bethlen miniszterelnöksége alatt is történtek rendvédelmi atrocitások a „keleti zsidókkal” szemben.

A harmadik fejezet sarkos kijelentéssel indul, miszerint 1941 előtt nem volt nagy jelentősége senki számára sem, hogy magyar állampolgár-e vagy sem. Nyilvánvaló, hogy sem a dolog jelentőségének eltulzása, sem pedig kibebítése nem járható út, ugyanakkor jogtörténeti kitekintéssel a szerző később árnyalja a képet. A magyar állampolgárság rendezése az osztrák fennhatóság miatt mindig is a sógorok jogalkotásának árnyékában kullogott. 1844-ben már felmerült törvénytervezet révén való rendezése, de ez csak az 1879. I. tc. révén emelkedett jogerőre. Az állampolgárság kérdésének rendezése nemzetközi jogilag is megelőzte a legtöbb országot. Mégpedig abban, hogy az állampolgárság elvesztését is szabályozta. Ezt egészítette ki az 1922. II. tc. és az 1939. XII. tc., amelyek a világháborúk okozta aktuális menekültkérdésekre adtak jogi válaszokat az állampolgárság ügyében. Vagyis az, hogy a dualizmusban, majd pedig 1920 és 1941 között az állampolgárság marginalizált kérdés lett volna, erős túlzás.

Különlegesen erős alfejezet az, amely az utódállamoknak a zsidósághoz való viszonyát tárgyalja. A keleti szomszédok az „Ó-Románia” területén élőket „jó” zsidónak, a szerzett, új térségekben lévőket ellenséges nép(ek)nek ítélték. Cseh-szlovákiában, az északi szlávok mintademokráciájában a szlovák és kárpátaljai területeken a zsidók hontalansági ügye különösen fontos volt a későbbi események fényében. Az 1920 utáni lengyel törvények is hontalanná tették az egykori Monarchia területén élt zsidók tömegeit. A harmincas évek radikalizálódása, a világ militarizálódása háttérbe szorította a kisebbségek, a kisebb felekezetek védelmét. Stark szerint a térségben különösen román, lengyel és magyar területeken volt érezhető az antiszemitizmus növekedése, térnyerése. A hontalanok is érezték a veszélyt. Payr Hugó (1888–1976) keresztényszocialista parlamenti képviselő egy felszólalásában drámainak mutatta be a helyzetet: „...*tumultuózus jelenetek ismétlődnek meg nap-nap után a belügyminisztérium harmadik vagy negyedik emeletén...*” (138.)

Magyarországon a zsidótörvények megágyaztak annak a törekvésnek, hogy a zsidóságot ki kell rekeszteni a társadalom és a gazdaság lehetőleg nagyobb részéből. A szélsőjobboldal törekvése a kitelepítésükre egyre inkább közeli céllá vált. A II. világháború kitérésével a németeknek a lengyel és szovjet régiókban elindított zsidóellenes akciói tovább bátorították a szélsőségeket. Ezt azonban jóval megelőzte a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) vidéki hivatalainak megnyitása. Az 1937-től létrehozott hivatalok, majd az országgyarapítás révén a visszanyert területeken is megjelent idegenrendészeti beavatkozások sok kétséget nem hagytak. Zalaegerszegtől Csíkszeredáig razziák indultak a külföldiek ellenőrzésére, ami kétségtelenül a zsidók ellen irányult. Stark itt is jól érzékeli az egyértelmű jeleket, amelyek Kőrösmező felé mutattak. A kitoloncolások mindennapossá váltak.

1939-től a szlovák–magyar határon kifejezetten tragikussá vált, hogy a felvidéki zsidókat hol Josef Tiso (1887–1947) elnök, hol Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó rendvédelme „dobta át” a másik állam területére. A keleti, erdélyi területen pedig az éjjeli órákban a kárpáti erdőkben szélnek eresztve kisebb-nagyobb csoportokban igyekeztek szabadulni a zsidóktól a magyar tisztségviselők. 1941 nyaráig több mint 15 ezer ember kiutasítási és toloncúgye záródott le.

Valóban igen „hosszú az út” a negyedik fejezetig. A végkifejletet, a könyv szomorú témáját adó részt 120 oldalban foglalta össze a szerző (a könyv mellékletekkel együtt 308 oldal). Teleki miniszterelnök öngyilkossága után a Bárdossy László-féle kormányzat radikálisabb utakra vitte Magyarországot a zsidókérdés megoldásában is. A második II. való belesodródás után megtörtént a belépés is.

Az egyik legfontosabb kérdésben, miszerint ki lehetett az 1941-es első magyarországi deportálások kezdeményezője, a legújabb kutatásokra hivatkozva Stark is úgy látja, hogy Werth Henrik (1881–1952) vezérkari főnök, de természetesen Kárpátalja kormányzójának, Kozma Miklósnak (1884–1941) is komoly szerepe volt a terv kidolgozásában és az 1941. július 1-jei minisztertanácsi döntés meghozásában. Az előterjesztést (Keresztes-Fischer belügyminiszter megkerülésével) Werth javaslatára Bartha Károly (1884–1964) honvédelmi miniszter tette le a minisztertanács asztalára. Stark kitűnően ütközteti a régi kutatók (Randolph L. Braham, Lévai Jenő) és a kortársak (Karsai László, Gellért-páros, Majsai Tamás) érveit és ellenérveit, valamint a népbírósi anyagok tényeit.

A szerző remekül összefoglalta az első deportálás előtti sajtópropaganda módszereit és eredményeit. A gyűlölet vetése beérett, még az oly’ emberbarát korabeli ellenzék sem tiltakozott (kezdetben) a nyilvánvalóan brutális és embertelen, tömeges zsidóüldözés ellen. A magyar közvélemény, a lakosság tétlenül nézte a 22 ezer, főként zsidó személy meghurcolását. 1940-ben egyébként 96 228 „idegen”, „külhonos” ember tartózkodott Magyarországon (166.).

Mivel a 22 ezer (zsidó) célszemély mintegy 50%-a orosz és lengyel állampolgár volt, így még a kormányzaton belül is könnyű volt megokolni az ügyet, hiszen látszólag nem magyar állampolgárokról volt szó. A hatáskörátlépés már itt is megvalósult, hiszen Kozma Miklósnak elvileg csak Kárpátaljára szólt a jogosítványa, ő mégis ezen a régió kívül is intézkedett. (171.) A magyar hatóságok az ő nyomására is igyekeztek tovább akadályozni az állampolgárság igazolását. Így került fel sokkal több ember a listákra.

A szerző remekül veszi sorra, hogy kinek milyen felelőssége volt az eseményekben. Kik voltak azok a kormányzati szereplők és KEOKH-tisztségviselők, akik egyébként jórészt felelősségre is lettek vonva a deportálásban való részvételük miatt. A Pásztóy Ámon (1892–1949), majd Siménfalvy Sándor (1891–1965) vezette KEOKH felelőssége egyértelmű, de a hadszíntéren lezajlott események hatása sem megkerülhető. Fontos alfejezet az is, ahol Stark a magyar megszálló hadsereg 1941. évi nyári tevékenységét, és részben az emberüldözésben történt magyar

részvételt veszi át részletesen („*Minden, amit valaha elképzelhetetlennek tartottak, ott velünk megtörtént.*” /185–206./). A már többszörösen feltárt téma is különösen jól rávilágít arra, hogy a közelmúltig mennyire nem láthattuk tisztán a magyar honvédség, a Kárpát-csoport szerepét a keleti fronton. De arra is nagyon jól rámutat Stark mások kutatásai alapján is, hogy Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérrezdes mennyire igyekezett a német nyomás alól kibújni a tömeggyilkosságokban való magyar részvétel kapcsán. Egy ilyen eseményt meg is akadályozott, sőt, a könyv témáját adó deportálás segítését is elszabotálta. (192.)

Az emberek magyarországi összegyűjtése számos túlkapást eredményezett. Többek úgy kerültek internálótáborokba, hogy tudták igazolni állampolgárságukat. A KEOKH egyébként Bácsstopolyán, Budapesten, Csörgön, Diósjenőn, Dömösön, Garanyban, Gyulán, Kistarcsán Nagykanizsán és Ricsén igyekezett összeszedni a deportálásra várókat. A határon való átdobás előtt a gyűjtőtábor a kárpátaljai Kőrösmezőn volt.

Stark jól összegzi és részletezi a lezajlott deportálást, gettósítást és tömeggyilkosságot. Fontos, hogy hangsúlyt helyezett arra: a Kamenyec-Podolszkijban lezajlott mézszárlást követően is maradtak még ott zsidók, és őket is legyilkolták 1942-ben. És azt is lényeges kiemelni, hogy a magyarországi deportáltakat Czortkow, Horodenka, Kolomea, Nadworna, Stanislau stb. településekre is transzportálták, és ott is kivégzések történtek. Az események sorából kiemeli, hogy voltak túlélők, és nem mindenki Kamenyec-Podolszkijba került. Sőt egyesek visszaszöktek magyar területre a helyi lakosság, katonák segítségével. A magyar hadsereg, állam hivatalosan nem engedte a területére a deportáltakat. A Kamenyec-Podolszkijban maradtakra Friedrich Jeckeln (1895–1946) SS-Obergruppenführer a gettó közellátási összeomlása után 1941. augusztus végén kimondta a halálos ítéletet. Ennek vált áldozatává az odavitt magyarországi zsidók többsége, számos ukrán áldozattal együtt. A náci tömeggyilkosság rutinszerűen ment végbe.

Stark, a történeti statisztika szakembere nagy hangsúlyt fektet az alapvető adatok tisztázására. A tömegmészárlás időpontja kapcsán az 1941. augusztus 26–28., vagy 27–28., vagy 27–29., vagy 28–29., vagy 28–31. féle kombinációk merülnek fel. A szerző az áldozati szám adatok kapcsán végül a sok forrást elemezve a mintegy 22 ezer deportált közül a 13–16 ezer közötti becslést tartja indokoltnak.

A keleti gettók mechanizmusának megfelelően az elcsigázott, kiéheztetett, reményvesztett áldozatokat a külterületre kísérték, a repülőtérről melletti felrobbantott lőszerraktár helyén keletkezett „kráterekhez”, ahol a golyó általi holokauszt kegyetlen és hidegvérű elkövetői, a németek végeztek velük. Időként felmerül, hogy magyarok, katonák részt vehettek a tömeggyilkosságban, legalább a terület biztosítása kapcsán, de ezt még a legfrissebb források is inkább cáfolják, de az biztos, hogy nem támasztják alá.

A felelősségre vonások ellentmondásait is bemutatja a szerző. Siménfalvy például börtönbüntetést kapott, és később szabadlábba is került, míg Pásztoyt

kivégezték. A végül szovjet területen elhunyt Werth Henrik ellen volt vádirat, de az nem tartalmazta az első deportálást mint vádpontot. Bartha Károly pedig Venezuelába emigrált.

Következzék néhány gondolat a könyv egésze kapcsán. A szerző szerint a deportálás fogalma azért megfelelő, mert ez a kényszer, erőszak mindig halállal végződik. Ez azonban semmiképpen nem igaz. Hiszen a holokausztnak is voltak túlélői Európa-szerte, de a Kamenyec-Podolszkijba és más településekre deportáltak közül is voltak, akik túléltek az eseményeket. Sajnos, a szerző sem használta a mikrotörténeti kutatásokat, szakirodalmat. Nem ez a jellemző, de például a Kiskunhalasról 1941 nyarán Kőrösmezőre, majd ukrán területre kényszerített mind a két zsidó túlélte ezt a deportálást.³

Ellentmondásosnak írja Stark, hogy 1941 augusztusában a németek még leállítják a román és magyar deportálásokat, majd 1942-ben szinte követelik. Részben jól összefoglalja ezeknek az éveknek a világháborús helyzetét, de a lényegyet tekintve rövidre is zárhatta volna. Döntő a Wehrmacht és az SS örök viaskodása a hadszíntéren azon, hogy mi a fontosabb, a hadművelet vagy a zsidótlantítás. A Gerd von Rundstedt (1875–1953) vezértábornagy vezetésével Kijev ostromára felvonuló német haderő számára kifejezetten zavaró volt a deportálások révén akadályozott utánpótlásvonalak leterhelése a judenrein érdekében. Így a megingott, megcsúszóban lévő Barbarossa-hadművelet miatt 1941 augusztusában fel kellett szólítani a német szövetségeseket, hogy hagyják abba a terhelt hadműveleti területre való transzportálásokat. 1942-ben már teljesen más volt a helyzet, hiszen az elbizakodott nácik New York bombázását tervezgették, miközben a frontvonalak a magyar és a román határoktól több ezer kilométerre húzódtak.

Aki ismeri Starknak a II. világháborús veszteséglisták kapcsán használt módszerét, írásait, az tudja, hogy megbízható és nem túlzó számsorok jellemzik. 1983 óta meghatározóak a kutatásai és statisztikái. Arról ír és összegez, ami valóban alátámasztható, bár kissé sokszor óvatosabb a kelleténél. Hevenyészett becslésekbe nem bocsátkozik, inkább a meglévő adatbázisok számsoraira támaszkodva az áldozati számsorok gondos kutatója.

Érdekes kérdés lehetne, ha már volt olyan tapasztalat, miszerint 1919/21-ben kitoloncolás várt az állampolgárság nélküliekre, akkor a két világháború között vajon miért nem volt elsődleges célja egyes embereknek, hogy biztosítsák állampolgársági papírjaikat. Minek a következménye, hogy ennyire magabiztosan papírok nélkül éltek, családot alapítottak és dolgoztak az ország területén. Persze az 1938-tól visszacsatolt területek zsidóságánál világos, hogy nem tudtak a zsidótörvényekkel sújtott országban ilyen dokumentumokat beszerezni, de az anyaországban élők

³ Végső István – Simko Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason – kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest: L'Harmattan, 2007. 75–76.

számára elvileg járható út lehetett volna, hogy bebiztosítsák magukat, és ne kerüljenek „kellemetlen helyzetbe”.

Nagyon jó, hogy a szerző – bár azt állította, hogy nem túl feldolgozott téma – teljesen más irányból közelítette meg az 1941-es zsidóellenes deportálás kérdéskörét, mint elődei. Láthatóvá vált, hogy mennyire mélyen és régen elvárt, ígért „idegenrendészeti” akció valósult meg egy magyarországi népcsoport ellen. Az előzmények fényében először láthatjuk ennyire jól és részletesen feldolgozva a zsidókérdésre adott erőszakos válasz hátterét. Stark nagyon jól összefoglalja azt a szélsőséges politikai igényt, hogy a „keleti zsidókat” ki kell telepíteni. Sajnos nem tartotta fontosnak, hogy az 1944-es deportálásokkal összevesse az 1941-es eseményeket.

A kamenyec-podolszkiji gettó története kiemelkedő jelentőségű, de talán nincs eléggé kontextusba helyezve a többi keleti gettó történetével, amelyekben ekkor hasonló események zajlottak le. A közel másfélezer keleti gettó „lakosságának” történetét párhuzamba lehetne állítani a Magyarországról ide deportáltak sorsával. Vannak kísérletek a könyvben az utólag lezajlott események bemutatására, de ezek igen rövidre sikerültek. Friedrich Jeckeln SS-Obergruppenführer „sorsa és döntése” nem egyedi eset. A keleti gettókba kényszerítettek szinte minden esetben hasonló módon végezték. Miután ezek a gyűjtőhelyek a közellátás szempontjából összeomlottak, általában a még élő, kifosztható zsidókat valamiféle megtévesztő információval tájékoztatva kivitték külterületre, és ott tömegsírba lötték őket. Ilyen szempontból érdemes lett volna a számos példa közül kiragadni néhányat a Balti-tenger és a Fekete-tenger közti régióból. Fontos lett volna már a többi tanulmányban, könyvben is, hogy valamiképpen elhelyezzék az eseményt a nemzetközi szintén, ahol a tragédiák lezajlottak. Talán túl nagy kép lett volna, de az európai holokauszt tekintetében érdekes, hogy például 1940-től a franciák, a belgák, a hollandok, a bolgárok stb. mit csináltak a hontalan zsidósággal. Ami fontosabb, mi történt a keleti gettóban? A keleti gettók és a nem a térségből odahurcoltak végzetéről általánosabb képet kellett volna adni, mert azok számára, akik nem ismerik ennek a térségnek a holokauszt-történetét, azoknak úgy tűnhet, hogy Kamenyec-Podolszkij valamiféle egymagában álló gyűjtőhely volt. Miközben a Balti-tengertől a Fekete-tengerig közel másfélezer gettóban hasonlóan borzalmas történetek zajlottak le más európai országokból idekényszerített zsidókkal. Sokkal jobban rá kellett volna világítani legalább három sarokpontra: a (csak) golyó általi holokauszt szakaszának végére; Kijev ostromának előkészítésére; az utánpótlásvonalak fontosságára a Wehrmacht versus keleti gettók, Einsatzgruppék tekintetében.

Stark könyve kiemelkedően fontos mérföldkő a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás kutatása kapcsán. Jól összegzi az eddigi kutatásokat, bár a Szakály–Karsai vitát feltűnően kerülte, nem kíván konfrontálódni ebben a kérdésben. Az *oral history* forrásokat, a túlélőket, a szemtanúkat, a kortársak leírásait forráskritikával élve jól használta fel. Az orosz, az ukrán, a magyar, az izraeli és a román források használata remekül árnyalja az eddigi kialakult képet a tömeggyilkosságról. A népbírószági

peres szó szerinti idézése, a nemzetközi (különösen az amerikai) média, érdekképviseleti szervek korabeli anyagai, illetve a más kutatók által használt német peres forrásokra való utalás tovább növeli a Stark-féle kiadvány jelentőségét.

Sok kérdésre kaphattunk választ a galíciai zsidóktól való félelemtől a felelőségre vonásokig. Néhány általam szubjektív módon felvetett kérdés azonban továbbra is homályban maradt. Ám jó, hogy újra összegezte valaki az eseménysort, a tényeket és az adatokat. A legfrissebb kutatások alapján sokakat inspirálhat újabb projektekre, feltárásokra, elemzésekre Stark Tamás kitűnő történelmi munkája.

KISS ÁGNES*

A szamizdat arcai

Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2023. 618 oldal [Bázis-könyvek 39.]

A kötet a Kádár-korszakban keletkezett magyar nyelvű szamizdat irodalom, azaz a nem hivatalos, cenzúrázatlan szövegprodukciónak monografikus igényű bemutatása és értelmezése.¹ Az efféle tevékenység az elnyomó hatalommal szembeni ellenállásként rögzült a köztudatban, a kiadvány pedig disszidens gondolatok hordozójaként. Danyi Gábor tüzetes vizsgálódása feltárja, hogy ennél sokkal összetettebb jelenséggel van dolgunk.

Mint egy kötött kelme felfejtése során előtűnő különféle fonalak, kötésmódok, megszakadások és csomók, úgy mutatkoznak meg Danyi interdiszciplináris kutatásának eredményeként a szamizdat eltérő mediális formái és tartalmi, valamint az őket megteremtő és éltető kritikai diskurzusok és kreatív praxisok. Mert mi is kell a szamizdathoz? Kezdetnek írógép, papír, indigó, egy bátor szerző és néhány elszánt olvasó. Ezen a védjegyen azonban jócskán túlfejlődött az 1950-es években a Szovjetunióban megszülető *szamizdat* neologizmus jelentéstartalma, és az idő folyamán jelentősen kitágult. Virágkorában jobb helyeken szerkesztők, kiadók, fordítók, gépirónók, nyomdászok, illegális munkára kapható barátok, megannyi különböző kompetenciával és motivációval bíró ember együttműködését foglalta magában, akiknek személyes indítékai a teljes apolitikusságtól az elkötelezett közéleti szerepvállalásig, az újjátásra, változásra való törekedéstől a gazdasági haszonszerzésig terjedtek. A szamizdat előállítás és terjesztése sokféle képességet és készséget, tudást, tevékenységet és tárgyi hozzávalót feltételezett. Része volt ugyanis a dokumentálódás, az információszerzés forrásainak föltérképezése és útvonalainak kiépítése. A szamizdatkészítéshez tartoztak továbbá a sokszorosító berendezések és a kezelésükhöz, karbantartásukhoz szükséges ismeretek, a bar-kácsolás és találékonyosság,² a nyomtatvány összeállításához szükséges technikai

* A szerző politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója. E-mail: kissagi79@yahoo.com

¹ Vázát az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2019-ben megvédett doktori disszertáció képezi.

² „Amíg van harisnya, ablakkeret és szabad gondolat, a független sajtót elnémitani nem lehet” – áll Pálincás Szűts Róbert *Uraim!* (1988) című rövidfilmjének utolsó képkockáján. A film

ismeretek és maga a fizikai munka (gépelés, sokszorosítás, lapok összehordása, kötése), a nyersanyagok (papír, festék, profi tűzőgép,³ ragasztó) és a beszerzésükhöz szükséges ügyeskedés a második gazdaság berkeiben. Ezekon kívül a jelenséghez tartoztak a konspirációs stratégiák, a terjesztési modellek és a szamizdat piacának működtetése is, árképzéssel, piackutatással, értékesítési módokkal, miegyebekkel. És akkor még nem szóltunk a szamizdat változatos megjelenési formáiról: szöveg, hanganyag, fénykép, mozgókép, sőt, experimentális művészeti alkotások és az oralitás regiszteréhez tartozó gyakorlatok („ellenséges” rádióadások hallgatása, szabadegyetemek előadásai); vagy a szamizdat tárgyköreiről: vallás, irodalom, művészet, tudomány, közélet és politika; a fogyasztókról és a tiltott irodalom felhasználásának jellegzetességeiről, illetve a legális/illegális, hivatalos/nem hivatalos, cenzúrázott/cenzúrázatlan besorolás problematikájáról. Bár szinte önként kínálkozik, hogy a szamizdatot nem hivatalos, így értelemszerűen cenzúrázatlan és illegális anyagként definiáljuk (lásd a recenzió felüti mondatát is), Danyi magyarországi és külföldi példákkal érvel amellett, hogy a szamizdat jellegű termékek palettája ennél jóval színesebb. „Másodlagos szamizdatként” tekinthetünk a hivatalosan megjelentetett, majd indexre tett írásokra, a kis példányszámban, hivatalos körülmények közt megjelentetett művekre (magyarországi klasszifikáció szerint ezek voltak a „kézirat gyanánt”, „házi használatra”, „zárt kiadású”, „belső használatra szánt” kiadványok) és a külföldről becsempészett publikációkra, hiszen ezek terjesztési formája megegyezett az elsődleges szamizdat terjesztési módjával, sőt, alkalmasint újra is közölték őket földalatti körülmények között. Ide sorolhatók továbbá a hivatalos megrendelésre készített és eredetileg az első nyilvánosságot

a lengyel *ramka* technikát népszerűsítette, és e szitanyomásos sokszorosítási technika magyarországi alkalmazásáról szólt. (52–53.)

³ A tűzőgép dolga valamilyen okból különösen lekötötte a figyelmemet, de a felsorolásból szinte bármit kiragadhatnánk illusztrációként a kötetbe foglalt történetek részletgazdagságához. A tűzőgép kapcsán először rácsodálkozhatunk az amúgy teljesen magától értetődő tényre, hogy a szamizdat kiadványokhoz erre az alapanyagra is szükség volt, majd megtudjuk, hogy vastag papírtömbök áttűzésére alkalmas tűzőgépet és a hozzá való kacsokat Magyarországon nem lehetett kapni. Egy bizonyos tűzőgépet Galántai György és Klaniczay Júlia szerzett be 1982-ben Franciaországban, hazacsempészték és használták az *AL* művészeti folyóirat kiadásához, ami a szerkesztők szerint „a második világháború óta az első rendszeres információforrás a »progresszív«, »nemhivatalos«, »avantgárd«, »alternatív« művészetről Magyarországon.” (142., 144.) Majd – talán ugyanaz a tűzőgép – felbukkan a *Csere filo-fanzine* előállításában is, Galántai adta kölcsön a Cseresorozat Nemzetközi Filozofikussági Művészetelőreiskola avantgárd művészcsoportnak. (178.) A tűzőgép és a kacsok beszerzésével kapcsolatos bajlódás a Krassó György által működtetett Magyar Október Szabadsajtó esetében is megjelenik a kötetben. (410–411.) Krassó elsősorban a Bécsbe látogató ismerőseit próbálta meg rávenni tűzőgép beszerzésére, de az állambiztonsági feljegyzések szerint a kiadó beindítása után gyakran érdeklődött ismerősei körében a nyomdatechnikai alapanyagok beszerzési lehetőségeiről. „[H]ol stencilpapírt, hol fekete festéket, hol papírvágó gépet, hol pedig nyomdai tűzőgépet és hozzá való kacsokat kért, miközben sokszorosító gépek, gépalkatrészek is érdekelték, és igyekezett tudomást szerezni a fénymásolási és nyomdai lehetőségekről is.” (410.)

megcélzó írások, amelyeknek a publikálása menet közben meghíúsult, illetve számos nonkonfrontatív szándékkal létrehozott, a törvény kiskapuit kihasználó alkotás, amely a hatóság általi kriminalizálás folytán vált „illegálissá”.

A szamizdat e szédítően sokszínű világát tárja fel Danyi magyarországi viszonylatban, rendszerezve és értelmezve mind a szamizdat eseteket, mind a jelenség általános vonásait és időbeni változását. Módszereit tekintve egyrészt erős komparatív szemlélet jellemzi. Nemzetközi rálátást nyújt a szovjet, lengyelországi, csehszlovákiai szamizdatpraxisok világára, és a területen kevésbé aktív országok, Románia, Bulgária, az NDK gyakorlataira. Másrészt etnográfiai alaposággal tárja fel adott szamizdatproduktumok létrejöttét, jellegzetességeit, mondhatjuk „életpályáját” és „életmódját”.⁴ A szamizdatok és szamizdatkészítők mindennapjait változatos forrástípusokból rekonstruálja. Egyaránt támaszkodik a szamizdatokban fellelhető információkra, a szamizdatkészítők saját, belső dokumentációjára, kortárs beszámolókra, visszaemlékezésekre és állambiztonsági iratokra. Bár alapvetően mikroszintű vizsgálódásról van szó, a szamizdatpraxisok értelmezésében a szerző folyamatosan reflektál a magyarországi intézményi adottságokra, a jogi, politikai és gazdasági berendezkedésre, illetve a nemzetközi politikai helyzet változásaira.

A kötet öt fejezetből áll, amiből az első kettő jobbra elméleti-módszertani kérdéseket tárgyal, míg a fennmaradó három az empirikus anyag elemzése. Az első fejezet a szamizdat fogalmának tisztázását, a szocialista blokk szamizdatgyakorlatait és a kutatásukban produktívan alkalmazott elméleti támpontokat tartalmazza. A második fejezet a forrásokról és a kutatásban alkalmazott értelmezési keretekről szól. A harmadik fejezet nagyképet nyújt a magyar nyelvű szamizdat történetéről, súlypontja a késői elterjedés magyarázata, amit szervelesen követ a negyedik fejezet, amely áttekinti a különböző társadalmi és kulturális közegekben létrejövő szamizdat kezdeményezéseket az ötvenes évektől 1989-ig, azt pedig az ötödik fejezet, amely mélyfúrással, három aprólékosan kidolgozott esettanulmányon keresztül mutatja be a szamizdatpraxisok összetett világát. Ez így kis híján ötszáz oldalt tesz ki, aminek háromnegyed része a magyarországi gyakorlatokkal foglalkozik, és amit további bő száz oldal járulékos anyag (melléklet, forrásjegyzék és könyvészet, mutatók) követ. A kötetet angol nyelvű összefoglaló zárja.

Az első fejezet a *szamizdat* fogalom eredetét, a szamizdat gyakorlatok szétágazódásait és a keleti blokkban való elterjedését vizsgálja. Áttekinti a szamizdat technikai fejlődését az írógéptől a nagyobb hatásfokú nyomtatásig, az elmozdulást a zártkörű, inkább magánszférához tartozó gyakorlatoktól a (második) nyilvánosság irányába, a terjesztési módok hálózati vonásait, a szamizdat fogyasztók körét és a szamizdatolvasás jellegzetességeit, valamint a nem hivatalos anyagok változatos

⁴ Ez az antropomorfizálás nem pusztán a recenzens stilisztikai húzása; a kötet szerzője is eredményesen alkalmazza a vizsgálat folyamán – számtalan más elmélet mellett – a „selektív-képes médium” (Bruno Latour) és „tárgyéletrajz” (Igor Kopytoff) elméletek fogalomhálóját. (37., 317–318., 404–406.)

univerzumát: *magnitzdat* (magnókazettára rögzített és azon terjedő anyag), *radizdat* (magnókazettára vett rádióadás), *röntgenizdat* (röntgenlemezre vett zene), *tamizdat* (külföldön megjelentetett kiadvány), illetve a szamizdat funkcióit betöltő másodlagos szamizdat formáit.⁵ Egy külön alfejezet tárgyalja a szocialista országok független könyv- és folyóirat-kiadásának jellemzőit, felvillantva a bőséges vagy éppenséggel gyér termés eltérő okait. Míg Romániában a szélsőséges elnyomás, Bulgáriában pedig a diskurzív kontroll rendszerébe integrált orális ellenállás lehetősége fogta ki az ellenállók vitorlájából a szelet, addig Jugoszláviában a viszonylag liberális sajtóélet, az NDK-ban pedig az NSZK közelsége és a legális kiskapuk használata tette szükségtelemmé a szamizdatszerű működést. A paletta másik végén Lengyelország helyezkedik el, ahol a független kiadás jelentős történelmi hagyománnyal bírt, és impresszív méreteket öltött: 1979–1990 között hozzávetőleg 6 500 könyv és több mint 4 000 időszakos kiadvány jelent meg, és a független kiadói szektor a nyolcvanas években már több 10 000 embert „foglalkoztatott”. (43.)

A szerző elidőz a szamizdat olyan vonásainál is, amelyeket a bölcsésztudomány belső magvához tartozó elméletek világitanak meg, például a gépiratos szövegtudomány (vs. nyomtatás kultúrája) „episztemológiai instabilitásán”. A megközelítés Ann Komaromi nevéhez kötődik, a jelenség pedig abból adódik, hogy az előzetes autorizáció hiányának következtében a szöveg különféle változatai terjedtek az olvasók között, ugyanakkor a szamizdatkészítők sorában megfigyelhető volt a törekvés a nyomtatott kultúrára jellemző szilárdság és megbízhatóság visszaállítására. Egy másik érdekes megközelítés a szamizdat szemiotikai vizsgálata. Ez azokat a jellegzetes fizikai tulajdonságokat veszi számba, amelyek e dokumentumokat markánsan megkülönböztették a hivatalos kiadványoktól, és jelezték az állami intézményektől és erőforrásoktól való elszakadásukat: amatőr gépirat, vékony, töredező, sárga papír, indigóval másolt, olvashatatlan sorok, sűrűn teleírt oldalak. A vizsgálatok szerint ezek az anyagi jellegzetességek a médium alkotóelemévé váltak, és sajátos fogyasztói, azaz olvasói lelkületet is inspiráltak. A „vizuális szegénység” hitelesítette a kiadványt azok számára, akik megcsömöröltek a hivatalos jóváhagyással és állami szubvencióval készült kultúráról, és ezek a jellemzők vetették rá a kiadvány átmeneti birtokosait a lelkileg és fizikailag is megterhelő olvasásra. A nehezen kibetűzhető szamizdatot ugyanis titokban és rendszerint rövid idő alatt kellett elolvasni.

A második fejezet a forrásokat és forráskritikát foglalja magában, illetve azokat az értelmezési kereteket, amelyeket a kutató az információgyűjtés és -elemzés folyamán érvényesített. A politikai szamizdatok lelőhelyeként a budapesti Open Society Archivist és az Országos Széchényi Könyvtárat nevezi meg. Előbbi őrzi a Szabad

⁵ Részletkérdés, ugyanakkor roppant érdekes szempont, hogy a szamizdatot nemcsak a disszidensek, hanem kommunista pártfunkcionáriusok és titkosszolgálati alkalmazottak, a vasfüggöny túloldalán pedig kutatók, és az ideológiai hadviselésben érintett intézmények személyezték is olvasta. (29–30.)

Európa / Szabadság Rádió Kutatóintézet belső dokumentumainak jelentős részét (politikai, társadalmi jellegű rendszerkritikus írásokat, emigránsok által szolgáltatott információkból és a szovjet blokkban élők névtelen leveleiből kidolgozott *information* itemeket, jelentéseket és elemzéseket), utóbbi pedig a SZER műsorainak anyagát és a máshol fellelhetetlen szamizdat kiadványokat. A művészeti szamizdatok egyedülálló gyűjteményét Galántai György és Klaniczay Júlia hozta létre és gyarapította már a hetvenes évek végétől fogva, megalapítva az Artpool Művészetkutató Központot. Az Artpool annak idején a magyar neoavantgárd és experimentális művészet alternatív archívumaként és aktivista művészeti tevékenységként indult, manapság a Szépművészeti Múzeum részeként működik. Itt található az 1970-es és 1980-as évek művészeti dokumentumai, beleértve számos szamizdat jelleggel bíró anyagot. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a szerző a „belső ellenzéki tevékenység” követésével, ezen belül pedig a második nyilvánosság működésével kapcsolatos belügyminisztériumi iratokat tanulmányozta. Nélkülözhetetlen, az állambiztonsági „dokumentáció” verifikálása szempontjából is rendkívül értékes forráscsoportként ismerteti a régebben az 1956-os Intézethez tartozó, újabban a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár részeként működő Oral History Archívumban található életútinterjúkat, amelyeket a második nyilvánosság exponált és háttérbe húzó szereplőivel készítettek. A lengyelül kitűnően értő Danyi a varsói Oórodek Karta Ellenzéki Archívumának (KARTA) anyagát is átnézte, elsősorban a lengyel és a magyar ellenzék közötti cserefolyamatok tanulmányozása céljából, valamint a magyar másként gondolkozók lengyelországi tartózkodása alatt összeállított lengyel állambiztonsági anyagokat is, amelyeket a Nemzeti Emlékezet Intézet (IPN) őriz. A felsorolt archívumokon kívül más magyarországi és lengyelországi gyűjteményeket, illetve online elérhető nemzetközi adatbázisokat is tanulmányozott. Adott szamizdat munkák kapcsán igyekezett közvetlenül is információkat szerezni egykori szemtanúktól és érintettektől.

A szerző kifejti a különféle forrástípusokban fellelhető „valóságkonstrukciók” egymással való ütköztetésének szükségességét. További kihívásként emeli ki a források szétszórtságát és töredezettségét, illetve az alap kutatások hiányát. Kétségtelen, hogy hatalmas munkát fektetett a források felkutatásába és feldolgozásába. Ezen túl viszont az értő olvasó nem győz álmélni az elérhető források bőségén és változatosságán, ami a szamizdatpraxisok érvényes és megbízható kutatásához elengedhetetlenül szükséges. A forrásanyagok leírásából kiderül, hogy egyaránt és nagy mennyiségben elérhetők különböző szempontú kortárs reflexiók (a szamizdatok és előállítók saját dokumentációja, SZER, állambiztonsági dokumentumok) és utólagos beszámolók (interjúk, memoárok) is. Több okból is szükségét látom a kihívások mellett a forrásanyag gazdagsága hangsúlyozásának: a gyűjtemények létrehozói iránti elismerésként (ez a dicséret nem vonatkozik az állambiztonsági szolgálatokra), illetve indoklásként további gyűjtemények létrehozásához vagy meglévők gyarapításához (ismét az állambiztonság kivételével). Ami a belügyminisztériumi

„dokumentáció” megbízhatóságát illeti, a szerző világosan és nagyon helyesen megfogalmazza fenntartásait,⁶ ugyanakkor nem reflektál a kutatásban hasznosítható információk típusára és mennyiségére. A Krassó György által működtetett „Magyar Október” Szabadsajtó vizsgálatából bő száz oldalas esettanulmányt állított össze (lásd ötödik fejezet), amely masszívan támaszkodik belügyminisztériumi anyagokra, és ő maga is megjegyzi, hogy az 1982–1985 közötti „rendkívül intenzív időszak az állambiztonsági figyelem révén sokkal jobban dokumentált, mint a Londonban töltött emigrációs évek” (344.), ahonnan Krassó töretlenül folytatta a részéről megszokott felforgató tevékenységeket. (344., 397., 1584. lábjegyzet.)

A szerző több elméleti fogódzót, értelmezési keretet is felvázol az empirikus anyag feldolgozásához, amelyeket többé-kevésbé explicit módon hasznosít a magyarországi szamizdatpraxisok bemutatása során. Az elméleti eszköztárhoz tartozik a szamizdat alternatív szövegtudományként való értelmezése,⁷ a szamizdat mint tiposzféra,⁸ a szamizdat transznacionális és komparatív vizsgálata, a nyilvánosság rétegzett struktúrája (hivatalos, második stb.), a politikai rendszerrel szembeni cselekvés különböző formái (kulturális ellenállás, másként gondolkozás, ellenzéki-ség), az internet és a szamizdat analógiái. Mindezek közül én a transznacionális és hálózati megközelítést tartom a legnagyobb horderejű összetevőnek. A transznacionális perspektívának köszönhetően a szamizdatpraxisokhoz tartozó hálózatok teljes kiterjedésükben és sokszínűségükben mutatkoztak meg. Transznacionális hálózatokon keresztül áramlott az információ, vándoroltak az erőforrások, valósult meg az eszmei és politikai támogatás, illetve a szovjet blokk ellenzéki mozgalmak közötti cserefolyamatok, tudásáramlás és tudástermelés. Többek közt így kerültek be a kutatás „látóterébe” a nyugat-európai és távolabbi magyar emigráns csoportok, a Szabad Európa Rádió, a magyar és lengyel ellenzéki csoportosulások közötti kapcsolatok, valamint a határon túli magyar kisebbségi közeg.⁹

⁶ Az állambiztonsági szolgálatok anyagaival többek közt az a probléma, hogy a „célszemélyekkel” kapcsolatos információgyűjtés és -feldolgozás sajátos, előre rögzített problémák és értelmezési keretek szerint történt. Mivel az „ellenséges tevékenységek” azonosítása volt a cél, ezért kifejezetten az általuk ellenségesnek ítélt tevékenységeket, attitűdöket követték, sőt maguk hívták elő az ügynökök közreműködésével, így a jelentések egyoldalú, torz valóságképet eredményeztek. (64–65.)

⁷ Lásd a fentebb kifejtett gépiratos vs. nyomtatott szövegtudomány értelmezési keretét.

⁸ Azaz különféle kommunikációs technológiák felhasználási módja, a terjesztés és a fogyasztás társadalmi gyakorlatai, szamizdatdiskurzusok vándorlása lokális hálózatokból nemzetközi információs hálózatokba. Ezt az értelmezési keretet Sükösd Miklós dolgozta ki.

⁹ Viszonylag részletesen az erdélyi szamizdatokról esik szó, pontosabban az *Ellenpontokról*, a Limes-kör munkáiról és a *Kiáltó Szőről*, amelyek létrehozásában magyarországi másként gondolkodók is segítettek. A Vajdaság a szomszédokhoz mérten szabadabb légkörnek köszönhetően inkább a magyarországi másodlagos szamizdat forrásaként szerepel a kötetben (lásd az újvidéki Forum kiadó termékeit vagy az *Új Symposion*, a *Híd*, a *Magyar Szó* hasábjain megjelent szövegeket), illetve publikációs lehetőségként a magyarországi hivatalos kultúrából kiszorított költők számára. A felvidéki szamizdat gyakorlatokról csupán elszórt információkat

A transznacionális komponens egyébként megjelenik a kötet főcímében is. Az írógép ugye a szamizdat ikonikussá vált technikai felszerelésére utal. Az utazótáska értelme viszont többszörös: tároló eszköz, amely egyrészt elrejtette, másrészt pedig szállította, utaztatta a tiltott tartalmat. Az utazótáska ugyanakkor magát a szamizdatot is szimbolizálhatja, ami vándorol, új tartalmakkal tölthető meg, változik.¹⁰(10.)

A harmadik és a negyedik fejezet a magyar nyelvű szamizdat 1956–1989 közötti történetét tekinti át. Az elemzés szerint a magyarországi szamizdat produktivitása és hatóköre, az anyagok példányszáma és olvasóközönsége lényegesen elmaradt a jelentős szamizdatkultúrával rendelkező Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz képest, és csak a hetvenes évek második felétől indult virágzásnak. Korábbi bibliográfiákra támaszkodva Danyi a magyarországi politikai és művészeti szamizdat termését 1956–1989 között megközelítőleg 200 kötetre és 50 alternatív/underground és szamizdat periodikára becsüli. (62.) Ha jól értem, ebbe nincsenek beleszámolva sem a vallásos szamizdatok, sem a másodlagos szamizdat irodalom.

A harmadik fejezet az 1956-os forradalom leverését és a kádári konszolidációt követő időszakot, a „hosszú hatvanas éveket” vizsgálja, és a szamizdat késői elterjedésének magyarázatára összpontosít. A szakirodalomra támaszkodva megállapítja egyrészt, hogy a szamizdat kifejlődésére bénítóan hatott az 1956-os forradalmat követő megtorlások traumatikus élménye, amelyet a kádárizmus emlékezetpolitikája évtizedekig elevenen tartott. Másrészt az ötvenes évek zártságához képest az információs környezet nyitottabbá vált, és megélénkültek a vasfüggönyön keresztüli kapcsolatok. Zajlott a Nyugat felé történő óvatos kulturális nyitás, és szabadabbá vált a kapcsolattartás az immár tömegesen ott élő magyarokkal. Emigráns csoportok felvállalták a magyar nyelvű könyvterjesztés misszióját, és az emigráns folyóiratok némelyike, például a párizsi *Magyar Műhely* a hivatalos magyarországi könyvterjesztési hálózatba is bekerült. Amerika a „soft power” (puha erő) bevetéseként nyugati termékeket juttatott a szocialista blokk országába; ennek a politikának volt része a Szabad Európa Rádió tevékenysége és a CIA könyvterjesztési programja is. Időközben Magyarországon is enyhült a cenzúra, a hivatalos kultúra árnyaltabbá vált, a tiltott és támogatott irodalom mellett megjelent

találunk a kötetben, és a magyar kisebbségi közeg szamizdatához való viszonyulásáról igen keveset tudunk meg, ami azért vetődik fel kérdésként, mert Csehszlovákia kiemelkedő szamizdatkultúrával jeleskedett a szovjet blokk országai között. A kötetből megtudjuk, hogy Krassó György sikertelenül próbálkozott Janics Kálmán, a felvidéki orvos, történész *A hontalanság évei* tamizdatként, tehát Nyugaton megjelentetett munkájának magyarországi szamizdat kiadásával. (395., 410.) Ezenkívül az elemzés Duray Miklós jogvédő önéletrajzának a New York-i Püski Kiadónál (Csoóri előszavával) és a magyarországi Szabad Idő független kiadónál való publikálására szorítkozik, illetve a demokratikus ellenzék figyelmével kitüntetett határon túli kisebbségi ügyekre, köztük a Duray-ügyre. (93., 101., 116., 179., 257., 258., 271., 286–294.)

¹⁰ Vö. az Artpool archívum-projektben használt utazótáska-motívummal. (61.)

a nyilvánosság szürke zónájához tartozó „túrt” kategória is. A szabad publikáció látszata és a szisztematikusan következtelen cenzúra eredményeként a többször visszautasított szerzők újra meg újra nekilendültek a hivatalos publikálásnak, és nem választották a kéziratok irodalom kockázatos és veszteséges útját. Az elemzés összegzése szerint a szamizdat magyarországi elterjedését a megtorlás élményéből származó osztálytársadalmi kollaboráció hátráltatta, helyette pedig hazai és emigráns termékek alkotta másodlagos szamizdat terjedt. Ebben az időszakban a transznacionális kapcsolatok kiváltották és hátráltatták a magyar szamizdat irodalom kialakulását, a későbbiekben viszont nagyban segítettek azt.

A negyedik fejezet enciklopédiaszerűen tárgyalja az 1956–1989 közötti szamizdat kezdeményezéseket. A fejezet kronologikusan és tárgykörökre osztva építkezik, így végigköveti a szamizdat fejlődési ívét a kommunista hatalomátvételt követő sporadikus, „kéziratok” irodalmi nyilvánosságtól a rendszerváltást megelőző intézményesedett szamizdatig, mindeközben roppant változatos társadalmi közegeket és szamizdat jellegű műveket érintve: vallási kisközösségek és mozgalmak kiadványai, börtönfolklor és lágerköltészet, experimentális művészet és underground irodalom, valamint tudományos, közéleti és politikai szamizdatok. A jelentősebb „trendek” közül kettőt emelek ki. Egyrészt azt, hogy az 1970-es évek elején kibontakozó magyar underground művészet mediális kísérletei megelőzték a politikai ellenzék megjelenését, és bizonyos mértékig inspirálóan hatottak annak kibontakozására. Másrészt pedig azt, hogy a nagy áttörés az 1980-as évek elején történt, amikor az ellenzéki diszsidens csoportosulások aktivizálódása eredményeként a szamizdat intézményesült, a második nyilvánosság kitágult. A „gépiratos hőskort” követően a nyolcvanas évek elején több független kiadó szerveződött, nagy példányszámban állították elő a kiadványokat,¹¹ nőtt az olvasótábor, és a szamizdat terjesztésében piaci mechanizmusok érvényesültek a korábbi ajándékozás és olvasói aktivitás helyett. Gondoljunk csak a teljesen nyíltan működő Rajk-butikra, amely 1981–1983 között a szamizdat-portékák elosztópontjaként, a kispénzüek számára olvasóteremként, illetve a másként gondolkodók találkozóhelyeként működött. (218–230.)

A hozzáférhető információk és nyilván a relevancia függvényében a szamizdat művek és informális szerveződések ismertetése során a következő szempontokat vette figyelembe a szerző: a szerkesztő vagy szerkesztők kiléte, a szerzők és a kiadvány létrehozásában segédkezők köre, a kiadvány célja, profilja, a megjelenés időszaka, példányszám, a mű külleme, esztétikája, funkciója, identitása, az előállítás technikái, a terjesztés módja, ár, olvasók, konspirációs gyakorlatok stb. A hálózati szemléletnek köszönhetően az ismertetés során igen fontos szempont

¹¹ Már nem tízes, hanem százaz, ezres nagyságrendű példányszámról van szó. Az 1981-től megjelenő *Beszélő* a rendszerváltásig 27 számot ért meg; induló példányszáma 1500 volt, míg az utolsó 8000. (230., 242.) Az AB Független Kiadó mintegy 80 kiadványt jelentetett meg 1989-ig; George Orwell *Hódolat Katalóniának* című művét körülbelül 1000 példányban adta ki. (247., 250.)

a szamizdatok és különféle csoportosulások közötti kapcsolódási felületek, pozitív hatások megvilágítása. Fontos hozadéka az elemzésnek, hogy nemcsak a művek, hanem a szamizdat létrehozásában segédkező, a széles közönség számára kevésbé ismert személyek seregszemléje is megvalósul. Hiányérzete az olvasónak legfeljebb a szerző által jelzett törésvonalakkal és a „szamizdatolás” peremeivel kapcsolatosan adódik. Erre a kérdésre visszatérek még.

A fejezet végén, mintegy összefoglalóként a magyarországi szamizdattörténet lezárásához, a szerző újratárgyal pár témát. Így kerülnek a figyelem középpontjába a nyugati szövetségesek, a SZER és a magyar emigrációs műhelyek tevékenysége. Ugyanígy terítékre kerülnek az engedélyezetlen kiadványok megjelentetésének magyarországi stratégiái. Ezek közé tartozott a sajtótörvények leleményes kijáratása, ami elsősorban a kulturális ellenállást jellemezte. Képviselői szigorúan apolitikus álláspontra helyezkedtek, művészkönyvnek álcázott kiadványokkal, a megengedett, kis példányszám adta lehetőségekkel játszadva feszegették a hivatalos kultúra kereteit. A másik a legalizmus stratégiája volt, ami azt jelenti, hogy a második nyilvánosság szereplői deklaráltan és célorientáltan a hatályban levő jogi normák érvényesítésére hivatkoztak tevékenységeik kapcsán. A harmadik a konspirációs stratégiák területe, amelyek közül a legeredményesebb a kiadvány előállításának és terjesztésének éles szétválasztására épült. Míg az előállítás és annak minden vonatkozása (nyomtatás, sokszorosítás, raktározás) szigorúan titkos volt a nehezen pótolható technikai felszerelés és a kész anyagok védelme érdekében, addig a terjesztés, a működés teljesen nyíltan zajlott. Ezen a ponton kapcsolódik a konspirációs stratégia a nyílt sisakosság stratégiájához, ami azt jelentette, hogy a kiadók, szerzők, terjesztők nyíltan, név szerint vállalták a tevékenységüket, abban bízva, hogy a nyilvánosság és a közvélemény ereje, mindenekelőtt a nyugati közvélemény megvédi őket a durva hatósági zaklatástól. Apropó transznacionális kapcsolatok: a nyílt sisakosság, legalizmus, konspirációs gyakorlatok, sőt a technológia egy része is a lengyel ellenállóktól származott, bár egyes elemek ismerősek voltak az illegális kommunista mozgalom idejéből is. Az utolsó alfejezet a jogi szabályozás, a hatósági ellenőrzés és a szankcionálás gyakorlatait ismerteti, nyomon követve az ötvenes évek mélypontjától a „nem létező cenzúra” jogi kereteinek 1989-es felszámolásáig tartó változást. Véleményem szerint ide jól illeszkedett volna egy alfejezet a szamizdatkészítők közötti konfliktusokról, a szamizdatban való részvétel és a szamizdatfogyasztás dilemmáiról. Milyen világnézeti, stratégiai, szerkesztési, piaci stb. ellentétek akadályozták a szamizdatosok közötti együttműködést? Miért utasította el valaki a szamizdatban való együttműködésre vonatkozó felkérést? Ki nem akart szamizdatot olvasni és miért? A történetek folyamán a szerző bele-belefut ezekbe a kérdésekbe,¹² így elszórt válaszok akadnak

¹² Lásd például a hivatkozást a neovanatgárd művészek és a demokratikus ellenzék közötti távolgártartó viszonyra, a demokratikus ellenzék belső megosztottságára. (161., 185., 262., 442.) A szamizdatprodukciónak való együttműködés tekintetében lásd a *Túlpartról* (1979) című

is a kötetben. A szamizdat jelenségének teljes körű vizsgálata megkívánta volna a törésvonalak áttekintését is, és alapos a gyanú, hogy ha valakinek van elegendő rálátása ezekre a dolgokra is, akkor az Danyi.

A kötet utolsó fejezete három esettanulmányt tartalmaz: egy irodalmi-művészeti underground folyóirat elemzését, egy független kiadó szamizdatpraxisainak vizsgálatát, valamint az „ellenséges” rádiók hallgatásával kapcsolatos, pontosabban a SZER hallgatói körében észlelhető szamizdatjellegű gyakorlatok leírását. Elsőként az 1972-ben létrehozott, Hap Béla és Ajtony Árpád nevéhez köthető *Expresszió – Önmanipuláló Szétfolyóirattal*, a röviden csak *Szétfolyóirat*ként ismert neoavantgárd művészeti-irodalmi periodikával ismerkedhet meg az olvasó, amelynek létrehozását működtetői a legkevésbé sem tartották illegális tevékenységnek, és amely önmagát nem szamizdatként határozta meg, hanem egy kommunikációs formaként, ami az underground művészeti szcéna hálózatosodását célozta meg.¹³ Ezt egy precízen kidolgozott terjesztési modellel kívánta elérni: a „megajándékozott” a kapott szám felét saját anyagokkal egészítette ki, majd a folyóirat játékszabályait tartalmazó első három oldallal együtt öt embernek továbbadta. Az alfejezet behatóan vizsgálja a lap terjesztésének különféle vetületeit (például Marcell Mauss ajándékcseré-modelljének tükrében), esztétikáját és mediális identitását. Az esettanulmány szépen megvilágítja a szamizdatok némelyikének cselekvő ágens mivoltát, identitásképző erejét. A *Szétfolyóira*tra ugyanis olyan cselekvő ágensként is tekinthetünk, amely maga hozta létre a hálózatát (azaz hozta volna létre, ha nem hal el néhány szám után), és maga alkotta meg a következő számait is az olvasó-szerkesztőt igénybe véve.

A következő esettanulmány a második nyilvánosság intézményesedett formáit és gyakorlatait vizsgálja a Magyar Október Szabadsajtó működésén keresztül. A kiadót Krassó György hozta létre 1982-ben az 1956-os forradalom emlékének ápolása céljából. Az esettanulmány részletes képet nyújt a kiadó kínálatáról (nyomtatott kiadványok, magnókazetták, fényképalbumok), előállításuk folyamatáról, és a nagy példányszámú és jó minőségű szamizdat létrehozásának feltételeiről és gyakorlatairól.¹⁴ Szinte az előző alfejezetben vizsgált szamizdatpraxisok

gyűjtemény létrehozását, beleértve a részét képező kérdőíves felmérésben való részvételt. Ezt „[k]ülönböző indokokkal összesen mintegy hetvenen utasították vissza”. (205–206.) A SZETA *Feketében* (1983) című gyűjteményéhez több mint száz író és képzőművészt kerestek meg, amit sokan elutasítottak, menet közben többen visszavonták alkotásukat, végül huszonegy képzőművész és harminchárom író és költő művét tartalmazta. (266–269.)

¹³ „Szamizdat” a párizsi *Irodalmi Újság* beszámolója tette, amire az állambiztonság is felkapta a fejét, és „nyugati, nemkívánatos művészeti irányzatok illegális terjesztésének eszközeként” tekintett rá. (323.)

¹⁴ A Magyar Október Kiadó legtöbb kiadványa üzemi nyomdahelyeken készült, „feketén”. Egy átlagos kiadvány nyomtatási költsége 30–40 000 forintba került; Krassó rendszerint előleget is fizetett a nyomdászoknak. George Orwell *1984* című könyvét Krassó 50 000 forintért tervezte 1000 példányban sokszorosítani. (427., 440.)

ellentettjeként foghatjuk fel: a Magyar Október Kiadó profilja markánsan politikai volt, a működése transznacionális hálózatokba ágyazott, tevékenysége a második gazdaság működéséhez kapcsolódott, részleteiben kitervelt gazdasági modell alapján dolgozott, és a szamizdatok árucikké váltak. Ez az esettanulmány tárja fel a második nyilvánosságban való részvétel változatos mozgatórugóit is.

A harmadik esettanulmány a szamizdatirodalom rejtettebb dimenzióira mutat rá. Az 1956-os forradalom 30. évfordulója alkalmából szerkesztett hivatalos és nem hivatalos megemlékezéseket vizsgálja, ezen belül is a Szabad Európa Rádió emlékműsorainak recepcióját és a rádióhallgatással kapcsolatos szamizdatszerű praxisokat. A Kádár-rendszer agresszív módon propagálta az ötvenhatos események ellenforradalmi értelmezését, minek következtében a forradalom és szabadságharc emlékének ápolása a privát szférába szorult vissza, és gyakorlása az ellenállás egyik fontos szálát alkotta. A SZER-emlékműsorok eredeti kordokumentumokat, eredeti hangbejátszásokat is tartalmaztak, amelyek egyrészt hitelesítették a tartalmat, másrészt személyes emlékeket hívtak elő, tartottak életben. A SZER-műsorok recepciójának vizsgálatából, amelynek empirikus törzsanyagát a korabeli hallgatói visszajelzések adják, kitűnik, hogy a hallgatók körében létezett egy „emlékezetközösség”. A „szamizdat olvasóközönsége” analógiájára ugyanakkor egyfajta „szamizdat hallgatóközönségről” is beszélhetünk. A hivatalos nyilvánosságból kitiltott témákat hallgattak, és nem csak hallgattak, hanem a műsorokat rögzítették, a hanganyagot sokszorosították, lejegyezték és egymás között megosztották. A nyugaton megjelent kiadványokat beszerezték, akár szamizdat változatban is, és sajátos kis magánarchívumokat hoztak létre. Így „az általuk autentikusnak elfogadott múlt időkorlátozás nélkül, karnyújtásnyi távolságban hozzáférhetővé vál[t]”, „a személyes emlékek előhívhatók, s a forradalom eseményei újra átélhetőek” lettek. (483.) Az esettanulmány a szamizdat orális regiszterére és mediális változásaira, a radizdat és szamizdat közötti átjárásokra is felhívja a figyelmet.

A kötetet tartalmaz, bár a munka terjedelméhez képest nyúl farknyi, Zárógondolatok című fejezet zárja. A szerző összefoglalja a magyarországi szamizdatpraxisok fő jellemzőit és trendjeit, majd egy morális dimenziót érintő tussal zár. A kutatás alapvető szemléletéhez tartozott azoknak az erkölcsi felhangoknak a leválasztása a szamizdatirodalomról, amelyeket a diktatórikus körülmények között végrehajtott öntörvényű tevékenységek nyernek, mivel a moralizáló nézőpont hajlamos fölülmíni, elhomályosítani más nézőpontokat. (317.) De a záró sorokban – nagyon is helyénvalóan – megemlékezik Danyi a szamizdatosok által gyakorolt kulcsfontosságú emberi erényekről: a kritikai gondolkodásról, az állampolgári felelősségről és aktivitásról, a meggyőződés és a vélemény vállalásáról.

A főszoveget átfogó járulékos részek követik a kötetben: melléklet, forrásjegyzék és könyvészet (levéltári anyagok, jogi normák és szakirodalom), névmutató, a könyvben tárgyalt művek mutatója, végül tárgymutató. Kissé meglepődve tapasztalhatjuk, hogy a magyar szamizdatosoknak, szamizdat műveknek, független

kiadóknak és művészeti intézményeknek, ellenzéki tömörüléseknek, művészcsoportoknak, vallási kisközösségeknek nincs sem önálló jegyzéke, sem különálló mutatója. A magyarországi vonatkozású tételek a megfelelő mutatók listáján szerepelnek, amelyeket viszont, úgy tűnik, a teljesség igényével állítottak össze. Így került a névmutató élére tőszomszédnak Ábrahám Rafael, Aczél György, Aczél Tamás, Ady Endre és Anna Ahmatova, majd egyszer csak feltűnik e sorok szerzőjének a neve is a K betűsök lenyűgöző társaságában, ami hízelgő, de a magyarországi szamizdatirodalomra kíváncsi olvasók számára meglehetősen érdektelen. Elképzelhető volna a felhasznált források jegyzékének is egy árnyaltabb struktúrája. A mostani formában elsősorban lelőhely szerint vannak csoportosítva a tételek, és a szakirodalom kategóriába került minden, ami nem levéltári dokumentum, így a publikált interjúk és memoárok is. Elméletileg lehetséges volna a csoportosítás a személyes jellegű történeti források, illetve elemzések, feldolgozások logikában is, bár kétségtelen, hogy egyes művek besorolása fejtorést okozna a szerzőnek. Az olvasónak viszont jobb rálátást nyújtott volna arra, hogy kik nézőpontját dolgozta fel a munkában.

Mindent összevetve a kötet egy hiánypótló, jól végrehajtott és bátor kutatás eredményét tükrözi. Nem kis merészséget kíván kiemelkedően elszánt, bátor és tehetséges emberek tevékenységét górcső alá venni, ezekről precíz és érvényes megállapításokat tenni úgy, hogy a munka ne csak a szaktársak, hanem az érintettek és kortársaik intenzív érdeklődésére is számíthasson. Nyilván akadhatnak adóságek, vagy akár apró tárgyi tévedések a beszámolóban, ezeket viszont többnyire csak a témát behatóan ismerő olvasók tudják azonosítani.¹⁵ A munka egészében véve meggyőző, a tartalom és a feldolgozásmód lebilincselő. A kötetbe foglalt szamizdattörténetek magukkal ragadják az olvasót, amiben egyaránt szerepet játszik a részletgazdagságnak köszönhető életszerűség, a főszereplők szellemessége és a tudományos vizsgálatba iktatott műelemzések üdítő hatása.

¹⁵ Én például a romániai *Ellenpontok* történetét ismerem részleteiben, ezért nekem feltűnt, hogy nincs hivatkozás a szamizdat lelőhelyére, vagy szemet szűrt a „romániai kisebbség által a nyolcvanas években kiadott *Ellenpontok* című szamizdat” megfogalmazás felületessége. (52.) Nyilván a szerző sem úgy gondolja, hogy a „romániai magyar kisebbség” adta ki a lapot, pontosan ismeri, és a későbbiekben név szerint felsorolja a szerkesztőket. Akadna pár tippem a szakirodalom használatára is, de úgy gondolom, hogy érvelés szempontjából semmit nem változtatna a kötet mondanivalóján, úgyhogy a kekeckedést részemről itt le is zárom.

KORHECZ TAMÁS*

Multidiszciplináris megközelítéssel a személyi elvű autonómiáról

*Alapos alapozás. Egy hiánypótló kötet vázlatos
ismertetése*

Andeva, Marina – Dobos, Balázs – Djordjević, Ljubica – Börries, Kuzmany – Malloy, H. Tove (szerk.): *Non-Territorial Autonomy – An Introduction*, Cham: Palgrave–Macmillan, 2023. 221 oldal
[Személyi elvű autonómia. Bevezetés]

A kisebbségekkel és az autonómiával foglalkozó szerzők, kutatók, egyetemi hallgatók és más érdeklődő olvasók számára egyaránt hiánypótló, angol nyelvű kötet látott napvilágot 2023-ban. A könyv az elsőtől az utolsó betűjéig a személyi elvű autonómiának szentelődik, egy olyan jogi-politikai intézménynek, amely az elmúlt három évtizedben Magyarországon, de a régió számos országában is, a törvényi szabályozás, a politikai követelések és viták, valamint a tudományos kutatások homlokerében is ott volt. A soknemzetiségű szerzői gárda által jegyzett kötet nem kevesebbet ambicionál, mint hogy szakmai tudományos alaposággal tegyen rendet az autonómia világában, hogy tisztázzon és ismertessen sokszor és sokféleképpen használt fogalmakat és az azokhoz fűződő gyakorlatokat. Az olvasók és kutatók számára külön örömet jelenthet, hogy a kötet online és ingyenesen hozzáférhető.

A szerkesztők és szerzők sorában a témával foglalkozó vezető gondolkodók egy reprezentatív részét köszönhetjük. A könyv tíz fejezetét 11 szerző jegyzi: Salat Levente, Marina Germane, Börries Kuzmany, Vizi Balázs, David J. Smith, Piet Goemans, Beretka Katinka, Dobos Balázs, Ljubica Djordjević, Kyriaki Topidi, Tove H. Malloy, azzal, hogy egyes fejezeteket két szerző írt meg, míg akad szerző, aki két fejezettel is hozzájárult a kötet megszületéséhez.

A kötet nem palástoltan azt is ambicionálja, hogy azt egyetemi jegyzetként, egyfajta segédtkönyvként is alkalmazni lehessen. Jelesül olyan felsőoktatási intézményekben is felhasználják, amelyekben a hallgatók a kisebbségi jogokkal,

* A szerző jogász, egyetemi tanár az újvidéki UNION Egyetem “Dr Lazar Vrkatic” Jogi- és Üzleti Tanulmányok Karán. E-mail: tkorhec1967@gmail.com

a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos kurzusokon is részt vehetnek. Ennek jegyében a könyv fejezetei táblázatokat, diagramokat, kontrollkérdéseket és egyéb didaktikai segédanyagokat is tartalmaznak.

Az első fejezetben Salat Levente kritikai élel, tömören foglalja össze a személyi elvű autonómia, a szakirodalom által feldolgozott különböző megvalósulási formáit. Salat abból a hipotézisből indul ki, hogy a személyi elvű autonómiát ugyan a szakirodalom egyre kifejezettebb érdeklődése övezi, de maga a koncepció túlságosan is amorf, meghatározatlan maradt mindaddig. A kiindulópont általában az autonómia, amely a hatalom megosztását feltételezi egy etnikai-nyelvi-vallási szempontból plurális társadalomban.

A fejezetben Salat érthetően határozza meg a személyi elvű autonómiához köthető megvalósulási formákat, altípusokat; ezek a nemzeti autonómia, a nemzeti kulturális autonómia, a kulturális autonómia, a személyi elvű autonómia, a funkcionális autonómia, valamint a közigazgatási decentralizáció és a konszenzuális demokrácia. Salat Levente rámutat arra is, hogy a személyi elvű autonómia fogalma nem kellően definiált a szakirodalomban, tartalma és keretei pontatlanok, ami megnehezíti ennek az elképzelésnek a gyakorlati érvényesülését. A személyi elvű autonómia megvalósult formáinak a legelső lépcsőfokain azok az elképzelések találhatók, amelyek a személyi elvű autonómiába sorolják a kisebbségi jogok pusztá szavatolását és megvalósulását, ezzel szemben a lajtorja legmagasabb fokán az alkotmányosan beágyazott, demokratikusan megválasztott tanácsok helyezkednek el, amelyek széles körű közjogi felhatalmazásokkal és garantált költségvetési forrásokkal is rendelkeznek. Salat sikra száll a gyakorlatban működő személyi elvű autonómia modellek elmélyültebb kutatásai mellett. Ennek segítségével világosabbá válhatna, hogy melyek azok az intézményesült formák, amelyek az állam szűken felfogott érdekeit szolgálják, és melyek azok, amelyek az etnikai, nyelvi kisebbség belső önrendelkezését és saját önazonosságának a megőrzését szolgálják.

Marina Germane és Börries Kuzmany a kötet második fejezetében a személyi elvű autonómia történelmi előzményeit vizsgálja az Osztrák-Magyar Monarchiában, a cári Orosz Birodalomban, valamint a Versailles-i békekonferencia folyamataiban. A fejezet izgalmas szellemi kalandot kínál az olvasónak. A 20. század elején a nemzeti eszme, a polgári egyenlőség és népfenség eszméinek térfoglalása tektonikus erővel mozgatta meg a két soknemzetiségű birodalmat. Ezek olyan termékeny politikai diskurzusokat, programokat és közjogi megoldásokat eredményeztek, amelyek mind-mind a kisebbségi etnikumok, nemzetiségek hatékony érdekérvényesítését, önkormányzását voltak hivatottak biztosítani. Az osztrák-magyar kiegyezés után Ausztriában lelkes alkotmányozási folyamat indult meg a tizenhét osztrák koronatarományban, ezen belül egyesekben, mint Morvaországon, Bukovinában, Galiciában és Bosznia-Hercegovinában számos olyan közjogi megoldás született, amely az etnikumhoz tartozásnak fontos közjogi relevanciát tulajdonított. Így a választójogot, a politikai képviselést is az etnikai közösség keretében, külön

névjegyzékek alapján párhuzatos sávokon biztosították a polgároknak az új választási szabályok. Az így létrejött kisebbségi képviseltek néha vétőjoggal is rendelkeztek a törvényhozásokban. Ezen megoldások egyike sem jelentette Karl Renner és Otto Bauer területi és személyi elvű alapú nemzeti föderalizmusának a gyakorlati megvalósítását, de ezek hatása mindenképpen kitapintható. Ugyancsak izgalmas időszakot jelentett az orosz birodalom forradalmi időszaka 1905-től kezdődően, amikor a nemzetiségi problémák kezelésére új programok és közjogi keretek születtek a kor befolyásos gondolkodóinak elképzelései mentén. A politikai elképzelésekre és programokra különösen nagy hatást gyakorolt az ukrán politológus Mykhailo Drahomanov és a zsidó történész Simon Dubnow munkássága. A fejezet szerzői külön ismertették az I. világháborút lezáró békekötési folyamaton belül megjelenő kisebbségvédelmi kezdeményezéseket, amelyek mögött elsősorban befolyásos zsidó szervezetek álltak. Figyelemre méltó a szerzőpáros azon megállapítása, amely szerint a Népszövetség alapokmányában a nemzetiségi kérdés és jogok végül a lobbizás ellenére sem kaptak helyet, de a Népszövetségbe való betagosodás, az államiság elismerésének feltételévé vált az, hogy az adott állam nemzetközi garanciákat vállaljon a kisebbségvédelem terén. Véletlen-e vagy törvényszerűség, de az EU ban hasonló folyamatoknak lehettünk és lehetünk ma is tanúi. Az EU ugyan makacsul elutasítja a kisebbségvédelem jogi szabályozását, ám az új tagállamok felvételének a feltételei között fontos szerepe van a kisebbségvédelemnek.

Vizi Balázs, a kötet harmadik fejezetében a kisebbségi jogok nemzetközi jogi beágyazottságát térképezi fel tömören és lényegre törően, alapos felkészültségéről téve tanúbizonyságot. A szerző, miután feltérképezi és ismerteti a kisebbségi jogvédelem, a II. világháború után létrejött legfontosabb nemzetközi jogforrásait és azok alapvető ismérveit, rátér a nemzetközi jog és az autonómia kapcsolatának a feltérképezésére. Vizi megállapítja, hogy a kisebbségi autonómiát a vonatkozó nemzetközi jog nem szavatolja, ugyanakkor a vonatkozó nemzetközi jogi normák, különösen pedig a „puha nemzetközi jog” – „soft law” bizonyos szempontból ismeri és elfogadja az autonómiák kisebbségvédelmi szerepét az úgynevezett részvételi jogok keretében. Az EBESZ Kisebbségi Főbiztosának 1999-évi lundí, a nemzeti kisebbségek hatékony döntéshozatalban történő részvételére vonatkozó ajánlásaiban a területi és személyi elvű autonómiának fontos helye van.

David J. Smith a kötet negyedik fejezetben azt a kérdést járja körbe, hogy tekinthetünk-e a személyi elvű autonómiára úgy, mint a társadalom demokratizálódásának eszközére? Szerinte ez esélyt teremt arra, hogy kibékítse egymással a polgári egyenlőség eszméjét és az államon belüli etnikai pluralitás elvét. Smith abba az irányba érvel, hogy a személyi elvű autonómiára a nemzetépítő államok ne biztonságpolitikai kérdésként, hanem a demokratizálódás eszközeként tekintsenek. Eközben Közép- és Kelet-Európában a téma körüli narratíva döntően a biztonságpolitikai érvelést helyezte előtérbe. Smith ugyan elvitatja annak a lehetőségét, hogy a személyi elvű autonómia helyettesítheti a nagy létszámú, területileg koncentráltan élő nemzeti

kisebbségek igényeit a területi alapú autonómiaformák iránt, ugyanakkor a személyi elvű autonómiák jelentősen hozzájárulhatnak a kisebbség közösségek sikeres bekapcsolódásához az adott állam politikai életébe, intézményrendszerébe.

Piet Goemans elméleti jellegű tanulmánya a filozófiaelmélet, oldaláról elemzi a személyi elvű autonómiát, pontosabban azt vizsgálja, hogy mely normatív elvek igazolhatják és indokolhatják meggyőzően a személyi elvű autonómia létjogosultságát, létrehozásának a szükségességét. Eszmefuttatásában a személyi elvű autonómiát támogató két, leggyakrabban elhangzó elvet vizsgálja meg, az egyenlőség és a kultúra megőrzésének elvet. A szakirodalomban hangoztatott érvek és ellenérvek ütköztetése után Goemans arra a következtetésre jut, hogy az egyenlőség elvére való hivatkozás meglehetősen sekélyes támpontul szolgál a személyi elvű autonómia szükségszerűsége mellett érvelőknek, míg a kultúra megőrzésének szükségszerűsége szilárdabb alapul szolgálhat, és nehezen támadható az uralkodó liberális individualista alapállásból érvelőkkel szemben is.

A kötet hatodik egységét ugyancsak Salat Levente jegyzi, ebben a személyi elvű autonómiamegállapodások politikai kontextusát elemzi, pontosabban a politikai folyamat szereplőit, a szükséges politikai döntéseket, ezek jogi és intézményes következményeit, a személyi elvű autonómia társadalmi és politikai „árát”, valamint a sikerességük feltételeit és mércéit. Tanulmányában Salat külön figyelmet és teret szentel az állam fogalmának a tisztázásának, hiszen az autonómiamegállapodás alapját, a többségi etnikumot képviselő nemzetállami vezetés és a nem domináns kisebbségi közösség politikai képviselőinek kiegyezése képezi, amely szükségszerűen a hatalmi viszonyok átrendezéséhez vezet. A hatalmi viszonyok újratervelését eredményező tárgyalási folyamatot sokszor fájdalmas politikai döntések kísérik, ezek keretében számos érzékeny kérdést kell tisztázni a választói jogosultságtól kezdve a hatáskörök és a pénzelés definiálásán át a jogi és intézményi kereteket kialakításáig. A személyi elvű autonómiamegállapodásoknak ezen felül ki kellene térnie arra is, miként lehet a gyakorlat során jelentkező anomáliákat kezelni, illetve újratárgyalni és újraszabályozni az idő múlásával felbukkanó változásokat. Salat tanulmányát azzal a megállapítással zárja, hogy egy sikeres személyi elvű autonómia ideális esetben ugyan számos előnnyel kecsegtet az etnikai kisebbség, de a demokrácia és a teljes társadalom vonatkozásában is, ugyanakkor a megvalósítás folyamata törekeny, és nagy mértékben az általános politikai kultúra magas szintjét feltételezi.

A hetedik fejezet Beretka Katinka és Dobos Balázs közös munkája. Ebben a személyi elvű autonómia jogi és intézményes keretei kerülnek górcső alá. Az autonómia, ezen belül is a személyi elvű autonómia jogi beágyazottsága különböző szintű lehet. A működő európai példákat vizsgálva a szerzők megállapítják, hogy az autonómia rendelkezhet nemzetközi jogi beágyazottsággal, rendelkezhet alkotmányi szintű jogi alapokkal, és külön alkotmány- vagy más specifikus törvény is képezheti annak alapját. Olyan eset is van, amikor az autonómiát több különböző törvényben szabályozzák, sőt, arra is van példa, hogy az állam joga csupán közvetetten ismeri el

az autonómiát, illetve csupán megtűri annak nem formális létét. Noha főszabályként az autonómia alkotmányos vagy alkotmánytörvényi beágyazottsága erősítheti annak hatékonyságát, ez nem minden esetben van így a gyakorlatban.

A kötet nyolcadik fejezete Ljubica Djordjević műve, ebben a szerző a személyi elvű autonómia sokarcúságát elemzi. A szerző abból a tézisből indul ki, hogy a személyi elvű autonómia egy meglehetősen definiálatlan fogalom, amelynek gyakorlatban megvalósult formái kevés szilárd sarokkővet tartalmaznak. Nem csak a személyi elvű autonómia gyakorlata következtelen és sokszínű, de a kérdéssel foglalkozó kutatók fogalomhasználata és konceptuális alapvetései is lényegi eltéréseket mutatnak. Ennek ellenére Djordjević szerint a személyi elvű autonómia formáit alapvetően három kategóriába sorolhatjuk, így a személyi elvű autonómia lehet kulturális, perszonális és funkcionális. A különböző személyi elvű autonómiák építőköveit sokféleképpen lehet variálni szigorúan definiált szabályok nélkül, az intézmény ezért meglehetősen amorf és elasztikus de ez nem csak hátránya, de akár előnye is lehet a személyi elvű autonómiának.

A kilencedik fejezetben Kyriaki Topidi a személyi elvű autonómia nyelvhez és valláshoz való viszonyát elemzi. A szerző abból indul ki, hogy a személyi elvű autonómia mögött elsősorban a kisebbségi identitás két legfontosabb eleme, az anyanyelv és a vallás áll.

A záró tizedik fejezetben Tove H. Malloy azt vizsgálja és elemzi, hogy a személyi elvű autonómiához való jog elismerése esetében milyen készségek és kapacitások szükségesek a kisebbség részéről ahhoz, hogy az autonómia adta jogokat sikeresen alkalmazzák, hogy az autonómia operatívvá váljon. Malloy rámutat arra, hogy a személyi elvű autonómia szakirodalmában ezzel a kérdéskörrel csak keveset foglalkoztak, mégis fontosnak tartja, hogy a szociológiai kutatások választ adjanak azokra a kérdésekre, hogy melyek lehetnek az eredményes működés kvalitatív és melyek annak kvantitatív indikátorai és mutatói. Ebben a tekintetben, a megvalósítás során létrejött intézmények és az emberi erőforrások alkalmazásának vizsgálata egyaránt fontos lehet. A szerző szerint a társadalmi szervezetek esetében alkalmazott meglévő tudományos módszereket adaptálni és alkalmazni lehetne a személyi elvű autonómiára is, még akkor is, ha a személyi elvű autonómiának, számtalan, egyedí helyzetre szabott, rendkívül eltérő megvalósulási formája létezik.

Ezen rövid könyvismertető zárszavaként megállapíthatjuk, hogy a kötettel mindenképpen új értékkel gazdagodott a nemzetiségi autonómiára vonatkozó szakirodalom. Ez akkor is így van, ha az olyan sokszerzős kötetek, amelyek egy témára, de különböző tudományterületen (jog, történelem, filozófia, politológia, szociológia) alkotó kutatók tanulmányaiból állnak össze, nehezen gyúrhatók össze kompakt egészé. Az igényes szaklektori munka ellenére ebben a kötetben is előfordul, hogy a szerzők azonos fogalmakat másként definiálnak, vagy egyazon jelenségre más-más terminust alkalmaznak. A különböző szerzők által jegyzett fejezetek akár önálló tanulmányként is helyt állhatnak, ezért az sem meglepő, hogy egy-egy

esetben előfordul, hogy a szerzők részben azonos kérdésekről értekeznek, szellemi kirándulásokat téve a szerzőtársuk által jegyzett területre.

CONTENTS

IDEOLOGICAL HERITAGE

- JÓZSEF TAKÁTS
On Political Religion: 19th Century Hungarian Examples 3
- FERENC EILER
Community of the People Versus Commonwealth. Gustav Gratz
and the German Volksgemeinschaft Theory 11
- ERVIN CSIZMADIA
The „Large Governing Party” Paradigm. Rudai Rezső’s Party Sociology
and its Contemporary Lessons 31

POPULATION MOVEMENTS

- BÉLA ANGYAL
The Plans of the Beneš Emigration for the Enumeration of the
German and Hungarian Minorities in Czechoslovakia (1940–1945) I. 50
- LÁSZLÓ OROSZ
Attempt of the SS to Evacuate the „German Blood”
at the End of 1944 72
- PÉTER KRÁNITZ
Armenian Refugees in Karabakh and the Crisis of Multilateralism 93

AFTER RETURN

- CSONGOR MOLNÁR
„The Bread Fields of the Banat Sing, Talk, Tell Stories”.
Discourses on Nation-Building and Community Organisation
in the Hungarian-language Daily *Torontál* 1941–1944 110
- ANDOR LÁSZLÓ
„For 22 Years, the Hungarians of Cluj Napoca Have Kept
the Hungarian Names of the Streets in their Hearts.”
Street Names in the Areas Returned to Hungary (1938–1944) 140

WORKSHOP

- ESZTER SUSÁN
Social Memory of Rural Jews in Hungary Since
the Turn of the Millennium 165

REVIEWS

- ÁGNES ORDASI
“Pars pro toto” – Part Instead of the Whole 192
Egidio Ivetić: *Povijest Jadrana: more i njegova civilizacija.*
[The Adriatic: the Sea and its Civilisation]
Zágráb: Srednja Europa, 2022.
- ERZSÉBET SCHILLER
About Russians, about Hungarians, about All of Us 200
Hammerstein Judit: *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország/
Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években.* [Russians and
Hungarians. Hungarian Writers’ Experience of Russia/Soviet Union in the
1920s–1930s.]
Budapest: Örökség Kulturpolitikai Intézet, 2022.
- ISTVÁN VÉGSŐ
Where Have all the Internees Gone? The Long Journey of Those Taken
to Kamenyec-Podolsky 211
Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz.*
[A Long Road to the First Deportation in Hungary] Budapest: HUN-REN
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet 2023.
- ÁGNES KISS
The Faces of Samizdat 220
Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom
Magyarországon 1956–1989.* [The Typewriter and the Travel Bag.
Samizdat Literature in Hungary 1956–1989.]
Pécs: Kronosz Kiadó, 2023.
- TAMÁS KORHECZ
A Multidisciplinary Approach to Personal Autonomy 232
Andeva, Marina – Dobos, Balázs – Djordjević, Ljubica –
Börries, Kuzmany – Malloy, H. Tove (szerk.):
Non-Territorial Autonomy – An Introduction,
Cham: Palgrave–Macmillan, 2023.